

LİŦQVİSTİKA PROBLEMLƏRİ

Beynəlxalq elmi jurnal
International Journal of Science
Международный Журнал Науки

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reystr № 4288

ISSN 2707-8469

İldə 4 dəfə çıxır.
It is published 4 times a year.
Публикуется 4 раза в год

Təsisçi və baş redaktor: Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Redaktor köməkçisi: Könül Həsənova

Məsul katib: Həcər Hüseynova

Redaksiya heyəti

Möhsün Nağısoylu (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Alfiya Yusupova (KFU, Tatarıstan, Kazan, Rusiya)
Firdaus Gulmitdinovna Xisamitdinova (Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Nurila Şaymerdinova (L.N.Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti, Qazaxıstan, Nur-Sultan)
Gulnur Kulsarina (BDU, Başqırdıstan, Ufa, Rusiya)
Qəzənfər Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Fidan Qurbanova (BSU, Azərbaycan, Bakı)
İsmayıl Kazımov (AMEA, Azərbaycan, Bakı)
Mirvari İsmayılova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Nailə Sadıqova (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Adil Babayev (ADU, Azərbaycan, Bakı)
Ülviyyə Hacıyeva (ADPU, Azərbaycan, Bakı)
Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk (TYHM, İran, Tehran)
İlkin Qulusoy (KKU, Türkiyə, Qars)

Founder and Editor-in-Chief: Mahira Huseynova Nagi

Assistant Editor: Konul Hasanova

Executive Secretary: Hajar Huseynova

Editorial staff

Mohsen Nagyshoylu (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Alfiya Yusupova (KFU, Tatarstan, Kazan, Russia)

Firdaus Khisamitdinova (Bashkortostan, Ufa, Russia)

**Nurila Shaimerdinova (L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan)**

Gulnur Kulsarina (BSU, Bashkortostan, Ufa, Russia)

Kazanfar Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Fidan Gurbanova (BSU, Azerbaijan, Baku)

Ismail Kazimov (ANAS, Azerbaijan, Baku)

Mirvari Ismayilova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Naila Sadigova (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Adil Babayev (AUL, Azerbaijan, Baku)

Ulviyya Hajiyeva (ASPU, Azerbaijan, Baku)

Huseyn Sharkiderecek Soy Turk (Tehran Law Center. Iran)

Ilkin Qulusoy (KKU, Turkey, Kars)

Основатель и главный редактор: Махира Гусейнова Наги

Помощник редактора: Кенуль Гасанова

Ответственный секретарь: Хаджар Гусейнова

Редакционная коллегия

Мохсун Нагысойлу (НАНА, Азербайджан, Баку)

Альфия Юсупова (КФУ, Татарстан, Казань, Россия)

Фирдаус Хисамитдинова (Башкортостан, Уфа, Россия)

Нурила Шаймердинова (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан)

Гульнур Кульсарина (БГУ, Башкортостан, Уфа, Россия)

Казанфар Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Фидан Гурбанова (БГУ, Азербайджан, Баку)

Исмаил Казимов (НАНА, Азербайджан, Баку)

Мирвари Исмаилова (АГПУ, Азербайджан, Баку)

Наиля Садыгова (АГПУ, Азербайджан, Баку)

Адиль Бабаев (АУЯ, Азербайджан, Баку)

Ульвия Гаджиева (АГПУ, Азербайджан, Баку)

Гусейн Шеркидереджек Сойтурк (ТЮЦ. Иран.Тегеран)

Илькин Гулусой (ККУ, Турция, Карс)

Mündəricat

1. Mahirə Hüseynova. Vəqif Səmədoğlunun şeir yaradıcılığında səs, söz təkrarlarının fonosemantik xüsusiyyətləri.....	11-19
2. Cəfər Cəfərov. Ara söz və modal söz münasibəti.....	20-27
3. Fikrət Xalqov. Azərbaycan dilində nisbi sözlər və onların funksiyaları.....	28-34
4. Həcər Hüseynova. Üslubi antroponimika.....	35-42
5. Vəqif Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilində bəzi həlli vacib problemlərə dair.....	43-49
6. Könül Həsənova. Nəsr mətnlərində abreviaturalar qənaətlə bağlı leksik vahidlər kimi.....	50-57
7. Səkinəxanım Vəliyeva. Taisa Quliyeva. İngilis dilində danışq variantları.....	58-65
8. Sürəya Həsənova. İngilis dilində budaq cümlələr və onların işlənmə xüsusiyyətləri.....	66-72
9. Sənubər Şükürova. Şamaxı şivələrində feili bağlama yaradan şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətləri.....	73-79
10. Münəvvər Məmmədova. Ali Hərbi Məktəbdə dil öyrənmə prinsipləri.....	80-86
11. Nazilə Rəhimova. Azərbaycan və ingilis dillərində əlamət bildirən sözlər.....	87-93
12. Arif Kazımov. Azərbaycan tapmacalarının dilində fonetik qanunauyğunluqlar və fonetik hadisələrə dair.....	94-109
13. Aynur Ələkbərova. Yazılı nitq.....	110-114
14. Ülviyyə Ağamirova. Müasir ingilis dilində sözönlərinin rolu.....	115-123
15. Çinarə Qəhrəmanova. Nizami yaradıcılığının qaynaqları-folklor.....	124-132
16. Jalə Səmədova. İngilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün təlimi.....	133-142
17. Lyudmila Mehdiyeva. Fransız dilinin öyrənilməsində leksik çalışmaların rolu.....	143-148
18. Mehriban Mahmudova. İsmi birləşmələrin adyektivləşməsi, adyektivləşmiş isimlərsintaktik xüsusiyyətləri.....	149-155
19. Mələhət Babayeva. Hüseyn Cavid yaradıcılığında nidalar.....	156-162
20. Sevinc Sadıqova. Ədəbi dildə arxaikləşmiş sifətlər Qərbi Azərbaycan şivələrində.....	163-176
21. Osman Əhmədzadə. Üç böyük sənətkarın dil-üslub təmasının müfəssəl tədqiqi T.Hacıyevin araşdırmalarında.....	177-183
22. Gülöyşə Əhmədzadə. Nəsr mətnlərinin monoloqlarında sual cümlələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	184-191
23. Eyvaz Eminaliyev . Tərəkmələrdə atn mifoloji, etnoqrafik və bədii yönümdəntəqdimi.....	192-197

24. Günel Məmmədova. Frazеoloji birləşmələrin linqvistik təhlili (İngilis və Azərbaycan dili materialları əsasında).....	198-205
25. Ramilə Orucova. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin pragmatik imkanları.....	206-217
26. Səfa Abadova. Azərbaycan dilçiliyində funksional-sintaksis məsələləri.....	218-224
27. Şəfa Qurbanova. Fəal pedaqogikanın əsas prinsipləri.....	225-232
28. Yeganə Salahova. Şeir dilində sinonim dialektizmlərin linqvistik təhlili.....	233-242
29. Fəhminə İsmayılova. Dilçilik konseptualizmində xəbərlik anlayışı.....	243-248
30. Elşad Abışov. Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin tipləri.....	249-257

Оглавление

1. Махира Гусейнова. Фоносемантические особенности повторения звука и слова в стихах Вагифа Самедоглу.....	11-19
2. Джафар Джафаров. Промежуточные и модальные словесные отношения.....	20-27
3. Фикрет Халиков. Родственные слова в азербайджанском языке и их функции.....	28-34
4. Хаджар Гусейнова. Стилистическая антропонимия.....	35-42
5. Вагиф Курбанов. О некоторых важных проблемах, которые предстоит решить с современного азербайджанского языка.....	43-49
6. Конуль Гасанова. Аббревиатуры в прозаических текстах подобны лексическим единицам, связанных с экономией.....	50-57
7. Сакинаханум Велиева. Таиса Кулиева. Англоговорящие варианты.....	58-65
8. Сурая Гасанова. Разветвленные предложения на английском языке особенности их развития.....	66-72
9. Санубар Шукурова. Особенности употребления суффиксов деепричастия в Шамахинских диалектах.....	73-79
10. Минаввар Мамедова. Принципы изучения языка в высшем военном училище.....	80-86
11. Назиля Рагимова. Прилагательное на азербайджанском и английском языках.....	87-93
12. Ариф Кязымов. Фонетические закономерности и фонетике азербайджанского языка, загадки о событиях.....	94-109
13. Айнур Алекбарова. Письменная речь.....	110-114
14. Ульвия Агамирова. Роль предлогов в современном английском языке.....	115-123
15. Чинара Гахраманова. Источники творчества Низами – фольклор.....	124-132
16. Жала Самедова. Специальное обучение английскому языку.....	133-142
17. Людмила Мехтиева. Роль лексических упражнений в изучении французского языка.....	143-148
18. Мехрибан Махмудова. Адъективация комбинация существительных, синтаксические особенности адъективация существительных.....	149-155
19. Малахат Бабаева. Восклицания в творчество Гусейна Джавида.....	156-162
20. Севиндж Садыхова. Прилагательные ставшие архаичными для литературного языка, употребляющиеся в говорах Западного Азербайджана.....	163-176

21. Осман Ахмедзаде. Детальное изучение языкового контакта трёх великих мастеров слова в исследованиях Т.Гаджиева.....	177-183
22. Гюлойша Ахмедзаде. Структурно-семантические особенности вопросительных предложений в монологах прозаических текстов....	184-191
23. ЭйвазЭминалиев. Лошадь мифологическая, этнографическая и художественная презентация в таракеме.....	192-197
24. Гюнел Мамедова. Лингвистический анализ фразеологизмов.....	198-205
25. Рамила Оруджова. Прагматические возможности вспомогательных речей в фольклорных текстах.....	206-217
26. СафаАбадова. Функционально-синтаксические вопросы в азербайджанском языкознании.....	218-224
27. Шафа Гурбанова. Основные принципы активной педагогики.....	225-232
28. Уегана Салахова. Лингвистический анализ синонимичных диалектизмов в языке поэзии.....	233-242
29. Фахмина Исмаилова. Понятие предикатива в лингвистическом концептуализме.....	243-248
30. Эльшад Абишов. Виды омонимов в современном азербайджанском языке.....	249-257

Content

1. Mahira Huseynova. Phonosemantic features of the repetition of sound and word in the verses of Vagif Samedoglu.....	11-19
2. Jafar Jafarov. Intermediate and modal word relations.....	20-27
3. Fikret Khalikov. Related words in the Azerbaijani language and their functions.....	28-37
4. Hajar Huseynova. Stylistic anthroponymy.....	35-42
5. Vagif Gurbanov. On some important problems to be solved from the modern Azerbaijani language.....	43-49
6. Konul Hasanova. Abbreviations in prosaic texts are like lexical units associated with economy.....	50-57
7. Sakinakhanum Valiyeva, Taisa Quliyeva. Speaking variants in English.....	59-65
8. Suraya Hasanova. Time subordinate clauses in English and features of their processing features.....	66-72
9. Sanubar Shukurova. Using features of adverbial phrase suffixes in Shamakhi accents.....	73-79
10. Minavvar Mammadova. Principles of Language Learning in Higher Military School.....	80-86
11. Nazila Rahimova. Adjective in Azerbaijani and English languages.....	87-93
12. Arif Kazimov. Phonetic regularities and phoneties in the language Of Azerbaijani riddles about events.....	94-109
13. Aynur Alakbarova. Written speech.....	115-123
14. Ulviyya Aghamirova. The role of prepositions in modern English....	110-114
15. Chinara Gahramanova. Sources of Nizami's creativity-folklore.....	124-132
16. Jala Samedova. Special purpose English language training.....	133-142
17. Lyudmila Mekhdiyeva. Role of lexical exercises in exploring of french language.....	143-148
18. Mehriban Mahmudova. Adjectivalization of noun compounds, syntactic features of adjectival nouns.....	149-155
19. Malahat Babayeva. Exclamations in Huseyn Javid's creativity.....	156-162
20. Sevinj Sadigova. Adjectives which used in accents of western Azerbaijan became archaic literary language.....	163-176
21. Osman Ahmedzade. Detailed study of the linguistic contact of the three great masters of the word in the research of T. Hajiyev.....	177-183
22. Gülöyşə Əhmədzadə. Nəsr mətnlərinin monoloqlarında sual cümlələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	184-191

23. Eyvaz Eminaliyev. Horse mythological, ethnographic and artistic presentation in tarakema.....	192-197
24. Gunel Mammadova. Linguistic analysis of phraseological units.....	198-205
25. Ramila Orujova. Pragmatic possibilities of auxiliary speeches in folklore texts.....	206-217
26. SafaAbadova. Functional-syntactic issues in Azerbaijani linguistics..	218-224
27. Shafa Gurbanova. Basic principles of active pedagogy.....	225-232
28. Yegana Salahova. Linguistic analysis of synonymous dialectisms in the language of poetry	233-242
29. Fahmina İsmayilova. The concept of predicative in linguistic conceptualism.....	243-248
30. Elshad Abishov. Types of homonyms in the modern Azerbaijani language.....	249-257

**Vaqif Səmədoğlunun şeir yaradıcılığında səs, söz təkrarlarının
fonosemantik xüsusiyyətləri**

Mahirə Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Xülasə

Fərdi dəsti-xəttə və üsluba malik Vaqif Səmədoğlu Azərbaycanımızın bənzərsiz şairidir və bu istedadlı söz sahibinin qələmindən süzülüb gələn dünya, həyat, bəşər, təbiət və s. obrazlar haqqındakı duyğu və düşüncələri oxucunu dərin düşüncələr aləminə qərq edir, onun beynini silkələyərək ona gözəl, incə, dərin lirik fikirlər aşılayır. V. Səmədoğlunun şeir yaradıcılığının spesifikasiyası, onun lirik hissi və düşüncələrinin birbaşa intellektuallığı ilə bağlıdır və məhz oxucunu da dərin düşüncələrə sövq etdirən söz sənətkarının intellektual səviyyəsidir. Şair daima bu səviyyədən demək olar ki, aşağı enməyərək, sözün əsl mənasında daha da yüksək səviyyədə dayanaraq, şeirlərində ən gözəl, ən incə bəşəri fikirləri böyük və həssas qəlbinin döyüntüləri ilə məharətlə canlandırır, hiss və fikirləri arasında zərgər dəqiqliyi ilə semantik əlaqə yaradır. Gözəl, incə, dərin, ən başlıcası intellektual poetik fikirlərdən yığılmuş Vaqif Səmədoğlu poeziyasının dilinə ecəzkarlıq, füsunkarlıq verən linqvistik vasitələr sonsuz-hesabsızdır, şübhəsiz ki, bu dil göstəricilərinin, ifadə vasitələrinin üslubi resurslarının dərinlən təhlilə cəlb edilməsi böyük bir tədqiqat əsərinin mövzusu ola bilər. İndiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində orijinal dəsti-xəttə malik olan Vaqif Səmədoğlunun dil və üslub gözəlliklərinin araşdırılmaması şəxsən məndə böyük təəssüf doğurur. Bir söz sənətkarı kimi Vaqif Səmədoğlunun poetik özünəməxsusluq ləyaqətinə yüksəlməsində sözsüz ki, dilimizin linqvistik vahidlərindən, obrazlı ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə həlledici rol oynayır, bu ifadə vasitələrinin içərisində səs-söz təkrarları da mühüm yer tutur ki, məqalədə həmin dil vasitələrinin fonosemantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: V. Səmədoğlu, şeir, səs-söz, təkrar, fonosemantika

**Фоносемантические особенности повторения звука и слова в стихах
Вагифа Самедоглу**

Махира Гусейнова
доктор филологических наук, профессор

Резюме

Вагиф Самедоглу, обладающий индивидуальным стилем и линией, - уникальный поэт Азербайджана, мира, жизни, человечества,

природы и т. Д., Которые вытекали из пера этого талантливого оратора. Эмоции и мысли об образах погружают читателя в мир глубоких мыслей, потрясая его мозг и внушая ему красивые, тонкие, глубокие лирические мысли. Специфика поэзии В. Самедоглу напрямую связана с интеллектуальностью его лирических чувств и мыслей, и именно интеллектуальный уровень мастера слова вдохновляет читателя на глубокие размышления. Поэт не всегда опускается ниже этого уровня, но стоит выше в истинном смысле слова, умело оживляет в своих стихах самые прекрасные, тонкие человеческие мысли ударами своего большого и чуткого сердца, создаёт смысловую связь между чувствами и мысли с ювелирной точностью. Существует бесчисленное множество лингвистических средств, благодаря которым язык поэзии Вагифа Самедоглу, полный красивых, тонких, глубоких и, что самое главное, интеллектуальных поэтических идей, стал предметом большой исследовательской работы. Лично мне очень жаль, что красота языка и стиля Вагифа Самедоглу, имеющего оригинальный набор линий в азербайджанском языкознании, до сих пор не изучена. Несомненно, умелое использование языковых единиц и образных средств нашего языка играет решающую роль в возвышении Вагифа Самедоглу до достоинства поэтической самобытности как словесного художника.

Ключевые слова. В. Самедоглу, стихи, звук, повторение, фоносемантика.

Phonosemantic features of the repetition of sound and word in the verses of Vagif Samedoglu

**Mahira Huseynova
Doctor of Philology, Professor**

Summary

Vagif Samedoglu, possessing an individual style and line, is a unique poet of Azerbaijan, the world, life, humanity, nature, etc., which stemmed from the pen of this talented orator. Emotions and thoughts about images immerse the reader in the world of deep thoughts, shaking his brain and inspiring him with beautiful, subtle, deep lyrical thoughts. The specificity of V. Samedoglu's poetry is directly related to the intellectuality of his lyrical feelings and thoughts, and it is the intellectual level of the master of the word that inspires the reader to deep reflection. The poet does not always fall below this level, but stands higher in the true sense of the word, skillfully revives in his poems the most beautiful, subtle human thoughts with the beats of his big and sensitive heart, creates a semantic connection between feelings and thoughts with jewelry precision. There are countless linguistic means, thanks to which the language of

poetry of Vagif Samedoglu, full of beautiful, subtle, deep and, most importantly, intellectual poetic ideas, has become the subject of extensive research work. Personally, I am very sorry that the beauty of the language and style of Vagif Samedoglu, which has an original set of lines in Azerbaijani linguistics, has not yet been studied. Undoubtedly, the skillful use of linguistic units and figurative means of our language plays a decisive role in raising Vagif Samedoglu to the dignity of poetic originality as a verbal artist.

Keywords. V. Samedoglu, poetry, sound, repetition, phonosemantics.

Annotasiya: Məqalədə yazıçı üslubunun səciyyəvi cəhətlərinin öyrənilməsi, bədii əsərlərdə ehtiva olunan ədəbi dil normalarının müəyyən edilməsi və yazıçı dilinin öyrənilməsinin üslubiyyat problemlərinin həllində əsas istiqamətlərdən biri olduğunu nəzərə alaraq Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığına istinad edilmiş, onun şeirlərində yaratdığı səs-söz təkrarlarının üslubi funksiyaları nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir.

Aktuallıq: Vaqif Səmədoğlu ana dilimizin ecazkar qüdrətindən, füsunkar gözəlliyindən, sirrindən-sehrindən heyranlıqla bəhrələnən və heç kimə bənzəməyən sənət əsərləri yazıb yaradan söz sərraflarından biri olmuşdur. Doğma dilimizin dadını-tamını, şirəsini, şirinliyini seir yaradıcılığında professionallıqla əks etdirən Vaqif Səmədoğlunun Azərbaycan dilçiliyində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil və üslub xüsusiyyətlərinin əhatəli və monoqrafik şəkildə linqvistik təhlildən indiyə kimi, kənarda qalması olduqca təəssüfləndirici bir məsələdir. Mövzunun aktuallığını ehtiva edir.

Metod: Məqalədə təsviri, üslubi və müqayisəli metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş:

Hər hansı şairin fərdi üslubu onun dilin rəngarəng ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı və manerası ilə də təyin edilir və bu aspektdən yanaşdıqda Vaqif Səmədoğlu ana dilimizin ecazkar qüdrətindən, füsunkar gözəlliyindən, sirrindən-sehrindən heyranlıqla bəhrələnən və heç kimə bənzəməyən sənət əsərləri yazıb yaradan söz sərraflarından biri olmuşdur. Doğma dilimizin dadını-tamını, şirəsini, şirinliyini seir yaradıcılığında professionallıqla əks etdirən Vaqif Səmədoğlunun bədii yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərinin əhatəli və monoqrafik şəkildə linqvistik təhlildən indiyə kimi, kənarda qalması olduqca təəssüfləndirici bir məsələdir. Halbuki, şairin yaradıcılığı böyük və əhatəli tədqiqat işi üçün zəngin material verir. Belə ki, bu bənzərsiz yaradıcılıq arenasında fonetik hadisələrdən tutmuş sintaktik resurslara qədər bütün linqvistik vasitələr mövcuddur və onların hər birinin ayrı-ayrılıqda təhlil süzgəcindən keçirilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir. V. Səmədoğlunun səs-söz təkrarlarından məqsədli və kifayət qədər bəhrələnməsi poetik mühitdə ekspressivlik, emosionallıq kimi keyfiyyətlərin

gücləndirilməsi, ritm, melodiya, ahəngdarlıq, harmoniya, bir sözlə, mətnin semantik cəhətlərini qabarıqlaşdırmaq üçündür və qoyulan məsələnin bu aspektlərdən araşdırılması mövzunun aktuallığını kifayət qədər şərtlədir.

Xalq yazıçısı Anar qələmdaşı, əqidə və amal dostu Vaqif Səmədoğlunun şeirlərini incədən-incə, zərifdən-zərif kimi səciyyələndirir və onları incəliyinə görə qədim Çin, Yapon qravürlərinə, orta əsr Azərbaycan, İran, Türkiyə miniatürlərinə bənzədir (5, 14). Həqiqətən də, bədii-estetik zövqün mənbəyində incəlik və zəriflik əsas atributlar kimi poetik gözəlliyə xidmət göstərir və şeir dilində ritm əlvanlığına rəvac verən linqvistik göstəricilərdən biri də səs-söz təkrarlarıdır və bu dil vasitələri müstəsna ahəngdarlıq yaratma gücünə malik estetik kateqoriyalardan olub, şeirin daxili dinamikasının formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Səs-söz təkrarları V. Səmədoğlu şeirlərinin mətn strukturunda təkcə forma gözəlliyi yaratmır, eyni zamanda onlar müəyyən semantik çalarları da uğurla, effektiv bir şəkildə yerinə yetirir. Fikrimizi aşağıdakı şeir mətni əsasında daha konkret şəkildə izah edək:

Bu yerlər də sevinir
İçində gülməyə də.
Hardasa ağ gün də var,
Gəlsə də, gəlməyə də (2, 108).

Bu parçadakı ümidin təsəlli çaları, yaxud təsəllinin ümid çaları bir-birinə forma, biçim, təşbeh baxımından deyil, ruh baxımından yaxın və doğmadır və burada “g” samitinin 4 dəfə müxtəlif sözlərin tərkibində və “ə” saitinin 13 dəfə işlənməsi və digər linqvistik materiallarla çulğalaşmış şəkildə çıxış etməsi mətnin forma biçimini nizamlamış, mücərrəd məfhum olan “ümid” çalarının diapozunun təsdiq və ya inkar məzmununu gerçəkləşdirmişdir.

V. Səmədoğlu bəzi poetik nümunələrində ən kiçik dil vahidi olan fonem təkrarı ilə ən böyük sintaktik vahid olan söz təkrarının imkanlarından bədii gözəllik, emosional keyfiyyəti gücləndirmək məqsədilə istifadə edir ki, bu da onun fərdi üslubunun mühüm cəhətlərindəndir. Bu cəhət onunla səciyyələnir ki, səs və söz təkrardan güclü vəhdətdə çıxış edərək motivlərin miqyasını gücləndirir, əhvali-ruhiyyə tərzinə xoş ahəng bəxş edir:

Axırncı ağacdır bu,
Əsir sonuncu külək.
Bağlayıb sonuncu yolu,
Yenə sonuncu fələk... (2, 26).

Bu mətnin strukturunda ağac, külək, fələk motivləri əks etdirilir və bu leksemlər statik, durğun vəziyyətdə də ahəngdar səslənir və bu, şeir parçasındakı ahəngdarlığın bir tərəfidir. Digər tərəfdən yanaşdıqda aydın şəkildə sezilir ki, “c” müxtəlif sözlərin tərkibində 5 dəfə, “s” samitinin 4 dəfə, “u” saitinin 6 dəfə, “o” saitinin 4 dəfə təkrar işlənməsi ilə də diqqətəlayiq ritm,

ahəng formalaşdırmışdır və ümumiyyətlə, şeir dilində həm səs, həm də söz səviyyələrində təkrarlanma şeir janrının təbiətindən doğan və onun üslubuna xas olan ən önəmli, mühüm əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətdir.

Şeirdə fonetik göstəricilərdən olan alleterasiya və assonans forma gözəlliyini şərtləndirən amillərdəndir və ritm, intonasiya, ahəngdarlıq, melodiya, harmoniya bu amillərin köməyi ilə yaradılır, "...məhz söz obrazın ritmik hərəkəti sayəsində dilin kommunikativ funksiyası poetik ifadə funksiyası kəsb edir" (1, 411) və şeir mətnindəki misralar xoşagəlimli avazla, ahəngli səslənir. Vaqif Səmədoğlunun aşağıdakı şeir bəndində gözəl səslənmə "g" samitinin sözlərin tərkibində intensiv şəkildə işlənməsi ilə reallaşdırılmışdır. Daha dəqiq desək, aşağıdakı bənddə "g" samiti 11 dəfə müxtəlif sözlərin tərkibində işlənərək mətnin ahənginə, melodiyasına xüsusi bir güc, vüsət vermişdir:

Gərək bu ayrılıq heç gəlməyəydi,
Gözüm görə-görə gəlir, neyləyim?
Aləm bizə baxıb kaş gəlməyəydi,
Gözüm görə-görə gülür, neyləyim? (2, 69).

V. Səmədoğlunun şeirlərinin ayrı-ayrı bəndlərində deyil, həm də bəndləri təşkil edən ayrı-ayrı misralarda da səs notlarının rəngarəngliyi daha çox müşahidə olunur və misralar bu məcraya yönəldikcə şeirin formasında, məzmununda nəzərə çarpan çalarlar intensivləşir, misra quruluşunun səs nizamı, ahəngi tənzimlənir və bütün bunlar fonetik vasitələrə, qanunlara əsaslanır və aşağıdakı bəndin birinci misrasında "q" samiti 2 dəfə, "a" saiti 6 dəfə, ikinci misrada "s" samiti 2 dəfə, "a" saiti 8 dəfə, üçüncü misrada "d" samiti 3 dəfə, "r" samiti 2 dəfə, "l" sonoru 4 dəfə, "a" saiti 2 dəfə, dördüncü misrada "y" samiti 2 dəfə, "o", "u" saitləri 2 dəfə, "a" saiti 3 dəfə işlənərək mətnin daxili tələblərindən doğan ahəngdarlığı qabarıqlaşdırır:

Qaral səma qaralanda,
Saral yarpaq saralanda,
Dural, yollar daralanda,
Yorul, aləm yorulanda...(2, 105).

Döğrudən də, ümumi şəkildə istərsə də ayrı-ayrı misralardakı tələffüz olduqca ritmikdir, melodiyalıdır ki, bunlar da oxucu duyğularına sürətlə sirayət edib, onu ofsunlayır və yaranmış ritm və melodiya gözəl forma yaratmaqla bərabər, mətnin məzmununun açılmasına da köməklik göstərir və həqiqətən də, bu yerdə J. Vandrisin qeyd etdiyi "... mətnin ritmik kompozisiyası – quruluşu şeiri məzmunu açan amildir" (3, 346) – elmi tezisində haqq qazandırmamaq mümkün deyil.

Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında geniş yayılan fonoloji təkrarlarla bərabər, anoforik söz kompleksləri ilə də təzahür edir. Belə hallarda da anoforik təkrarlar mətnin tərtibində qüvvətli təsir vasitəsi rolunu oynayaraq səs ahənginin

sıralanma qanunauyğunluqlarını tənzimləyir poetik formanın akustikasını incə çalarlarla dolğunlaşdırır:

Yuxumda bir ömür gördüm,
pozulmamışdı.
Yuxumda bir yol gördüm,
azılmamışdı.
Yuxumda bir şeir gördüm,
yazılmamışdı.
Yuxumda bir məzar gördüm,
Qazılmamışdı (2, 205).

Burada anoforik təkrarlarla yanaşı, qafiyələnən sözlərdəki səs təkrarlarının yaratdığı ritm və ahəng də qəlboxşayandır və şairin ürək çırpıntılarını, həyəcanlarını çox gözəl hiss etdirir.

Epiforik təkrarlardan da yaradıcılıqla, səmərəli şəkildə faydalanan söz sənətkarı hiss və düşüncələrinin dərinliyini poetikləşdirmək məqamlarında belə təkrar növünə müraciət edir ki, belə hallarda epiforalar mətnin emosional keyfiyyətinin əsasını təşkil edir, misra sonu mövqelərdə təkrarlanan söz və ifadələr nizamlı ahəng və harmoniya yaradır. L.İ.Timofeyev də doğru olaraq göstərir ki, “Emosiya təkrarın canıdır, təkrar isə nitqin ritmik təşkilinin canıdır” (4, 148) və aşağıdakı bütöv şeir mətnində emosional keyfiyyətin effektivliyi göz qabağındadır:

Ürəyim susur **bu gün**,
səninki **necə?**
Gözlərim dolub **bu gün**,
Sənin gözlərin **necə?**
Yum qulaqlarını, gülüm,
bir ağırlaşma
eşidirəm **bu gün**... (2, 207).

Mətnə epiforik təkrarlardan əlavə, digər sözlərin tərkibindəki səslərin də melodiya yaratma imkanları güclüdür və mətnin müxtəlif yerlərində işlənərək semantik cizgiləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir.

V. Səmədoğlunun yaradıcılığında təkrarların müxtəlifliyi, rəngarəngliyi şairin fərdi üslub zənginliyi ilə birbaşa bağlıdır və bu nitq vahidlərinin deyiliş tərz, işlənmə formaları poetik mühitdə ustalıqla, məharətlə uyğunlaşdırılır və belə hallarda təkrarlar bədii fikrin ekspresivliyinə xidmət göstərir və aşağıdakı şeir mətnində “bir gözəl” ifadəsi səs effektinə təsir etməklə bərabər, mətnin semantik nüvəsinə də təsirsiz ötürür:

Bir gözəl qadının,
yanından ötdüm,
dayanmadım.

Bir gözəl nəğmə oxuyurdum,
dayanmadım.

Bir gözəl dünyanın
içində yaşayırdım.

Dayanmadım (2, 212).

Mətndə həm anafirik, həm epifirik mövqelərdə işlənən təkrarlar söz sənətkarının duyğu tutumunun fonosemantik effektini gücləndirir, mətnin ifadə silqətində daha çox epifirik mövqedə işlənmələr inkarlıq məzmununu gerçəkləşdirir.

Şeirlərinin təhkiyə texnikasında V. Səmədoğlu elə təkrar növlərinə müraciət edir ki, nitq mühitində onlar daha sıx-sıx işlənərək informasiya bolluğu yaradır, lirik obraza sənətkar münasibətinin müəyyən qütbünü formalaşdırır və aşağıdakı poetik örnəkdə səpələnmiş vəziyyətdə üç dəfə təkrar işlədilmiş feilin əmr formasında olan “sevil” sözünün istifadəsi gözəl məxluq olan qadına məhəbbət hisslərinin təbiiliyinin tərənnümü üçündür:

Sevil qadın, yenə **sevil**,

Sevil, dönə-dönə **sevil**,

Sevil, əsrə,

Sevil, günə,

Sevil, şeirə, **sevil**, dinə,

Sevil, hər an,

Sevil, qadın (2, 245).

Şair digər bir şeirində “susmaq” feilinin təkrarı ilə həm mətnin forma gözəlliyinə nail olur, həm də müqəddəs ana və sevgiyə, yəni lirik obrazlara hörmət sindromuna sərrast bir şəkildə ifadə edir:

Susmaq, həmişə **susmaq**...

Anayla söhbət edəndə də,

Sevdiyinlə görüşən anda da,

Hər an, hər yanda,

Susmaq, eləcə **susmaq**...(2, 256).

Aşağıdakı şeir mətnində də “gözlədim” sözünün 3 dəfə təkrar işlənməsi yolu ilə hasilə gələn təkrar mühüm ekspressivlik vasitəsidir və həmin təkrar digər nitq vahidləri mənasına uzlaşaraq “yağış” motivinin semantikasını gerçəkləşdirməyə xidmət göstərir:

Xeyli, gözlədim,

gözlədim bu yağışı.

Gözlədim

min ilin quraqlığında

əkinçi kimi (2, 257).

V.Səmədoğlunun yaradıcılığında əks təkrarlardan istifadənin intensivliyi müşahidə olunur və bu növ təkrarlar da poetik mühiti emosionallaşdırma vasitəsi kimi daha çox diqqəti cəlb edir. Sintaktik konstruksiyaların bir-birinə əks mövqelərdə işlədilməsi ilə şeir mətni ahəngdar avazlanma xüsusiyyəti kəsb edərək üslubi maneə kimi təsvir obyektini, daha konkret desək, lirik qəhrəmanın psixoloji vəziyyətinin müəyyən tərəflərini səciyyələndirir:

Yadımdan lap çıxıb, axşam idi, ya səhər,
Külək əsirdi dənizdə, ya süst düşmüşdü
yelkənlər?

Hansı ay idi, ayın kim ölən günü idi?

Unutmuşam hər şeyi, hər şeyi unutmuşam... (2, 187).

V.Səmədoğlunun yaradıcılığında elə poetik örnəklərə təsadüf edirik ki, bütöv mətndəki cümlələrin struktur-semantik təşəkkülündə yer adları, sual əvəzlilikləri, əzizləmə çaları ifadə edən sözlər təkrar qəlibində işlədilərək danışiq dilinin sintaksisini mətnə hopdurur, cümlə modelləri səslənmə baxımından ecəzkar alınmaqla yanaşı, sual mənasının intensivlik dərəcəsini də gücləndirir:

Dedilər Moskvadasan,
Moskva *hardadır*, gülüm?
Eşitdim ordan üz tutub güneyə
İstənbula getmisən,
İstanbul *hardadır*, gülüm?
Eşitdim ki, yerini bilmədiyim,
Bakıya qayıtmısan,
Bakı *hardadır*, gülüm?
Qapı döyülür...

Bu qapı *hardadır*, gülüm? (2, 365)

Göründüyü kimi, şeir mətnində Moskva, İstanbul, Bakı toponimləri, “haradadır” sual əvəzliyi, “gülüm” əzizləmə, emosionallıq ifadə edən sözü bir neçə dəfə təkrar mövqeyində çıxış edərək lirik “mən”in aşılacağı fikirlərin mənalı notlarla melodik səciyyə kəsb etməsinə yönəlmişdir.

Nəticə:

Orijinal yaradıcılıq diapozonuna malik Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında müstəsna poetik assosasiyalar törədən təkrarların əksər növlərindən ustalıqla istifadə olunmuş və bu müxtəlif növdən olan təkrarlar dəyərli linqvistik materiallar kimi onun şeirlərinin həm forma sistemini, həm də semantik çalarlarını zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, «Наука», 1947, 283 стр.
2. Səmədoğlu V. Mən burdayam İlahi... (şeirlər və poema), Bakı, “Gənclik”, 1996, 440 s.
3. Вандриес Ж. Язык. Москва, ЭКРИЗ, 1937, 410 стр.
4. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, 1976, 548 стр.
5. Anar. “Allahla söhbət”, V. Səmədoğlunun “Mən burdayam İlahi” kitabına ön söz. Bakı, “Gənclik”, 1996, 3-24 s.

Ara söz və modal söz münasibəti

Prof. Cəfər Cəfərov
ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Dilçiliyimizdə ara sözlərin mövqeyi, mahiyyəti düzgün şərh olunmur. Bu dil vahidinin izahından onun sintaktik və ya morfoloji bir kateqoriya olması düzgün anlaşılmır. Əksər hallarda ara sözlər sintaktik bir vahid kimi yox, bir söz qrupu kimi təqdim edilir. Bu halda o morfoloji vahid olan modal sözlərlə eyniləşdirilmişdir. Belə ki, hər ikisi eyni şəkildə təriflənir. Məna növləri eyni formada sadalanır. Hətta inkişaflarının izahıda bir-birindən fərqləndirilmir. Bir sözlə, demək olar ki, ara sözlər haqqında yazılmış əsərlərin üzərinə modal sözlər, modal sözlər barədə yazılmış monoqrafiyanın üzərinə ara söz yazmaq mümkündür. Buna görə dəqiqləşmələr aparılmalıdır.

Açar sözlər: mətn, ara sözlər, modal sözlər, fərq, növ

Промежуточные и модальные словесные отношения

Проф. Джафар Джафаров

Резюме

В нашей лингвистике положение и сущность промежуточных слов интерпретируются неправильно. Объяснение этой языковой единицы не дает ей синтаксической или морфологической категории. В большинстве случаев промежуточные слова представлены не как синтаксическая единица, а как группа слов. В этом случае он приравнивается к модальным словам, которые являются морфологическими единицами. Так что оба хвалят одинаково. Типы значений перечислены в той же форме. Даже в объяснении своего развития они не отличаются друг от друга. Короче говоря, можно написать промежуточное слово в монографии о модальных словах на произведениях, написанных о промежуточных словах, и в этом случае суть не меняется.

Ключевые слова: текст, ключевые слова, модальные слова, разница, тип

Intermediate and modal word relations

Prof. Jafar Jafarov

Summary

In our linguistics, the position and essence of intermediate words are not interpreted correctly. From the explanation of this language unit, it is incorrectly given that it is a syntactic or morphological category. In most cases, intermediate words are presented as a group of words, not as a syntactic unit. In this case, it is equated with modal words, which are morphological units. So both are praised in the same way. The types of meanings are listed in the same form. Even in the explanation of their development they do not differ from each other. In short, it is possible to write a middle word on a monograph on modal words on works written about intermediate words, in which case the essence does not change.

Keywords: text, keywords, modal words, difference, type

Annotasiya: Demək olar ki, istər dünya dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində ara sözlərlə modal sözlər düzgün şəkildə təqdim edilmir, aralarındakı fərqli və oxşar cəhətlər düzgün izah edilmir. Bizim məqaləmizdə həmin məsələlərə yenidən baxılmış, adı çəkilən söz qruplarının arasındakı münasibət məsələləri dəqiqləşdirilmiş, onların məna növləri, yazılış formaları haqqında fikir bildirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, mövcud dərsliklərdə modal söz və ara sözlər, əsasən, fərqləndirilməmişdir. Nəticədə modal sözlərə aid yazılmış əsərlərin üzərinə ara sözlər, ara sözlərə aid yazılmış bəhslərin üzərinə modal sözlər yazmaq olar. Bu, doğru yanaşma deyil.

Aktuallıq:Müasir dünya dilçiliyində sintaksis, funksional sintaksis, mətn sintaksisi kimi məsələlər hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu istiqamətdə əsas problemlərdən biri də sintaktik vahidlərlə morfoloji vahidlərin fərqləndirilməsi məsələsidir. Bu cəhətdən sintaktik vahid olan ara sözlərlə morfoloji vahid olan modal sözlərin fərqli və oxşar cəhətlərinin müəyyən edilməsi, onların məna növləri və orfoqrafiyası haqqında dəqiqləşmələrin aparılması vacibdir.

Metod:Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Əvvəla, bu dil vahidlərinin münasibətini aydınlaşdırmaq üçün onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Ara söz anlayışı barədə. Ara söz haqqında bir neçə kəlmə bəhs etmək üçün də, birinci növbədə, onun dilimizdə tutduğu mövqe və eyni zamanda ara söz haqqında dilçiliyimizdə söylənilmiş fikirlərə diqqət yetirmək yerinə düşərdi.

Dilçiliyimizdə bu dil vahidi eləcə də, xitablar “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və söz birləşmələri” adlandırılır(3). Bizcə, bu dil vahidlərinin söz və söz birləşməsi adlandırılması yerinə düşməmişdir. Belə ki, söz və söz birləşməsi çox ümumi bir anlayışdır. Bu ifadədən aydın olmur ki, ara söz, xitablar leksik, morfoloji və ya sintaktik vahidlərdirmi? Bildiyimiz kimi, hər hansı bir şeyə tərif verərkən, birinci növbədə, onun aid olduğu yaxın cinsi qeyd olunmalıdır. Xitab və ara sözlər üçün ən yaxın cins anlayışı bizcə, heç olmasa sintaktik vahid və ya Ə.Dəmirçizadənin göstərdiyi kimi əlavə cümlə üzvü ola bilər. Bu mülahizəyə əsaslanaraq xitab və ara sözə belə bir tərif vermək olar: “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan, sözə və söz birləşməsinə yox, sintaktik vahidə - əlavə cümlə üzvlərinə xitab və ara söz daxildir” (8).

Biz bu tədqiqat işimizdə bunlardan sintaktik vahidlər adı altında bəhs edəcəyik. Bu da münasib olar, çünki ara söz və xitablara cümlənin bir tərkib hissəsi kimi, bir üzvü kimi yanaşılmalıdır. Cümlədə iştirak edən hər bir elementlər onun üzvi hesab edilməlidir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, AMEA-nın “Müasir Azərbaycan dili, III hissə” kitabında bu barədə belə yazılır: “Son dilçilik əsərlərində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər cümlə üzvü kimi qəbul edilir. Bu da tamamilə doğrudur. Çünki, cümlə daxilində iştirak edən, müəyyən vəzifəni yerinə yetirən söz, cümlənin üzvüdür”(8). Bu kitabda “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan (çox təəssüf ki, burada da söz və söz birləşməsi adlandırılır) sintaktik vahidlər iki yerə ayrılır. 1) xitab, 2) ara sözlər”(8).

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, prof. Ə.Dəmirçizadə “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və söz birləşmələri”ni cümlənin əlavə üzvləri adlandırmışdır. Ə.Dəmirçizadə özünün məşhur “Cümlə üzvləri” (1947) əsərində “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan söz və söz birləşmələri”ni 4 yerə ayırmışdır: xitab, ara söz, nida və bağlayıcı(8. s.24). Budil vahidlərini əlavə cümlə üzvü kimi şərh etmişdir. Ə.Dəmirçizadə bu dil vahidlərini haqlı olaraq əlavə cümlə üzvü adlandırmışdırsa da, amma bunları “xitab, ara söz, nida və bağlayıcı” adlandırması fikri ilə razılaşmaq çətindir. Belə ki, xitab və ara öz sintaktik vahidlərdir, nida və bağlayıcı sözlər isə morfoloji vahidlərdir. Ara söz, xitab, nida və bağlayıcı eyni cins anlayışının müxtəlif növləri ola bilməz. Ona görə də nida morfoloji termininin əvəzinə ara sözlərə uyğun, emosional sözlər, bağlayıcı morfoloji termininin əvəzinə bağlamalar sintaktik vahidlər adlandırsa idi, daha münasib olardı. Çünki bu halda xitab və ara sözə yanaşı, bunları da cinsin növləri kimi qəbul etmək olar. Belə ki, sintaktik ara sözlərin əsas ifadə vasitəsi modal sözlərdir, ancaq bütün ara sözlər yalnız modal sözlərlə deyil, başqa dil vahidləri ilə də ifadə oluna bilər, eləcə də emosional sözlərin əsas ifadə vasitələri nidalardır, amma bütün emosional sözlər yalnız nidalarla deyil,

başqa dil vahidləri, məsələn, isim, sifət, feil və s. nitq hissələri ilə də ifadə oluna bilər. Bağlamalar da həmçinin. Bağlamaların əsas ifadə vasitələri yalnız bağlayıcılardan ibarət deyildir. Başqa dil vahidləri, isim, say, bağlayıcı sözlərlə də ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, bu dil vahidlərini Ə.Dəmirçizadənin ifadəsi ilə razılaşaraq: “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan vahidləri cümlənin əlavə üzvləri adlandırmağı münasib bilərək onları: “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan xitab, ara söz, emosional söz və bağlamalar sintaktik vahidlər “i” şəklində adlandırmaq daha uyğun olar. Deməli, ara sözlərin dilimizdə mövqeyi, yeri cümlə üzvləri, başqa sözlə, cümlənin əlavə üzvləri sırasındadır. Bu cəhət nəzərə alınmadığına görə əksər dərsliklərdə ara sözlərinin şərhli cümlə üzvləri sırasında deyil, hətta cümlənin ayrı-ayrı növlərinin şərhindən sonra”Sadə cümlənin genişləndirilməsi” bəhsində verilmişdir. Bizcə, sintaksisdə mövzuların ardıcılığı belə olmalıdır.

- 1) sintaktik əlaqələr,
- 2) söz birləşmələri,
- 3) cümlə haqqında ümumi məlumat,
- 4) cümlənin tərkibi və üzvləri. (əsas üzvlər – müptəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflilik, əlavələr, xüsusişmələr, cümlənin həmcins üzvləri, cümlənin əlavə üzvləri – xitab, ara söz, emosional sözlər, bağlamalar).

- 5) Sadə cümlənin genişləndirilməsi.

- 6) Cümlələrin təsnifi,

- 7) Sintaktik bütövlər,

- 8) Durğu işarələri,

- 9) Vasitəli və vasitəsiz nitq.

Bu ardıcılıq məntiqə də uyğun olardı. Ara sözlərin mahiyyətinin izahına gəldikdə isə bu məsələ də çox mürəkkəb və mübahisəlidir.

Ara söz anlayışı.

Dilçiliyimizdə ara sözlərin tərfi barədə demək olar ki, əksər dilçilik ədəbiyyatında ara sözlərə belə bir tərif verilir: Danışanın ifadə etdiyi fikrinə qarşı münasibətini bildirir. Bizcə, münasibət çox ümumi və geniş bir anlayışdır. Bura, emosional, istiqamət, səbəb, məqsəd, nəticə, ümumiləşdirmə, istinad, sıra və s. kimi münasibət bildirən anlayışları aid etmək olar. Məhz bu cəhət nəzərə alınmadığına görə ki, ara sözlərin məna növləri həddindən artıq geniş qeyd olunur”. Məsələn: 1) Yəqinlik bildirənlər: Əlbəttə, sözsüz, şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, doğrudur, əsla, qətiyyəni və s. 2) Güman, şübhə bildirənlər: güman ki, çox güman ki, ehtimal ki, bəlkə, bəlkə də, görünür, deyəsən, ola bilsin ki, yəqin ki, gərək ki, ola bilər ki, çox olar bilər ki və s. 3) Söylənilən fikrin təbii, adəti üzrə olduğunu bildirənlər: adəti üzrə, adətə görə, həmişə olduğu kimi, bir qayda olaraq, təbii ki və s. 4) Söylənilən fikrə hissi-emosional münasibət bildirənlər: heyif, heyif ki, təəssüf, təssüf ki, şükür, şükür ki, əcəba, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, qərībədir ki, inanılası deyil ki, guya ki, elə bil, elə bil ki, sanki,

az qala və s. 5) Mənbə, isnad bildirənlər: məncə, deyilənə görə, baxmadan, məlumdur, deyir, atalar demişkən, sən bilən və s. 6) Ümumiləşdirmə, mənə bildirənlər: beləliklə, xüsusən, məsələn. 7) Fikrin ifadə üsuluna münasibət bildirənlər: qısa desək, başqa sözlə, düzünə qalsa, açıqı, öz aramızda və s. 8) Çağırış, diqqət bildirənlər: görürsən, bilirsənmi, tutaq ki, inanırsan (mı), təsəvvür edirsən (mi), əgər bilmək istəyirsən, yaxşı, çox gözəl, bağışlayın, başa düşürsənmi və s.

Göründüyü kimi, bu mənə növlərinin əksəriyyəti modal münasibətə aid deyildir. Axı, məlum olduğu üzrə, ara sözlər, əsasən, modallıq bildirir. Bizcə, bunların bir qismi: məsələn, emosionallıq, hissi, ekspessiv münasibət müstəqil sintaktik kateqoriya olan emosional sözlərə; başqa qismi: ümumiləşdirmə, ardıcılıq, sıra və s. bu kimi münasibətlər isə sintaktik kateqoriya olan bağlamalara aiddir. Bu qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, ara sözlərin mənə münasibətləri onlara aid olmayan anlayışlar hesabına, yanlış olaraq, həddən artıq şişirdilmişdir (6. s.323; 7.s. 323-324; 9.s. 353-355).

5) Dilçiliyimizdə ara sözlərin mənə cəhətinin şərhilə yanaşı, mahiyyətinin şərhində də bir sıra dolaşıqlığa yol verilmişdir. Belə ki, ara sözlərin mahiyyətinin şərhindən aydın olmur ki, bu kateqoriya morfoloji və ya sintaktik bir problemdir? Dilçiliyimizdə ara sözlərin mahiyyətinin araşdırılması bir sintaktik vahid - əlavə cümlə üzvü yox, sanki bir nitq hissəsinin araşdırılması təsiri bağışlayır. Dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində ara sözlərin mənə növlərinin şərhində qeyd olunur: 1) yəqinlik bildirən ara sözlər: əlbətdə, əlbətdə ki, şübhəsiz, şübhəsiz ki, həqiqətən, doğrudan da, düzü və s.

2) Şübhə, güman bildirən ara sözlər: bəlkə, bəlkə də, ehtimal, ehtimal ki, yəqin, yəqin ki, və s.

3) Hiss, münasibət bildirən ara sözlər: xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, təəssüf, qəribədir və s.

Beləliklə, bütün ara söz adlandırılan vahidlər bu şəkildə göstərilir. Əvvəla, ara sözlərin mənə növlərinin bu şəkildə qeyd olunması düz deyildir. Bunların hamısı ya modal sözlərdir, ya da modallaşan dil vahidləridir.

Ara sözlərin mənə qruplarından bəhs olunarkən qeyd olunmalı idi ki;

1) yəqinlik bildirən ara sözlər aşağıdakı modal söz və ya modallaşan: həqiqətən, doğrudan, şübhəsiz, yəqin və s. sözlərlə ifadə olunur;

2) güman, şübhə bildirən ara sözlər modal və modallaşan: bəlkə, güman ki, ehtimal, gərək ki, görünür, ola bilsin, olsun ki, demək olar, deyəsən kimi dil vahidləri ilə ifadə olunur.

3) Fikrin adilik dərəcəsinə göstərən ara sözlər. Bu ara sözlər modal və modallaşan dil vahidləri: adətən, adətə görə, həmişə olduğu kimi, qaydadır, bir qayda olaraq, təbii ki, sözlərlə ifadə olunur.

4) Fikrin mənbəyinin kimə aid olduğunu göstərən ara sözlər. Bunlar, məncə, sənə, bizcə, sizcə, mənə görə, fikrə görə, məlumdur, məlumata görə,

görürəm, deyir, deyildiyinə görə, ... nöqteyi-nəzərdən modal söz və modallaşan vahidlərlə ifadə olunur.

5) Danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı hissi münasibət bildirən ara sözlər. Belə ara sözlər: təəssüf, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, qəribədir, qəribə işdir, heyif, təəccüblüdür kəlimələri ilə ifadə olunur. Ara sözlərin bütün növləri bu cür şərh olunmalıdır. Bu zaman ara sözlər söz qrupu təsiri deyil, sintaktik vahid kimi şərh olunduğu aydın görünə bilər.

Bu bir növ zərf və zərflik münasibətini xatırladır. Belə ki, zərflərdən bəhs olunarkən (məsələn, zaman zərflərindən), göstərilir ki, bunlara: indi, bayaq, dünən, hələ, daim, həmişə, sonra, əvvəl, səhər, axşam, gecə, bildir, sabah və s. kimi sözlər daxildir.

1) Tərzi-hərəkət zərfləri. Bunlara: cəld, asta, yavaş, bərk, güclə, diqqətlə, səbirsizliklə, gözəl, yaxşı, birdən, qəflətən, sonra və s. kimi sözlər daxildir. 2) Yer zərfləri: Bura içəri, irəli, yuxarı, geri, ora, bura, orada, burada, yaxın, aşağı, aşağıya, ortalıqda, yaxınlıqda, yaxınlığa və s. kimi sözlər daxildir. 3) Kəmiyyət zərfləri: Bu qrupa az, çox, xeyli, tamamilə, dəfələrlə, az-az, çox-çox, o qədər, bu qədər, qat-qat və s. kimi zərflər daxildir.

Zərfliklərdən bəhs olunarkən isə aşağıdakı kimi şərh olunur: Məsələn: 1) Tərzi-hərəkət zərflikləri: Bu zərflilər: a) tərzi-hərəkət zərfləri, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri, ilə (-la, -lə) qoşmalı isimlər ilə, c) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: Atlar yavaş hərəkət edirdi (M.İ). Furqun astaca cırıldayırdı. Kefinin belə vaxtında o, dodaqaltı zümzüməyə başladı (M.İ). 2) Zaman zərflikləri: a) zaman zərflikləri, b) feili bağlama və ya feili bağlama tərkibləri, c) feili sifət və ya feili sifət tərkibləri, ç) zaman bildirən isimlər, d) miqdar sayları, e) frazeoloji birləşmələr ilə ifadə olunur. Məsələn, Siz onda balaca olardınız, Qaraltılar dərhal gözdən itdi, Gələndə dostumu gördüm. Gülşən tarlaya çatcaq pambığı yoxlamağa başladı. Başqa zərflilər də bu şəkildə təhlil edilir.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, ara sözlərdə əlavə cümlə üzvüdür, onlar yalnız ifadə oluna bilər. Dərslik və dərs vəsaitlərində ara sözlərin sintaktik bir vahid kimi deyil, müəyyən söz qrupu kimi izahına konkret nümunələr də göstərməliyik. Məsələn: ADPU-nun nəşri olan: “Müasir Azərbaycan dili”, IV hissə kitabın 323-cü səhifəsində oxuyuruq: “Müasir Azərbaycan dilindəki ara sözlər formalaşma və inkişafı cəhətdən müxtəlifdir. Bəzi ara sözlər nitq hissələrindən və özlərinin ilkin lüğəti mənalılarından ayrılaraq hal-hazırda ancaq ara sözlər kimi çıxış etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Belə sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış edə bilmir və onları bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək də çətin olur. Bunlara aid beləliklə, nəhayət, əlbəttə ki, təəssüf ki, yəqin ki, bəlkə, güman ki, guya ki və s. misallar göstərmək olar.

Ara sözlərin ikinci hissəsi müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqə saxlayır. Belə ara sözlərə görünür, demək, deməli, doğrudur, şübhəsiz, deyəsən, deyirlər, mənəcə, sənəcə, bilirsənmi, məlumdur və s.”(1.s.324).

Əlbəttə, bu cür izahatı sintaktik vahid-əlavə cümlə üzvü olan ara sözlər haqqında yox, yalnız nitq hissəsi – modal sözlər barədə vermək mümkündür.

Başqa əsərlərdə də ara sözlərin modal sözlərlə fərqləndirilməməsi hallarına rast gəlirik. Məsələn, EA-nın nəşri olan, “Müasir Azərbaycan dili” (III-cü hissə) kitabda

Ara sözlər bir sintaktik vahid kimi deyil, bir morfoloji tip kimi şərh olunur. Orada ara sözlər belə verilmişdir: 1) Yəqinlik bildirən: əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən və s.

2) Güman, şübhə bildirənlər; bəlkə, ehtimal, yəqin ki, ola bilsin ki və s.(5.s.236).

Bütün məna növləri bu şəkildə təqdim olunur. Əlbəttə, ara sözlərdə belə təqdimat olmaz, yalnız modal sözlərdə ola bilər, ara sözlər söz qrupu deyildir, sintaktik vahiddir. Onlar yalnız müxtəlif söz qrupları ilə ifadə olunur.

Q.Kazımov özünün “Müasir Azərbaycan dili” (sintaktik) əsərində haqlı olaraq qeyd edir: “Ara sözlər həm modal sözlərlə, həm də yerinə görə modallıq ifadə edən bir sıra əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur(1.s.323). Amma nümunələr verərkən: Məsələn: “Əsas nitq hissələri kimi. Düz deyirlər, tamam düzdür, doğrudur. (S.Rəhimov)

Gözüm aydın, gözümə surəti canan görünür (Nizami).....

Ara sözlər kimi. Düzdür (doğrudur).

Mən sizinlə dostam, ama bu dediklərinizə əməl edə bilmərəm. Görünür, günəşə iştahınız var (S.Vurğun), Görəsən, əmioğlu hara getmək olar (H.Mehdi).

Qeyd edərkən məsələyə düzgün yanaşmamışdır. Belə ki, burada müqayisə düzgün aparılmamışdır.

Əsas nitq hissəsi morfoloji, ara söz sintaktik vahiddir. Müqayisə ya əsas nitq hissəsi və modal sözlə, ya da əsas cümlə üzvü ilə ara söz arasında aparılmalı idi. Sonra həmin səhifədə belə bir mülahizəyə də rast gəlirik.

İsmi ara sözlər: işdir, dünyasında, əslində.

Feili ara sözlər: deyəsən, demək, tutmaq və s” (5). Bunlara aid cümlələr verilir.

İstər ismə, istərsə də feilə aid olan sözlər, ara söz deyil, modal sözlərdir. Bunlar nitq hissələrinə aid vahidlərdir. Orada qeyd olunmalı idi ki, ismə aid modallaşan, feilə aid modallaşan sözlərlə, ifadə olunan ara sözlər. Ara sözlər sintaktik vahiddir, o yalnız ifadə oluna bilər. Ara sözə mənsub söz yoxdur. Modal sözlərə aid sözlər var. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi belə hallar zərflə zərflilik münasibətini xatırladır. Zərflilik söz qrupu deyil, sintaktik vahiddir, o yalnız ifadə oluna bilər. Eləcə də ara sözlər, morfoloji vahid, söz qrupu deyil, sintaktik vahiddir. O, yalnız modal sözlərlə ifadə oluna bilər.

Nəticə:

Bu qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dərslik və dərs vəsaitlərində, eləcə də monoqrafiyalarda modal söz və ara sözlər əksərən fərqləndirilməmişdir. Hətta deyə bilərik ki, modal sözlərə aid yazılmış əsərlərin üzərinə ara sözlər, ara sözlərə aid yazılmış bəhlərin üzərinə modal sözlər də yazmaq olar. Mahiyyət o qədər də dəyişməz.

Ədəbiyyat:

- 1) Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU-nun nəşri 1972, səh: 323.
- 2) Müasir Azərbaycan dili. Bakı: EA-nın nəşri, III hissə. 1981.
- 3) Müasir Azərbaycan dili. Bakı: ADU nəşri, 1970, s.223.
- 4) Müasir Azərbaycan dili EA-nın nəşri. Bakı: 1931, s 306.
- 5) Müasir Azərbaycan dili. EA-nın nəşri, Bakı:1981, s.306.
- 6) Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşri, IV hissə. Bakı, 1972, səh 323.
- 7) Müasir Azərbaycan dili. EA-nəşri. III hissə. Bakı: 1981 səh: 323-324.
- 8) Ə.Dəmirçizadə. Cümlə üzvləri. Bakı: 1947.
- 9) Q.Kazimov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 353-355.

Azərbaycan dilində nisbi sözlər və onların funksiyaları

Prof. Fikrət Xalıqov
ADPU, Azərbaycan dili və onun
tədrisi texnologiyası kafedrası
ilkin-esger@mail.ru

Xülasə

Məqalədə nisbi sözlərin mahiyyəti açılır, bir sıra dillərdə bu kateqoriyaya münasibət açıqlanır, dilin qrammatik quruluşunda nisbi sözlərin yeri aydınlaşdırılır, onların struktur-semantik tipləri (sadə və tərkibi) müəyyənləşdirilir, nisbi sözlərin bağlayıcılardan fərqli əlamətləri, onların mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında yaratdığı əlaqə misallar əsasında tədqiq edilir. Eyni zamanda məqalədə qeyd olunur ki, nisbi sözlərlə bağlayıcı sözlər sinonim ifadələr kimi işlədilir. Bu ifadələrə sinonim olaraq «əvəzlik sözlər» də işlədilir. Qeyd edək ki, «nisbi əvəzlilər» terminoloji birləşməsi də göstərilən birləşmələrin məna yaxınlığını aydınlaşdırır. Bununla belə, «xüsusi əvəzlilər», «əvəzliləşmiş zərflər» ifadələrindən də istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi, dillərinin qrammatik quruluşunda nisbi sözlər mühüm yer tutur. İşarə əvəzliləri türk dillərinə məxsus cümlələrdə böyük yük daşıyır və bu cəhət türk dillərini Hind-avropa dillərinə məxsus cümlələrdən fərqləndirir. Türk dilləri üçün xarakterik cəhətlərdən biri də nisbi sözlərin mürəkkəb konstruksiyalara baş hissəsində budaq cümlə ilə əlaqə yaratmasıdır.

Açar sözlər: nisbi sözlər, işarə əvəzliləri, sadə nisbi sözlər, tərkibi nisbi sözlər asılı komponent.

Родственные слова в азербайджанском языке и их функции

Проф. ФикретХаликов

Резюме

В статье раскрывается сущность относительных слов, разъясняется отношение к этой категории в некоторых языках, уточняется место относительных слов в грамматической структуре языка, определяются их структурно-семантические типы (простые и составные), выделяются относительные слова от союзов. сделано. При этом в статье отмечается, что относительные слова и союзы используются как синонимы. «Местоимения» также используются как синонимы этих выражений.

Следует отметить, что терминологическое сочетание «относительных местоимений» также проясняет близость значения этих соединений. Однако также используются термины «специальные местоимения» и «замененные конверты».

Как известно, относительные слова играют важную роль в грамматической структуре языков. Знаковые местоимения несут большую нагрузку в предложениях, принадлежащих тюркским языкам, и эта особенность отличает тюркские языки от предложений, принадлежащих индоевропейским языкам. Одна из характерных черт турецких языков состоит в том, что относительные слова соединяются в сложные конструкции с ветвлением предложения в основной части.

Ключевые слова: относительные слова, знаковые местоимения, простые относительные слова, составные относительные слова зависимый компонент.

Related words in the Azerbaijani language and their functions

Prof. FikretKhalikov

Summary

The article reveals the essence of relative words, explains the attitude to this category in some languages, clarifies the place of relative words in the grammatical structure of the language, determines their structural and semantic types (simple and compound), separates relative words from conjunctions made. At the same time, the article notes that relative words and conjunctions are used as synonyms. "Pronouns" are also used synonymously for these expressions

It should be noted that the terminological combination of "relative pronouns" also clarifies the closeness of the meaning of these compounds. However, the terms "special pronouns" and "replaced envelopes" are also used.

As you know, relative words play an important role in the grammatical structure of languages. Signed pronouns carry a large load in sentences belonging to Turkic languages, and this feature distinguishes Turkic languages from sentences belonging to Indo-European languages. One of the characteristic features of the Turkish languages is that relative words are combined into complex constructions, with a sentence branching in the main part.

Key words: relative words, sign pronouns, simple relative words, compound relative words, dependent component.

Annotasiya: Müasir Azərbaycan dilində «nisbi» sözü müqayisə üçün olan, digər bir şey (şərait, vəziyyət və s.) ilə qarşılaşdırılmaqla müəyyənləşdirilən anlayış mənasında işlədilir. Dilçilikdə bu termin əvəzi «relyativ» sözündən də istifadə olunur. «Nisbi» sözü qrammatikanın aşağıdakı anlayış-terminologiyasında da öz yerini tutmuşdur: nisbi xronologiya, nisbi şəxssiz cümlələr, nisbi şəxslı cümlələr, nisbi sual əvəzliyi, nisbi vaxt (zaman), nisbi budaq cümlə, nisbi əvəzlilər, nisbi zərflərlə qurulan cümlələr və s.

Aktuallıq: Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda təsdiq olunması vacib sayılan məsələlərdən biri də nisbi sözlər hesab olunur. Nisbi sözlərgeniş dairədə öyrənilməmiş sahələrdəndir. Bu məsələ hərtərəfli tədqiq olunmadığından həmin məsələ barədə dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi hələ də davam edir. Bu da öz növbəsində mövzunun aktuallığını təmin edir.

Tədqiqatın metodları: Mövzunun xarakterinə müvafiq olaraq, əsasən, müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

«Nisbi» sözü «Dilçilik ensiklopediyası»nda bir neçə mənada işlənmişdir: 1) dil sisteminin digər üsürlərdə və ya söyləmin digər hissəsi ilə əlaqədar olan . Məs.: cümlədə mübtədə xəbərlə zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır; 2) natamam, qismən; 3) mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan cümlələr arasında elə bir əlaqədir ki, bu zaman budaq cümlənin baş cümlədən asılılığı bağlayıcı vasitəsilə ifadə olunur. Məs: O bildirdi ki, Əhməd axşam işə çıxmıyacaq (1,s.50).

«Nisbi sözlər» həm morfoloji, həm də sintaktik anlayışlar kimi özünü göstərir. Bu anlayışa münasibət birmənalı deyil. Nisbi sözlər isim, sifət, əvəzlilik, zərf, bağlayıcı qrupunu təşkil edəndə morfoloji kateqoriya, cümlə üzvü olanda, budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi iştirak edəndə isə sintaktik kateqoriya kimi çıxış edir.

M.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilində əvəzliliklərin 7-ci növünün nisbi əvəzliliklər olduğunu göstərir və yazır ki, nisbi əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən sintaktik funksiyasına görə fərqlənir. Onların morfoloji adı nisbi əvəzlilik, sintaktik adı isə bağlayıcı sözdür (2, s. 131).

Nisbi sözlərlə bağlayıcı sözlər sinonim ifadələr kimi işlədilir. Bu ifadələrə sinonim olaraq «əvəzlilik sözlər» də işlədilir. Qeyd edək ki, «nisbi əvəzliliklər» terminoloji birləşməsi də göstərilən birləşmələrin məna yaxınlığını aydınlaşdırır. Bununla belə, «xüsusi əvəzliliklər», «əvəzlilikləşmiş zərflər» ifadələrindən də istifadə olunur. Rus linqvistikasında bağlayıcı söz haqqında охууууу: «Союзное слово-знаменательные слово служащее средством связи придаточного предложения с главным и выполняющее одновременно функцию члена предложения. В роли союзных слов выступают относительные местоимения кто, что, который, чей, какой, сколько и

местоименные наречия где, куда, откуда, как, когда, зачем, отчего, почему а.др. (3, c. 65; c. 78).

Nisbi sözlərin geniş funksional imkanları mövcuddur. Bu imkanlar monoqrafik şəkildə öyrənilməmişdir. Yalnız qrammatika kitablarında həmin sözlərə bu və ya digər aspektdən toxunulmuşdur. Bu imkanlar haqqında rus dilçiliyində belə bir fikrə rast gəlmək olur: «Союзные слова местоименные слова (собственно местоимения и местоименные наречие) выполняющие функцию средства связи частей сложноподчиненного предложения. Союзные слова выполняют и роль того и иного члена предложения, то есть совмещают функции знаменательного и служебного слова (4, c. 87).

Türk dillərindən bəhs olunan tədqiqatlarda da «nisbi əvəzlilik» termininə rast gəlmək olur. Məsələn, N.K. Dmitriyev təyin budaq cümləsi barədə danışarkən «rus nisbi əvəzliyi» termininin ismin müxtəlif hallarında işləndiyini göstərir (5, c. 252).

Prof. Ə.Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında bağlayıcı sözlərin (nisbi əvəzliliklərin) roluna aydınlıq gətirib. Müəllif yazır ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqda bağlayıcı sözlərin xüsusi rolu vardır. Bu sahədə də türkologiyada fikir ayrılığına rast gəlmək olur.

Prof. Ə.Abdullayevə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi bağlayıcı sözlərin köməyi ilə təşkil olunur. *Bağlayıcı sözlərə nisbi sözlər də deyilir.* Müəllif belə sözlərin bağlayıcıdan fərqli cəhətlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu da göstərir:

1. Bağlayıcılar köməkçi sözlər qrupuna daxil olduğu halda, bağlayıcı sözlər müstəqil sözlərdən hesab edilir. Bunlar (bağlayıcı sözlər) əvəzliyin müəyyən növündən nisbi əvəzliliklərdən ibarətdir.

Bunlardan bir qismi isim, bir qismi sifət, bəziləri say, bəziləri yer zərfi, bəziləri zaman zərfi, bəziləri kəmiyyət zərfi, bəziləri tərz-i-hərəkət zərfi mənalarına malikdir.

2. Müstəqil nitq hissələrindən olduğu üçün, bağlayıcı sözlər cümlədə müəyyən üzv vəzifəsində işlədilir, halbuki bağlayıcılar cümlə üzvü vəzifəsində işlədilə bilmir (6, s. 115).

Bağlayıcı sözlər budaq cümlədə işlənərək, tabeli mürəkkəb cümlə düzəltməyə şərait yaradır. Belə cümlələrdə budaq cümlənin xəbəri əksər halda şəkildə - sa//sə şərt ədatı qəbul etmiş olur (7, s. 326-327).

Prof. Q.Kazımov yazır ki, başqa hallarda bağlayıcı ilə yanaşı, budaq cümlənin baş cümlədə *yerliyi, qəlibi olur. Qəlib sözlər* yalnız işarə əvəzliliklərindən və işarə əvəzliyi köklü bəzi zərflərdən (o, bu, ora, bura, elə, belə və s.) ibarət olur. Məlumdur ki, ümumiyyətlə, əvəzlilik və o cümlədən işarə əvəzlilikləri müəyyən şəxs, əşya, hadisə ilə əlaqələnməyincə konkret heç bir şey ifadə etmir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən bağlayıcı sözlər əsasən bunlardır: *kim (ki), nə ki, hər kim ki, hər nə ki. Hər kəs ki, nə vaxt ki, nə zaman*

ki, havaxt ki, haçan ki, hara, hansı, necə, necə ki, nə cür, nə qədər ki, hər nə qədər ki və s.

Budaq cümlələrin meydana gəlməsində bağlayıcı sözlərin hər birinin öz pozisiyası vardır. Məsələn, mübtədə budaq cümləsində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona *ki, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözlərə uyğun olaraq, baş cümlədə mübtədə funksiyasında qarşılıq ifadə edən *o, bu* sözlərindən biri budaq cümlə vasitəsilə izah olunur.

Tatar dilində bağlayıcı sözlə nisbi sözlər fərqləndirilir. Bağlayıcı sözlər (союзные слова) ayrı, nisbi sözlər (относительные слова) başqa başlıqlar altında şərh olunur (9, c.338-351).

Göründüyü kimi, türk dillərinin qrammatik quruluşunda nisbi sözlər mühüm yer tutur. İşarə əvəzlilikləri türk dillərinə məxsus cümlələrdə böyük yük daşıyır və bu cəhət türk dillərini Hind-avropa dillərinə məxsus cümlələrdən fərqləndirir. Türk dilləri üçün xarakterik cəhətlərdən biri də nisbi sözlərin mürəkkəb konstruksiyalara baş hissəsində budaq cümlə ilə əlaqə yaratmasıdır. Nisbi sözlər baş və budaq cümlələr arasında əlaqə yaradan element kimi özünü göstərir. Məs.: *Harada* ömrün xoş keçirsə, yuvan da, məskənin də, gorgahın da *oradadır* (Ə.Vəliyev). *zadə*).

Beləliklə, nisbi sözlər cümlənin əvəzedicisi kimi çıxış edir.

2. Nisbi sözlər Azərbaycan dilində işarə, təyin əvəzlilikləri ilə, bəzi saylarla ifadə olunur. Nisbi söz kimi bunun, buna, bunu, bundan, bunda, bu qədər və s. sözlər iştirak edir.

Nisbi sözlər Azərbaycan dilində sual əvəzlilikləri ilə də ifadə olunur. Məs.: Kim deyirsə, o, səhv edir. Hər kəs öz qanacağına görə nə bacarır, onu da danışır (M.İbrahimov).

Rus dilçilərinin nöqteyi-nəzərincə, «Относительные слова несут в себе определенную семантику и лексическое значение, однако это значение слишком общее, абстрактное; эти слова только указывают на что-то, через это указание соединяются две или более части сложного предложения. Относительные слова, имея абстрактный смысл, «сигнализируют о том, что этот смысл выражен в идущем далее придаточном предложении. Они как бы предвестники и посредники придаточного предложения в главном. При этом уже само наличие указательного слова в главном предложении лишает его смысловой независимости, заставляет ждать продолжения-соответствующего придаточного предложения» (10, с. 31-32).

4. Nisbi sözlər mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqəni yerinə yetirir, həyata keçirir və cümlə üzvü kimi çıxış edir. Bu funksiya nisbi sözün budaq cümlədə qazandığı sintaktik funksiyasıdır. Burada xəbərin, tamamlığın funksiyaları müəyyənləşdirilir.

Nisbi sözlər öz strukturuna görə 2 qrupa ayrılır:

- 1) sadənisbisözlər;
- 2) tərkibinisbisözlər.

Sadə nisbi sözlər bir leksik vahiddən ibarətdir. Məs.: Kişigəlib çıxdıki, iş-işdənkeçmişdi (danışıq dilindən), Nədeyirlər, desinlər (danışıq dilindən). izah verilməyib.

Tərkibi nisbi sözlər əvəzlilik və zərflərin üzərinə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər əlavə olunmaqla düzəlir, bəzən ədatların da əlavə olunması ilə əmələ gəlir. Məs .: Ondan ötrü getdi ağasının yanına ki, yaman günündə ona qəm-xar olsun (Ə. Haqverdiyev), Onun üçün əlimi öyrətdim sənətə, sən kimisinə möhtac olmayım (danışıq dilində). İzah verilməyib.

Nisbi sözlər kauzativ konstruksiyaların yaranmasında fəal iştirak edir: buna görə, bunun üçün, onun arxasında, bunun arxasında, bu səbəbə, o səbəbə, o dərəcədə, bu dərəcədə, bu qədər və s.

Sintaktik konstruksiyaların komponentləri bu vaxt, bu zaman, o vaxtda, bu arada, buna qədər, ona qədər, bundan sonra, bundan belə və s. nisbi sözlərin köməyi ilə yaranır.

Sintaktik konstruksiyaların asılı komponentləri də güzəşt budaq cümləsinin yaranmasında iştirak edir. Bu zaman hər necə olursa-olsun, nə güman eləyir-eləsin, haralı olur-olsun, nə zaman yatır-yatsın, nə qədər işıqlı olur-olsun, kimdən soruşur-soruşsun, nə qədər yüksək və şərəfli olur olsun nə barədə düşünürsə-düşünsün tərkibi nisbi sözlər işlədilir. Məs.: Başına dönüm qazı ağa, hər necə olmuş-olsa, gərək düzəldəsən bu işi (C. Məmmədquluzadə)

A) zaman münasibəti: Dəstə gəlib *o zaman* çatdı ki, dəlilər şirin kefdə idilər («Koroğlu» dastanı).

B) səbəb-məqsəd münasibəti: Sizi *o məqsədlə* çağırırmışıq ki, bizə dəyərli məsləhətlərinizi verəsiniz. Səni *ona görə* buraxmaq istəmirəm ki, bişən yeməkdən bir tikə dadasan (danışıq dilindən).

Nisbi sözlərin işlənmə dairəsi və müəyyən sözlərə birləşib müxtəlif mənə yaratmaq imkanı geniş olduğu üçün rəngarəng tipli budaq cümlələrin formalaşmasında onların rolu olduqca böyükdür. Həmin sözlər vasitəsilə mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik budaq cümlələri baş cümləyə bağlana bilər.

Nisbi sözlərin hamısı komponentlərin bağlanması funksiyasını eyni dərəcədə yerinə yetirmir. Birinci halda, əvəzlilik sözlər «qalıb» vəzifəsində, ikinci halda isə qarşılıq sözlər (korrelyat) vəzifəsində işlədilir.

Nəticə:

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, nisbi sözlərin tam şəkildə araşdırılması dilin morfoloji və sintaktik quruluşu arasındakı münasibəti daha dərindən öyrənməyə imkan və şərait yaradır.

Bağlayıcı sözlər bütöv cümlənin sintaktik funksiyasını təyin etməyi tələb etmir, bu rol nisbi sözlərin öhdəsinə buraxılır, ya da nisbi sözlərin

üzərində qalır. Komponentlərin bağlanmasıda iştirak edən nisbi sözlər işlənmə yerinə və tərəflər arasında əlaqə qurma üsuluna görə də bir-birindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. 2-ci cild (dərs vəsaiti). Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə.- Bakı, Mütərcim, 2008.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı, «Maarif», 1983.
3. Словарь лингвистических терминов. М.; 1998 Словарь- справочник лингвистических терминов. Изд.2-е М.; Просвещение. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. 1976.
4. Белоусово А.С. Союзные слова \\\ Русский язык. Энанклопедня /Ю.Н. Карвулов. гл. Ред.)- 2-е изд. М.: 1990.
5. Дмитриев НК. Грамматика башкирского языка. Изд. АН СССР, М.- Л., 1948.
6. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr- Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1974.
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, sintaksis, SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1959.
8. Kazımov Qəzənfər. Seçilmiş əsərləri. 10 cilddə. V cild, Bakı, Nurlan, 2008
9. Татарская грамматика. II. Морфология. Казань Татарское Книжное Издательство, 1993.
10. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М.: 1969

Üslubi antroponimika

Prof. Həcər Hüseynova
ADPU, filologiya. Azərbaycan dilçiliyi
kafedrası

XÜLASƏ

Onomastik vahidlərin işlənmə tezliyi ekstatinqvistik faktorlardan çox asılıdır. Bu vahidlər bədii əsərlərdə artıq onomastik vahid kimi deyil, ekspessivliyə, poetikliyə, məcaziliyə malik olan üslubi fiqur kimi iştirak edir. Buna görə də biz Mir Cəlalın bədii əsərlərində işlənmiş bəzi xüsusi adların leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab etmişik.

Mir Cəlalın bədii əsərləri ümumi sözlərlə - apelyativ vahidlərlə yanaşı, xüsusi adlarla – onomastik vahidlərlə zəngindir. Hər bir onomastik vahiddən onların hər bir qrupundan Mir Cəlal böyük bir sənətkarlıqla istifadə etmiş, yenilərini yaratmış, bizə adi görünən hər bir sözü, xüsusi adı bədii-üslubi fiqura – məcaza çevirmiş, öz fikir və məqsədlərini onların vasitəsilə ifadə etmiş, xalq tərəfindən bu gün də sevilən, oxunan, ölməz sənət əsərləri yaratmışdır.

Mir Cəlal həyati gerçəklikləri təqdim edərkən onomastik vahidlərin köməyi ilə oxucu üçün bədii mühitin tam şəkildə həqiqət kimi dərk olunmasına münbit şərait yaratmışdır. Oxucu özünü təsvir edilən hadisələrin içərisində hiss edir, hadisələrin baş verdiyi məkanın dogma hesab edir və bədii gerçəkliyin içərisində özünü, özünə münasibəti və öz mövqeyini aydın hiss edir.

M.Adilovun fikrincə, xarakterlərin açılması, obrazın daxili aləminin təqdim edilməsi zamanı müəllifin istifadə etdiyi vaitələrdən biri də surətə verilən adlardır. Adlar obrazın əsərdəki mövqeyi ilə bağlı olur, bədii əsərdə həmin adlar vasitəsilə müxtəlif müsbət və mənfi cəhətlər ümumiləşdirilir.

Yazıçıların bədii əsərdə obrazlara verdiyi adlar xalqın arzu və istəklərini əks etdirir. Bir çox hallarda bu adlar xalq tərəfindən sevilir, insanlar öz körpələrinə həmin adları verirlər. Məs.C.Cabbarlının qəhrəmanlarından Sevil, Yaşar; S.Vurğunun əsərlərindən Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər; Mir Cəlalın əsərlərindən Bahar, Qumru, Ləyaqət və digər adlar xalq arasında geniş yayılmışdır.

Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsidir və ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirir. Advermə dünyəvi məsələlərdən biridir və bu cəhət bütün xalqlarda mövcuddur. Lakin şəxsə ad vermə ilə bədii əsərdə obraza advermə bir-birindən fərqlənir. Təbiidir ki, yazıçı öz qəhrəmanlarına ad seçərkən çətin

bir yol keçmiş, janrın, əsərin mövzusunun tələbinə uyğun, obrazın səciyyəvi cəhətlərini əks etdirə biləcək bir ad kəşf etmişdir.

Açar sözlər: poetik, bədii, antroponim, ad, soyad, ləqəb

Стилистическая антропонимия

Проф. Хаджар Гусейнова

АГПУ, филология. Кафедра: Азербайджанская лингвистика

РЕЗЮМЕ

Скорость развития ономастических единиц зависит от внешних факторов. Эти единицы больше не представлены в художественных произведениях, а являются выражением выразительности, поэтичности и образного стиля. Поэтому мы считаем целесообразным исследовать лексико-семантические и стилистические особенности некоторых конкретных имен в трудах Мир Джалала.

Работы Мир Джалала обогащены общими словами - наряду с апелляционными единицами и особыми названиями - ономастическими единицами. Из каждого ономастического подразделения, каждая из их групп, Мир Джалал, использовала большое мастерство, создавала новизну, превращала каждое слово и специальное имя в форму искусства, выражая свои мысли и цели через них. Сегодня он создал любимое, читаемое, бессмертное произведение искусства.

Мир Джалал предоставил читателю с помощью ономастических единиц, представляя реальности жизни, позволяя читателю полностью понять художественную среду как истинную. Читатель чувствует себя в описанных событиях, рассматривает место событий как родное и имеет четкое представление о себе, своем отношении и своем положении в художественной реальности.

По словам М. Адилова, одним из источников, использованных автором при раскрытии персонажей и представлении внутреннего мира изображения, являются имена. Имена связаны с положением изображения в работе, и через эти имена суммируются различные положительные и отрицательные аспекты.

Имена, которые авторы дают персонажам в работе, отражают желания и желания людей. Во многих случаях эти имена любят люди, и люди дают своим детям одинаковые имена. От героев К.С. Сильный, Севиль, Яшар; Работы С. Вургуна Джалала, Хумая, Айгюна, Улькера; Из произведений Мир Джалала, Спринг, Сандру, Сан и другие имена пользуются большой популярностью.

Особый остров в творчестве писателя, ономастическое отношение единицы - вопрос прямого мастерства и определяет возможности для творческого стиля писателя. Наречие - это мирская проблема, и она распространена во всех странах. Однако именование человека в произведении искусства отличается от присвоения имени человеку. Естественно, писатель прошел сложный путь в выборе имени для своих героев, обнаружив имя, которое отражало бы характерные черты жанра и предмета.

Ключевые слова: поэтический, художественный, антропонимы, имена, фамилии, прозвища

Stylistic anthroponymy

Prof. HajarHuseynova
ADPU, philology. Azerbaijani linguistics chair

SUMMARY

The rate of development of onomastic units depends on the extrinsic factors. These units are no longer represented in artistic works, but as expressions of expressiveness, poeticity and figurative style. We therefore considered it expedient to investigate the lexical-semantic and stylistic features of some of the specific names in Mir Jalal's works.

Mir Jalal's works are enriched with common words - along with appellate units and special names - onomastic units. From each onomastic unit, each of their groups, Mir Jalal, used great craftsmanship, created novelty, transformed every word and special name into an art form, expressing their thoughts and goals through them. Today, he has created a favorite, readable, immortal work of art.

Mir Jalal has provided the reader with the help of the onomastic units while presenting the realities of life, allowing the reader to fully understand the artistic environment as true. The reader feels himself in the events described, considers the place of events to be native, and has a clear sense of himself, his attitude, and his position within the artistic reality.

According to M. Adilov, one of the sources used by the author during the disclosure of the characters and the representation of the inner world of the image is the names. Names are related to the image's position in the work, and through these names the various positive and negative aspects are summarized. The names that the writers give to the characters in the work reflect the wishes and desires of the people. In many cases these names are loved by people, and people give their babies the same names. From the heroes of C.C. Jabbarli, Sevil, Yashar; Works by S.Vurgun by Jalal, Humay, Aygun, Ulker; From the

works of Mir Jalal, Spring, Qumru, Dignity and other names are widely popular.

A special island in the writer's creativity, the attitude of the onomastic unit is a matter of direct craftsmanship and identifies the possibilities for the writer's creative style. Adverbialism is a worldly issue, and it is common in all nations. However, naming an individual in a work of art is different from giving a name to a person. Naturally, the writer went through a difficult path in choosing a name for his heroes, discovering a name that would reflect the characteristic features of the genre and the subject matter.

Key words: poetic, artistic, anthroponyms, names, surnames, nicknames

Annotasiya: Məlum məsələdir ki, bədii əsərlərdə obrazlara ad verməklə, həyatda doğulan insanlara ad vermək prosesi bir-birinə nə qədər bənzəsə də, bir o qədər də fərqli məsələlərdir. Real həyatda bu, tarixi sosial, bədii ədəbiyyatda isə üslubi-linqvistik prosesdir. Lakin bu iki prosesi bir-birindən fərqləndirsək də, onlar bir-birilə bağlı məsələlərdir. Yazıçının yaratdığı mənfi və müsbət obrazlara verdiyi adlar onun özünün həmin adlara və ya bu adları daşıyan insanlara olan şəxsi münasibətini də əks etdirir. Məsələn, N.Vəzirov yaratdığı müsbət qadın qəhrəmanlarına Səadət, müsbət kişi qəhrəmanına Fəxrəddin kimi adları vermişdir ki, real həyatda həmin adların yazıçının sevdiyi insanların adları olduğu məlum olmuşdur. Bu məqalədə XX əsrin görkəmli yazıçısı Mir Cəlalın bədii əsərlərində personajları adlandırmaq məqsədilə yaratdığı üsullardan bəhs edilmişdir.

Aktuallıq: Onomastik vahidlər yarandığı dövrün dil, üslub və ictimai-siyasi, sosial məsələlərini əks etdirdiyinə görə onların öyrənilməsi, toplanıb tədqiq edilməsi dilçiliyin aktual məsələlərindəndir. Çünki dilin antroponimik sistemi istər real həyatda, istərsə də bədii əsərdə xüsusi məqsədlərə xidmət edir. Bədii ədəbiyyatda yazıçının obrazlı təxəyyülünün məhsulu olub, müxtəlif üslubi funksiyaları yerinə yetirir.

Metod: Məqalədə təsviri, üslubi və müqayisəli metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş:

Mir Cəlal, ümumiyyətlə, surətləri qarşılaşdıran zaman və onları bir-birinin dilində adlandırarkən psixoloji-sosial ovqatdan onomastik vahidlərə yanaşmış, onomastik vahidlər onun əsərlərində müraciət formasına çevrilmişdir. Məsələn,

Dəftərdar siyahıya baxdı: Qiyas Dəmirov!...(6.I.13)

-Qumru, Qumru! Uşaq hani? Uşağı harda qoymusan ağız!

Nümunələrdə işlənmiş antroponimlər vasitəsilə məna çalarları: birinci cümlədə (Qiyas Dəmirov) adi müraciət, ikincidə (Qumru) adın təkrar işlədilməsi vasitəsilə həyəcan çaları təbii şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

“...Bəzən bədii ədəbiyyatda xüsusi adlar yazıçının həyatını, mövqeyini, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və s. müəyyənləşdirməyə kömək edən mühüm faktora çevrilə bilər. Dastanların, nağılların...hansı ölkəyə, hansı xalqa, hansı dövrə aid olduğunu müəyyənləşdirmək işində xüsusi adların əhəmiyyətli rolu məlumdur. Nəzərə alanda ki, xüsusi adlar, daha çox isə şəxs adları ictimai, dolayısı ilə siyasi əhəmiyyət daşıyır, o zaman bu adların tədqiqinin əhəmiyyəti bir daha ciddiləşir” (10.s. 33).

Mir Cəlalın bədii əsərlərində hadisə və ya hərəkət qeyri-müəyyənlikdən başlayaraq müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Yazıçı surəti oxucuya birdən-birə təqdim etmir. obraz sanki hərəkətin, hadisələrin ümumi gedişinin arxasında gizlənmiş olur. Hərəkətlərin bir-birini izləməsi tədricən surəti meydana çıxarır.

Mir Cəlalın bədii əsərlərində antroponim seçmək, antroponimi tanıtmək üsulları müxtəlifdir. Bunlardan biri mötərizə içərisində şəxsin adının verilməsidir. Əvvəlcə qeyri- müəyyən olan antroponim mötərizə açıldıqdan sonra müəyyənləşir. Məsələn;

Ariq oğlan (Zahidov deyirdilər) çayını nəlbəkiyə tökə-tökə üzünü Dilənə tutdu (6.I. 222).

Bu tipli tanıtma üsulu özü də yazıçının fərdi üslubi keyfiyyətidir. Lakin yazıçı əvvəlcə oxucunun diqqətini personajın zahiri görünüşünə yönəltmiş, sonra isə adını, soyadını söyləmişdir.

“Yolumuz hayanadır” romanında MİR Cəlal özünə ustad hesab etdiyi, şəxsiyyətinə dərin hörmət bəslədiyi C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Abbasqulu ağanı və başqalarını məhəbbətlə təsvir etmiş, Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkətindən, bu hərəkətin başçısı Səttar xandan. Onun igidlərindən söhbət açmışdır. Yazıçı Sabiri tanıtmək üçün xüsusi bir yol seçmişdir:

Mirzə Abbasqulu dostunu yaxşı tanıyırdı. Onun dərinə düşündüyünü, zəhnində nə isə yazıya keçirməli bir mətləbi dönə-dönə ölçüb-biçildiyini bilirdi.

Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırdı: “Sabir ki, Sabir!” (6. IV.17)

Belə bir tanıtma vasitəsilə Mir Cəlal M.Ə.Sabirin xarakteri, çox ehtiyatlı olması haqqında oxucuya məlumat vermiş, eyni zamanda “Sabir” adının mənası izah edilmişdir.

M.Ə.Sabirin şeirlərini olduqca dərin dəyərləndirən Mir Cəlal bunu belə nəzərə çatdırır:

Necə ki, siz buyudunuz, məcmuənin (Molla Nəsrəddin” məcmuəsi nəzərdə tutulur- H.H) az-şox şöhrət tapması həmin bunların nəticəsidir, möhtərəm şairimiz Sabirin türməna, aydın əşarıdır (6.IV.176).

Əsərdə M.Ə.Sabirin Hop-hop təxəllüsünü də Mir Cəlal özünəməxsus tərzdə izah etmişdir:

“Senzor: - Şübhəm yoxdur ki, sətirləri yazanlar nəinki imperatorluğu, həm də siz müsəlmanları, şəxsən, cənab redaktor sizi, namestnikliyin mətbuat idarəsi yanında müəyyən rəğbət sahibi olan sizi istəməyən bədxahlardır. Nədir bu, səhifələrinizi üzünə geniş açdığınız “Hop-hop” kimdir?

-Hop-hop bir adam deyil, bizim həcvgu şairlərin müştərək təxəllüsüdür (6. IV.228).

Yazıçı burada “Hop-hop”u ümumiləşdirilmiş təxəllüs kimi təqdim etmiş, Sabir ədəbi məktəbinin bütün nümayəndələri nəzərdə tutulmuşdur.

Təbriz Azadlıq hərəkatına – bu hərəkatın fədailərinə böyük rəğbət bəsləyən Mir Cəlal onomastik vahidlərdən istifadə etməklə həmin inqilabı Kərbəla müsibəti ilə müqayisə etmişdir:

“Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycanadakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi də olsa din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanalımız, ehsan etməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir.. Nəzarimizi qəhrəman Təbriz mücahidlərinə çevirək, məşrutə fədailərinə səs verək! Var olsun hürriyyət! Yaşasın Səttar xan inqilabı!” (6.IV.215).

Azərbaycanda, xüsusi ilə də Təbrizdə xalqın həyatını, ictimai-siyasi hadisələri diqqətlə izləyən Mir Cəlal özünü xalq hərəkatında ayıra bilmir, bədii əsərlərində personajların dili ilə: “zaman bizdən bunu istəyir”, - deyərək xalqı milli birliyə çağırırdı. Bu isə heç bir zaman dəyərini itirməyən, bu günümüz üçün də aktual olan məsələlərdən biridir.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində bəzən personajın adı çəkilmir. Məsələn, “Gülgəz” hekayəsində belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: *“Gülgəzin atası “M.F.Axundov” gəmisində çalışırdı (6.I.454)*

Yazıçı Gülgəzin atasının adını verə bilirdi, amma Gülgəzin tərbiyəsilə Alı baba məşğul olduğu üçün onun atasının adının dəqiq verilməsinə ehtiyac duyulmamışdır.

Mir Cəlalin əsərlərində real adlarla yanaşı bir qrup qeyri-adi təsirə malik olan qeyri-real adlara da təsadüf edirik: Asta, Gilə, Qumaş, Kimya, Məşriq, Ləbbeyk və başqaları belə adlardandır.

Qonşu arvad Giləxanım xala özünü Saranın üstünə atdı.. Bir xəkəndaz zərbəsi də Giləxanım dirsəyinə toxundu (6.I.179).

Heyvan Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu (6.I.227).

Çaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnamdır, - deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi (6. I. 234).

Göründüyü kimi, bu adların çoxu apelyativlərin xüsusişməsi nəticəsində yaranmış, müəyyən məqsədlərə-əsinin məzmun-ideya mündərcəsinə xidmət etmişdir.

Ayaz – Əlipaşanın ev qulluqçusu həmin o göyköynək-qız - əlində bir qab xörək qəfildən içəri girirdi (6.I.271).

Ayaz adının biz, adətən, oğlan uşaqlarına verildiyinin şahidi olsa da, Mir Cəlal bu adı bir qız obrazına verməklə müştərək işlənən adlar sırasına daxil etmişdir:

Onun bu axşamkı yoldaşı Kəhrizov Novruz idi... Traktorçu kursunda oxuyan Yarpız adlı bir qıza bənd oldu. Qızı aldı da. Demə, qız od-alov imiş. Novruzun başına bir oyun açdı ki, Novruz öz adını da yanıldı (6. I. 297).

Nümunələrdə işlənmiş Kəhrizov fəmiliası, Yarpız şəxs adı yazıçı tapıntısıdır. İlk dəfə olaraq biz bədii ədəbiyyatda Mir Cəlalin əsərlərində həmin apelyativlərin antroponim kimi işlənməsinin şahidi oluruq.

Hikmətin yaraşığında və gözəlliyində libasın, modanın, demək olar ki, qətiyyəni iştirakı yox idi. Əksinə, onun əynindəki qırmızı kofta, başındakı abı kəlağayı, ayağındakı yüngül tufli Hikmətin gözəlliyindən ümumi və gözəl bir ahəng alırdı. (6.I.307)

Ayaz adının işlənməsində gördüyümüz üslubu Hikmət adında görürük. Yəni müəllifin “Hikmətdən xəbər” hekayəsinin adını oxuyan oxucu Hikməti kişi kimi xəyalında canlandırsa da, hekayəni oxuduqdan sonra məlum olur ki, Hikmət 18-19 yaşlarında gənc, gözəl bir qızın adıdır. Yazıçı Hikmət adını da müştərək adlar sırasına daxil etmişdir.

“Dirilən adam” əsərinin baş qəhrəmanları Qədir və Qumru adlandırılmışdır. Hər iki ad beş hərfdən ibarətdir, “q” hərfi ilə başlayır. Bu uyğunluq qəhrəmanların bir-birinə uyğunluğunu təmin etmişdir. Əsərin baş mənfi qəhrəmanı isə Bəbir bəydir. Qədir və Bəbir əks qütblərdə dayanırlar: Qədir/Bəbir. Bəbir xarakter etibarilə Mirzə Cəlilin Xudayar bəyini xatırladır. Elə bu cəhəti və Mir Cəlalin üslubunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Mir Cəlal Mirzə Cəlil məktəbinin davamçılarından olmuş, Mirzə Cəlillə altmışıncılar nəslində mənəvi körpü olmuşdur.

Satirik əsərlərində Mir Cəlal antroponimləri obrazın təbiətinə tamamilə uyğunlaşdırmışdır. Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın, obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsipindən istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan belə adları etimoloji-simvolik adlar adlandırmaq olar” (4. s.27).

Nəticə:

Yazıçı bədii əsərlərində ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərə görə qiymətləndirən tipi Anket Anketov, insanların yalnız iclas üçün yaranmış olduğunu düşünən tipi İclas qurusu, zahiri və daxili-mənəvi

cəhətdən çirkin olan “mərkəz adamını” Əntərzadə adlandırmışdır. Yazıçı satirik hekayələrində yaratdığı uydurma adlarla müxtəlif fikirləri ifadə etmişdir.

QAYNAQLAR:

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı. 1981
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı. 1962
3. Hüseynov Ə. Mir Cəlalin hekayələri. nam. dis. Bakı. 1960.
4. Kazimov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı. 1987.
5. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin dilinin leksikası. Nam. dis. Bakı. 2007.
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I-IV cildlər. Bakı. 1967, 1968.
7. Mir Cəlal. Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri. İnqilab və mədəniyyət. N11-2. Bakı. 1947
8. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı. 1994.
9. Rıkaçyov E. Manifest molodoqo çeloveka. Literaturnaya qazeta. Moskva 1940
10. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı. 1989

Müasir Azərbaycan dilində bəzi həlli vacib problemlərə dair

Dos. Vəqif Qurbanov

ADPU, Azərbaycan dilinin tədrisi texnologiyası kafedrası

**“Dilə məhəbbət-Vətənə məhəbbətdir, dilə qayğı –
vətənə qayğıdır”. Mən öz ana dilimi- Azərbaycan dilimi çox
sevirəm və bu dildə danışmağımla fəxr eləyirəm.
Heydər Əliyev**

Xülasə

Dilimizdə problematik məqamlar çoxdur, onlara münasibət bildirməyə də ehtiyac var. Müasir Azərbaycan dilini sürətli inkişaf prosesi keçirməsi açıq-aydın müşahidə olunur. Lakin bu sahədə də mübahisə doğura biləcək hallar dilçilərimizin gözündən yayınmamalıdır. Biz də buna cəhd etdik. Odur ki, bu məqaləni oxuyub bizim fikrlərimizə münasibət bildirməyi və yaxud da polemikaya qoşulmağı təklif edirik.

Ümumiyyətlə, bu sevincdən çox danışmaq olar. Bununla belə, bəzən dilə yeni daxil olan sözlərin, az da olsa, qısqancılıqla qarşılanan halları olur. Xüsusən də “öncə, ilk öncə, sırtına vurmaq, incələmək, say, nömrə” tandeminə dair etiraz edənlər də tapılır. Yaxud da “sadəcə” sözünün vurğusunun birinci hecaya düşməsinə də etiraz olunur. Halbuki bizdə sadəcə, yəni vurğunun axırcı hecaya düşməsi ədəbi norma sayılır.

Açar sözlər : ictimai şüur, ictimai inkişaf, ədəbi-bədii dil, ədəbi tələffüz, ilk öncə

О некоторых важных проблемах, которые предстоит решить с современного азербайджанского языка

Дос. Вагиф Курбанов

Резюме

В нашем языке много проблемных моментов, и их необходимо решать. Очевидно, что современный азербайджанский язык переживает процесс бурного развития. Однако наши лингвисты не должны упускать из виду спорные вопросы в этой области. Мы тоже пытались это сделать. Поэтому предлагаем вам прочитать эту статью и прокомментировать наши взгляды или присоединиться к полемике.

В общем, об этой радости можно много говорить. Однако иногда слова, которые являются новыми для языка, вызывают небольшую зависть. В частности, есть те, кто возражает против тандема чисел, нумерации, нумерации, нумерации, нумерации. Или ему просто возражают против ударения слова на первом слоге. Однако в нашем случае считается литературной нормой, что ударение приходится на последний слог.

Ключевые слова: общественное сознание, общественное развитие, литературно-художественный язык, литературное произношение, сначала

On some important problems to be solved from the modern Azerbaijani language

Dos. Vagif Gurbanov

Summary

There are many problematic points in our language, and there is a need to address them. It is obvious that the modern Azerbaijani language is undergoing a process of rapid development. However, controversial issues in this area should not be overlooked by our linguists. We also tried to do so. Therefore, we offer you to read this article and comment on our views or join the controversy.

In general, we can talk a lot about this joy. However, sometimes words that are new to the language are met with a little jealousy. In particular, there are those who object to the tandem of numbers, numbering, numbering, numbering, numbering. Or it is simply objected to the emphasis of the word on the first syllable. However, in our case, it is considered a literary norm that the accent falls on the last syllable.

Keywords: public consciousness, social development, literary-artistic language, literary pronunciation, first,

Annotasiya: Sevgili məhəbub olan dilimizi Məcnun yangısı ilə sevməyi Ulu öndər bizə vəsiyyət etmişdir. İndi hamımız bu amalla yaşayırıq. Dövlət dilimiz sürətlə inkişaf edir. Cəmiyyətimizin inkişaf sürəti ictimai şüurumuzun inkişaf sürətindən xəbər verir. İctimai şüur dərinləşdikcə insani münasibətlər daha da doğmalaşır və bu xüsusda anlayışların ifadəçisi sayılan yeni sözlər yaranır, dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Aktuallıq: Müasir dünyada elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın bütün sahələrində baş verən global inkişaf dilçi alimləri də məcbur edir ki, onlar dilçiliyin qarşısında duran problemləri meydana qoysunlar, onların həlli istiqamətində həmin dilin mənsub olduğu xalqın gələcəyi naminə, rifahı naminə tədqiqatlar aparsınlar. Doğru, düzgün qənaətlərin əldə edilməsinə nail olsunlar. Həmin məsələləri nəzərə alaraq mövzunun aktual olduğunu qeyd edə bilərik.

Metod: Məqalədə qarşılaşdırma, müqayisəli, təsviri və aral metodlardan istifadə edilmiş, müasir dilçilik üsulları tətbiq edilmişdir.

Giriş:

Hal-hazırda insanlar arasında Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı ikinci Qarabağ qeyrət savaşı, zəfər yürüşü, Şuşa bəyənnaməsinin xoş sədasından da yeni ünsiyyət vasitələri olan sözlər ədəbi-bədii üsluba keçmiş və nitqimizə bir şirinlik gətirmişdir. Buna sevinməmək olmaz. Ürəydəki sevincin dilə gətirilməsi nikbin əhvallarda danışq üslubunu daha da gözəlləşdirir.

Ümumiyyətlə, bu sevincdən çox danışmaq olar. Bununla belə, bəzən dilə yeni daxil olan sözlərin, az da olsa, qısqancılıqla qarşılanan halları olur. Xüsusən də öncə, ilk öncə, sırtına vurmaq, incələmək, say, nömrə-tandeminə dair etiraz edənlər də tapılır. Yaxud da sadəcə sözünün vurğusunun birinci hecaya düşməsinə də etiraz olunur. Halbuki bizdə sadəcə, yəni vurğunun axıncı hecaya düşməsi ədəbi norma sayılır.

Opponentlər deyərlər, bizdə **əvvəl**, **əvvəlcə**, **əvvələn**, **əvvəla** sözləri olduğu halda, **öncə**, **ilk öncə**yə nə hacət ?

Hesab edirik ki, bu suala cavabı qəti şəkildə vermək də doğru olmaz. Nəzəriyyəçi dilçi deyə bilər ki, bu sözlərin işlənməsinin nəyi düz deyil? Öz türk sözlərimizdir, ərəb-fars sözləri əvəzinə işlətməyə başlamışıq. Əlbəttə, bu fikrə mənfi mövqedə olanlar daha çoxdur. Bəzi nümunələr göstərək “İbtidai məktəb və məktəbə qədər tərbiyə” jurnalının 2002-ci il 4-cü nömrəsində professor Yəhya Kərimov “Dilimizin təmizliyini gözləyək” adlı məqaləsində öncə, ilk öncə ifadələrini işlətməyin yolverilməz olduğunu iddia etmişdir. Dilçi metodist alim həmin məqalədə **nömrə-sıra** tandeminə də öz münasibətini bildirir və konkret nümunələrin təhlili əsasında üslubu nöqsanlara aparıb çıxaran belə yenilikləri qəbul olunmaz sayır. Onun fikrincə, **incələməkillik öncə** və **nömrə** yerinə **sıra** işlətmək uğurlu yenilik deyil”. (Bax: səh .3-4)

Biz professor Yəhya Kərimovun praktik dil bilicisi olduğuna lap çoxdan qol çəkib imza atmışıq. O, gözəl dil xiridarıdır. Professorun **nömrə-say** əvəzlənmələri haqqındavə yaxud da kontekstual üslub barədə dedikləri 100% -dən də çox doğrudur. Sadəcə, onun gətirdiyi nümunələrə diqqət yetirmiş olsaq. Fikir verək, necə ola bilər ki, **ən əvvəl** işlənə bilər, ilk öncə işlənə bilməz. Dildə bütün bunlar üslubu sinonim kimi işlənə bilər ki? Üslubu məqamda kontekstual ehtiyacı nəzərə almamaq olmaz. Bu, fikrin ifadəsində incəliyi gözləməkdir. Həmin sözlərin hansından harada və necə istifadə məsələsi nitq zənginliyindən bəhrələnmək hesab olunur. Çünki dil özü bir dəryadır. Lazım gəlsə, hansı birini isə dalğalar özü vurub sahilə atacaqdır. Qalarsa da, heç bir ziyanı olmaz. Vaxtı çatanda sabitləşər və yaxud da aktuallaşar. Dilimizdə işlənmə yerinə görə **əvvəl** bir üslubi məqamdır, **hər şeydən əvvəl** başqa bir üslubi məqamdır, yaxud da **hər şeydən öncə** bir üslubi məqamdır. Dilimizdə **ilk əvvəl** də var. İndi **ilk öncə** işlətmək nəyi korlamış olur. Başqa dillərdə də belə çoxvariantlılıq müşahidə

edilir. Müasir rus dilində *prejde* də var, *prejde vsego* da var , hətta *vsego na vsego* da var və s. Beləliklə, yeni sözlərdən istifadə təbii ehtiyaacdən baş verir, lakin məqamı, əlbəttə ki, düz seçiləndə.

Bununla əlaqədar olaraq onu da deyək ki, bəzi sözlərin terminalogiya alimlərinin gözündən yayınıb keçməsinə də biganə qalmaq olmaz. Məsələn :

1. Türk dilindən bizim nitqimizə vurğusu birinci hecaya düşməklə **sadəcə** sözünün tələffüzünün keçməsinə göz yummaq olmaz. Bizim orfoepiya normasına görə vurğu bu sözün ikinci hecasına düşməlidir :

Anama **sadəcə** sözüm var , ancaq
Bir ağac altında bir ovuc torpaq
Ayır ki, yurd salım kölgəsində mən,
Əyləşib söz açım doğan günəşdən .
Çəkin kölgəsinə yazı masamı ,
Yazıb-pozduğumu dinləsin hamı !
Yığilsın başıma göydə buludlar,
Eşitsin səsimi çiçəklər otlar !
Bu **sadə** istəyim dünyaya dəyər ,
Verdiyim vədəmi unutsam əyər,
Göyün ildırımı başımda sönsün,
Ahım dağlardakı dumana dönsün !
S.Vurğun.

Bu mətndəki **sadəcə**, **sadə** sözlərini iki cür vurğu ilə tələffüz edən ola bilər. Lakin ədəbi normanı əsas tutub həmin sözlərin vurğusunu ikinci hecəyə işlətməliyik . Hətta türkcə işlənmiş olsa belə .

Yeri gəlmişkən, Türkiyədə bu cümlədəki *eyni* sözü *aynı* kimi tələffüz olunur. Biz onu öz dilimizdəki kimi oxumalıyıq. Üslubu məqamda və ya Türkiyədə *aynı* kimi də səsləndirə bilərik. Bu, məqsədlə əlaqədar olan üslubu məqamdır. Məsələn :

Bir millətlik, iki dövlət,
Aynı arzu, **aynı** niyyət .
Hər ikisi cümhuriyyət,
Azərbaycan - Türkiyə !

Və yaxud da burada “bir” əvəzinə “tək bir” “eyni” əvəzinə “aynı” işlətsək, heç bir üslubu pozmuş olmuruq. Çünki həmin sözləri məqsədlə əlaqədar, yəni bilərəkdən belə söyləsək məntiqi vurğu ilə demiş oluruq. Adi danışqda da biz “türklər demişkən”, “ruslar demişkən” ifadələrini işlətmək olur. Teatr leksikonunda dialekt sözlərin variantlarından istifadə obraz yaratmaq üçündür. Yəni məqsədlə əlaqədar olan şeydir ...

3. Türk dilində (türkcə) **yalnız** sözü **tək** mənasını ifadə edir. İsimə aid olanda sifət, feilə aid olanda zərf kimi qəbul olunur. Bizim dildə isə o, sözün əsl mənasını-**yalqız** sözünü bildirir :

“Yalqız gəzib dolanma,
Dağa, daşa dırmanma!” .

A.Şaiq

Fikrimizcə, bizim üslubda yalnız sözü nə sifət nə də zərf kimi işlənməz. Ancaq ədat kimi işlənər :

“Yalnız nifrətim var, inanın ona,
Onu da boğacaq gedən üsyanlar,
Azadlıq uğrunda tökülən qanlar .

S.Vurğun

Yeri gəlmişkən, bir haşiyə çıxım. Doktorluq dissertasiyası müdafiəmdə hörmətli opponentim mənim bu fikrimi təkzib etmək üçün ensklopediyadan üç cümlə nümunə gətirdi. Cavab verdim ki, həmin cümlələrin heç birindəki **yalnız** sözü vurğusu ikinci hecaya düşməklə tələffüz olunmadığı üçün sifət deyil və feilə aid olanda da zərf deyilir, ədatdır. (Biz bu haşiyəni elmi dəlil sübut naminə gətirmiş oluruq. Çünki həmin söz təkrar da olsa, deyək ki, cümlədə həmişə ədat mənasında işlənir).

4.Hərbi terminologiyada son vaxtlar işlənən bəzi sözlərin nitqdəki roluna dair fikrlərimiz də var. Bunlar aşağıdakılardır :

Birinci. Televiziya, radio və youtobeda tez-tez **rus əsgərlər, rus sülhməramlılar, erməni zabitlər** ifadələrini eşidirik . Hərbi jurnalistlər yuxardakı birinci növ təyini söz birləşmələrini **nədənsə rus əsgərləri, erməni zabitləri və sülh məramlıları kimi** ikinci növ təyini söz birləşmələrin yerinə işlədirlər. Bu, yeni kəşfdirmi ? Axı bu cür yenilik **mənim ata, dəniz quldurlar şagird dəftər** tələffüzünün təsiri kimi özünü göstərir.

Fikrimizcə, qeyd etdiyimiz ifadələri də **Azərbaycan oğulları, Şərq qadınları, Şuşa bəyənəməsi** kimi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlətmək daha doğrudur. Yəni : **Azərbaycan əsgərləri,Türk zabitləri, rus sülhməramlıları** kimi.

İkinci. Qəribədir, hərbi terminologiyada **şəxsi heyət** olsa da, kütləvi informasiya vasitələrində həmin termini hərbiçilər **şəxsiyyət** ilə əvəz edib işlədir ki, bu da bizə görə, kobud nitq səhvidir. **Şəxsiyyət** nədir? Məgər **liçni sostav** deyil? Bu vaxta qədər onun tərcüməsi **şəxsi heyət** kimi işlənib. **Şəxsi heyət** əvəzinə **şəxsiyyət** termini leksikona girmir (hətta türkcə işlənmiş olsa belə). Ancaq son aylar və günlər hərbiçilərin xatirələrində bu belə də işlənməkdədir: Çox gözlədik **şəxsiyyət** gəlib çıxmadı. Sən demə, yolda şiddətli döyüşə atılıblarmış. Nəhayət, **şəxsiyyət** gəlib yetişmiş oldu” ...

Biz bu cür leksik, qrammatik diffuziyaya uğramış sözün,yəni **şəxsi heyət** əvəzinə, **şəxsiyyətin** işlənməsini qəbul etmirik. Şəxsiyyət cəmdə işlənən sözdür, şəxslərin cəmidir. Pedoqogikada bu kimi hallarda işlənir: Şagird şəxsiyyətdir. Onun hüquq və azadlıqları var, müəllim-şagird münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibətdir. Şagird obyekt deyil, subyektdir. Yəni

şəxsiyyətdir. Elm isə obyektidir. Şəxsiyyət, yəni subyekt elm üzərində tədqiqat aparır və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, şəxsiyyət-sosial keyfiyyətlərə, mənlik hissəsinə malik olan şüurlu fərd, şüurun daşıyıcısı olan insanlardır. Şəxsiyyətlər müxtəlif cür olur: mütərəqqi və mühafizəkar, mədəniyyətli və mənəviyyətsiz, sağlam və xəstə və s. O, inkişaf və tənəzzül edə bilər. Hər iki halda sosial cəhətdən şərtlənir... Şəxsiyyət, ünsiyyət, fəaliyyət, təlim və tərbiyə, sosial mühitin təsiri ilə formalaşır (1, s.101).

4. “Ke hərfinin bir neçə dominant formada, yəni “Ke və bir də ka” kimi çıxış etməsi ilə bağlı mülahizələr və ya qaydalar var. “Qaydalar”da bunlar göstərilir: **“K” samitinin tələffüzü:**

Əlifbamızda hər bir hərf bir səsi işarə edir. **“K”** yeganə hərfdir ki, iki səsi işarə edir və iki cür adlanır: Ke və ya ka

K – ke hərfi : kələm, körpü

K – ka hərfi : kosmos, konsert

“Ke samiti (?) sözlərdə eyni cür tələffüz olunmur”. Məsələn, **köynək** sözünün əvvəlindəki k yazıldığı kimi, sonundakı k isə bir qədər yumşaq – y səsinə yaxın tələffüz olunur. *Bitki* sözündə isə bu samit q kimi tələffüz olunur (2, s.51).

Bu qayda fonetikadan monaqrafiya yazanların hər birində eyni şəkildə təkrarlanır. Bizim bu qaydaya iradımız nələrdən ibarətdir? “Ke” hərfi iki səsi yox, əslində üç səsi ifadə edir: kənd, kəmə, kotan və s. sözlərdəki **ke** səsinə və **kosmos**, **klub**, **moskva** və s. sözlərdəki **Ka** səsinə (K*). Eyni zamanda – **toqqa**, **hoqqa**, **haqq** və s. sözlərdəki **ka** səsinə.

2) İstər alınma, istərsə də, öz sözümsün olsun, sözlərdə ka səsi çox işlənir: doqquz, saqqız, çaqqal, saqqal, baqqal, naqqal, və s. kimi sözlərin birinci hecasındakı . Bunlara **q** samitinin kar qarşılığı adı verilib. Şifahi nitqdə birinci **q**-lar **k*** kimi tələffüz olunur.

3) Bizdə rus hərfini və səsinə ifadə etmək üçün yazıda **k*** səsinə və ke hərfindən istifadə edilir. Deməli, bu məqsədlə ke –dən hərf kimi **kı**-dan səs kimi istifadə etməyə haqqımız var. Lakin deyəndə ki, ka hərfdir, onda belə çıxır ki, bizdə 33 hərf var, əlifbamızda isə 32 hərfin olduğu göstərilmişdir, 33 yox .

Beləliklə, ke hərfi və kı səsi ilə bağlı mübahisələrə son qoymaq lazımdır. Çünki hər bir fonem variasiyasına görə yeni səsdən danışmaq olmaz. Deməli, ka hərf deyil, səsdır. Onun qrafik işarəsi də Ke hərfidir.

Nəticə:

Biz burada 4-5 məqama münasibət bildirməyi zəruri hesab etdik və bildirdik də. Belə hallar dildə sayca çoxdur. Dilçi alimlərimizi həmin məsələlərə konkret münasibət bildirməyə çağırıram. Bunlar problem məsələlərdir. Fərqli traktofkalar dilçi alimlərimizdə dilçilik elminin dəqiq elm olmasına şübhə doğura bilər. Filoloqlarımızı son illərdə çıxan bir çox əsərləri

oxumağı məsləhət bilirəm (3;4;5). Bu kitablarda onlar çox doğru-düzgün mülahizələrə və metodologiya sayıla biləcək dəqiq elmi nəticələrə rast gələ bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Pedoqoji terminlər lüğəti . Bakı, ADPU nəşriyyatı , 2018 .
2. Azərbaycan dili . II sinif Bakı, “Altun kitab” nəşriyyatı, 2018.
3. Mahirə Hüseynova , Müasir Azərbaycan dili : Punktuaasiya məsələləri . Bakı, 2017 .
4. Buludxan Xəlilov, “Dil və söz çələngi” Bakı, “Çap evi nəşriyyatı” 2013.
5. Buludxan Xəlilov, “Dil mədəniyyəti” . Bakı, Papirus NP , 2016.

Nəsr mətnlərində abreviaturalar qənaətlə bağlı leksik vahidlər kimi

Könül Həsənova
ADPU-nun doktorantı

Xülasə

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində abreviaturaların, yəni ixtisar edilmiş sözlərin də böyük rolu var və nəsr mətnlərində söz sənətkarlarımız yeri gəldikcə bu tipdən olan sözlərə müraciət edirlər və bunlar da nəsr dilində qənaətlə bağlı vahidlər kimi təzahür edir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan abreviaturalar nəsr dilində baş hərfləri göstərilməklə qısaldılır, yığcamlaşdırılır, lakonik bir şəkllə salınır və onlar nəsr mətnlərinin mənalı hissələrinə çevrilir, üslubi səciyyə kəsb edir. Bəzən yazıçı əsərlərində elə ixtisarlardan istifadə edir ki, bu nitq vahidləri mətnin cazibəsində aktuallaşdırılmış amil kimi çıxış edərək geniş işləklilik qazanır, əsərdə baş verən hadisələrin, məkanın müəyyən motiv və motivasiyaların təsvirində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii ifadə sistemində abreviaturaların görünüşü açıq-aşkarda olur, oxucunun diqqətini dərhal cəlb edir, yazıçının məqsədindən asılı olaraq bəzən bütöv, bəzən isə qısaldılmış şəkildə verilir ki, hər iki halda onlar cümlənin məzmununa, məntiqi quruluşuna xidmət edir. Mətnlərin tərkibində bütöv, yəni sözlərdə ifadəsi şəkildə verildikdə bu vəziyyətdə onların qənaət prinsipinə xidmətindən danışmaq qeyri-mümkündür. Qısaldılmış sözlərdə isə abreviaturaların müxtəlif formalarına təsadüf olunur ki, bunlar linqvistik araşdırma üçün zəngin material verir. Və məqalədə həmin söz qruplarının linqvistik qənaətə necə xidmət etməsi yollarından danışılır.

Açar sözlər: qısaltma, ixtisar, qənaət, abreviatura, nəsr mətni.

Аббревиатуры в прозаических текстах подобны лексическим единицам, связанных с экономией

Конуль Гасанова
Докторант АГПУ

Резюме

Аббревиатуры, то есть сокращённые слова, также играют важную роль в обогащении словарного запаса нашего языка, и в прозаических текстах наши мастера слова по словесности ссылаются на слова этого типа, когда это уместно, и они также появляются как единицы произношения в прозе. Аббревиатуры, занимающие особое место в лексике языка, укорачиваются, лаконизируются за счёт отображения заглавных букв в языке прозы, и они становятся значимыми частями

прозаических текстов и имеют стилистический характер. Иногда писатель использует в своих произведениях такие сокращения, что эти единицы речи широко используются как актуализированный фактор очарования текста и важны при описании происходящих в произведении событий, определённых мотивов и побуждений пространства. В системе художественного выражения появление сокращений очевидно, сразу привлекает внимание читателя, в зависимости от цели писателя иногда целиком, иногда сокращённо, в обоих случаях служат содержанию и логической структуре предложения. В этом случае, когда тексты представлены целиком, то есть на словах, нельзя говорить об их служении принципу экономии. В сокращённых словах существуют различные формы сокращений, которые обеспечивают богатый материал для лингвистических исследований. И в статье обсуждается, как эти группы слов служат лингвистическому мышлению.

Ключевые слова: укорочение, сокращение, экономия, аббревиатура, прозаический текст.

Abbreviations in prosaic texts are like lexical units associated with economy

Konul Hasanova
Doctoral student of ASPU

Summary

Abbreviations, that is, abbreviated words, also play an important role in enriching the vocabulary of our language, and in prose, our word masters refer to words of this type when appropriate, and they also appear as pronunciation units in prose. Abbreviations that occupy a special place in the vocabulary of the language are shortened, laconic due to the display of capital letters in the language of prose, and they become significant parts of prose texts and have a stylistic character. Sometimes the writer uses such abbreviations in his works that these units of speech are widely used as an actualized factor in the charm of the text and are important in describing the events taking place in the work, certain motives and motives of space. In the system of artistic expression, the appearance of abbreviations is obvious, immediately attracts the attention of the reader, depending on the purpose of the writer, sometimes entirely, sometimes abbreviated, in both cases serve the content and logical structure of the sentence. In this case, when the texts are presented in their entirety, that is, in words, one cannot speak of their service to the principle of economy. In abbreviated words, there are various forms of abbreviations that provide rich material for linguistic research. And the article discusses how these word groups serve linguistic thinking.

Key words: shortening, reduction, economy, abbreviation, prosaic text.

Annotasiya:Nəsr sənətimizin ifadə sistemində mühüm yer tutan ixtisarlar qənaət qanunun linqvistik göstəricisi kimi bədii nizamın qabar-dılmasına xidmət göstərməklə yanaşı, estetik ünsiyyətdə, cümlənin texniki tərtibində mühüm rol oynayır. Abreviaturaların mətnin hansı sahəsində işlədilməsindən asılı olmayaraq onların yazıçı tərəfindən aydın görünüş mövqeyinə gətirilməsi təsvir olunan vəziyyətin yığcam, lakonik, qısaldılmış biçimlərdə canlandırılmasını təmin edir. Məqalədə həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Aktuallıq: Sözlərin baş hərflərini saxlamaq, digər hissələrini ixtisar etmək, yəni onların qrafikasında qənaət əməliyyatını yerinə yetirmək ən az qüvvə, enerji sərf etmək prinsipinə əsaslanır. Sözlərin baş hərfləri ilə ifadə edilən leksik vahidlər “bədii nitq prosesində aktuallaşır, sözün estetik funksiyası onun deyntik – idarəetmə, göstərmə funksiyasını üstələyir” (2, 148). Qənaət qanununa əməl etmək yazıçının yaradıcılıq qüdrətindən olduqca asılı bir məsələdir, abreviaturaları – mürəkkəb ixtisarlara bədii kateqoriya həddinə çatdıran söz sənətkarının əsərləri oxucunun zövqünü oxşamaq gücündə olur. Hər bir söz sənətkarı abreviaturalara öz yaradıcılıq üslubuna uyğun tərzdə müraciət edir, yazıçı mühakimlərinin dərinliyi bu dil faktlarının köməyi sayəsində güclənir ki, bütün bunların linqvistik təhlili olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Metod:Araşdırılan materialların xarakterinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq müxtəlif linqvistik metodlardan, təsviri, üslubi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş:

Abreviaturalar – ixtisar edilmiş sözlər sintaktik yolla əmələ gələn yeni sözlərin xüsusi bir növüdür və qrammatika kitablarında bu növün özlüyündə aşağıdakı qrupları göstərilir:

1)“Dilin öz daxili imkanları vasitəsilə əmələ gələn abreviaturalar. Məs: *Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan, BMT, ABŞ* və s.

2)Rus dilindən alınma abreviaturalar: *MTS, ZİM, ZJS, QAI, raykom, partkom* və s” (3, 214).

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizin lüğət tərkibinə xeyli abreviaturalar daxil olmuş, bu sözlərin semantik növləri, orfoqrafiyası, orfoepiyası barədə dilçilik əsərlərində zəngin elmi materiallara rast gəlinir (4, 532-536; 5, 93-94). Dilçilik əsərlərinin əksəriyyətində dilimizə yeni daxil olan ixtisarlar neologizmlər, köhnəlmiş abreviaturalar isə tarixizmlər kimi izah edilir. Tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlərdə köhnəlmiş abreviaturalara, müasir mövzuda qələmə alınmış nəsr əsərlərində isə yeni ixtisarlara daha çox yer verilir və hər iki halda ixtisarlar qənaət prinsipinə əsaslanır, bədii mətnə yazıçının məqsədinə, üslubi məramına xidmət göstərir, bədii mətləbin oxucu

tərəfindən əxz olunmasında daha əlverişli nitq vahidləri kimi çıxış edir. Məs: **Raykomun** işçiləri səksəkə içində idi. Bölmə müdiri müvafiq sənədləri araşdırıb, ayrı-ayrı işçiləri söhbətə dəvət edir, üzbəüz əyləşdiyi **raykom** katibini sorğu-suala tuturdu (1, 96); Hansı maşını gətirmisən?

— “Pobedanı” -sürücü cavab verdi.

— Get “**ZİM**” gətir. Sən bu jurnalistlərin incə məxluq olduqlarını bilmirsən. Üzümüzə deməsə də, daxilində fikirləşəcək ki, “**ZİM**”ə qıymırıq. Rəhim müəllim isə zarafatla sürücünü başa saldı.

... “**ZİM**” mənası o qədər də rahat olmayan Naxçıvan-İrəvan yolunda bizi atıb-tutmadan, həm də yüksək sürətlə şütüyürdü (1, 108).

Hər üç nümunədə **raykom** (rayon komitəsi), **ZİM** (rus dilindən alınma) abreviaturaları yazıçı tərəfindən bədiiliyin xeyrinə olaraq işlədilmiş, bunlardan birincisində idarənin adını, ikincisində isə maşının markasını göstərmək üçün istifadə edilmiş və birinci ixtisarda heca modelinə, ikincisində hərf modelinə əsaslanılmışdır ki, hər ikisində sözün sıxılması – sözə qənaət süurlu ixtisarlardan yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəsr mətnlərində çox hallarda yazıçı ölkə, vilayət, mahal adlarından ibarət mürəkkəb sözlərin ixtisar edilmiş formalarından istifadə edir ki, bu xüsusi adlar bədii detallaşmaya – hadisələrin baş verdiyi məkan motivini aydın şəkildə nəzərə çəpdirməyə xidmət göstərir. Məs: Stalinin “**SSRİ**-də sosializmin iqtisadi problemləri” əsəri çətin ki, tələblərimizə cavab versin (1, 115). Bu nümunədə köhnəlmiş ölkə adı **SSRİ** abreviaturu əsər adında işlədilərək sintaktik bütövün təffərrüatına uyğunlaşdırılmışdır. Əgər yazıçı həmin ixtisarı bütöv şəkildə (Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı) versəydi, oxucu mütaliə amarı bu sözlərin oxunmasına müəyyən qüvvə və enerji sərf etməli olardı. Fikrimizcə, nəsr mətnlərinin dilində qənaətə xidmət edən ixtisarlardan danışarkən, onları strukturlarına görə ki modelinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. 1) Heca modeli (partkom, raykom, komxoz); 2) Hərf modeli **DQMV** (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti), **ATƏT** (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), **AMİK** (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi) və s. Hərf modelli ixtisarlardan dedikdə biz şübhəsiz ki, abreviaturaları formalaşdıran sözlərin baş hərflərini nəzərdə tuturuq. Maraqlı cəhət budur ki, nəsr dilində müşahidə olunan bu abreviaturaların söz formasından, yəni hərf modelindən deyil, bütöv şəkildən istifadə edildikdə bu qənaətə əməl olunur. Məs: Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi etibarilə Ermənistanla heç vaxt birləşməyib və birləşdirilə də bilməz.

Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində sosial-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etdirilmişdir. Burada tikinti-abadlıq, sosial sahələrdə böyük işlər görülmüşdür. Vilayətin mərkəzi olan Stepanakert ölkənin abad, mədəni şəhərlərindən birinə çevrilmişdir (1,127).

Bu nümunənin birinci abzasında **DQMV** abreviaturu sözlər şəklində, ikincisində isə aydın şəkildə görünür ki, Dağlıq Qarabağ coğrafi adından sonra Muxtar Vilayət, sonuncu cümlədə isə **Vilayət** sözündən əvvəl **Dağlıq Qarabağ Muxtar** sözləri ellipsisə uğramışdır. Əgər birinci cümlədəki coğrafi ad digərlərində də olduğu kimi işlədilsəydi, təkrarlıq oxucunu yorur, bədii effekt skolastik, quru təsir bağışlayardı. Qeyd etməliyik ki, hər bir abzasda Azərbaycan və Ermənistan ölkə adlarından sonra “Respublika” coğrafi terminin ellipsisə uğraması da müşahidə olunur ki, bu da cümlənin ümumi strukturuna heç bir xələl gətirmir, əksinə, onların oxucu tərəfindən oxunuşunu sürətləndirir.

Müəyyən bir bədii əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt, zaman sindromunu düzgün təyin etməkdə arxaikləşmiş ixtisarlər olduqca kəsərlı nitq vahidləridir və bu baxımdan aşağıdakı cümlələrdə işlədilən abreviaturalar keçən əsrin 30-60-cı illəri arasında ölkəmizdə mövcud olan texniki obyektlər və müəyyən dövlət qurumları haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaradır: - Bir də ki, ay canım, nəyə lazımdır **MTS** direktorundan felyeton yazasan (91); **MTS** direktorunun dınqırına dəyib ki, niyə onun adı qəzetdə çəkilib (6, 109); Sən demə, köpəkoğlu **NKVD**-nin agentiymiş (6, 154); Yoxsa qırmızı partizanlara, **NKVD**-nin adamları ilə haçan rastlaşsan, rastlaşarsan (6,163); On ildən çoxdur ki, nazirlikdə zavxoz işləyirəm (6,293); Bəs nə bilmişdin? Ağzında- **KQB**... deyirsən (6,412) və s.

Nəsr dilində abreviaturaların işlənmə intensivliyinin və ülubı cizgilərinin təhlil məqamlarından bu da məlum olur ki, hərfi modelə malik olan ixtisarlər, “...532 artıqlığı...() deyilən anlayışın qarşısını alır və onların nəsr mətnlərində yazılışı və oxunuşu təsvir edilən hadisə və obyektlər haqqında, eyni zamanda həmin hadisə və obyektlər barədə əyaniliyi özündə ehtiva etdirməklə güclü bədii effekt əmələ gətirir. Məs: Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətinin getdikcə siyasi arenada gücsüzləşməsi, **AXC**-yə qanuni, qeyri-qanuni güzəştlərin edilməsi, bir sözlə, hər bir addım artıq hakimiyyət dəyişikliyinin labüdlüyünü təlqin edirdi (7, 102); 1988-1992-ci illərdə **AXC**-nin İmişli rayon şöbəsinin üzvlərinin qanunsuz hərəkətlərinə qarşı qanun çərçivəsində prinsipial və mübariz olmasını (7, 103); Onu da öyrəndim ki, Qaradağ rayonunda **SƏDM** inspektoru ştatı boşdur (7, 102); Yəqin yadına düşər, həbsə qədər Orcongidze (indiki Suraxanı) Rayon Daxili İşlər Şöbəsinə **SƏDM** inspektoru işləyirdim...(7, 106) və s.

Bəzən yazıçı qənaət prinsipinə müvafiq olaraq bir abzas çərçivəsində izahedici məqamda bir neçə abreviatur işlətməli olur. Belə halda ixtisarlara izahət – dəqiqləşdirici informasiya əlavə edir. Məs: Sizinlə razıyam... Amma bu təqdimatın axırında yazılmasın ki, Qaradağ rayon Partiya Komitəsi ilə razılaşıdırılıb. Bolotniklə (**RPK**-nin birinci katibi) razılaşıdırılısın? (O vaxt **SƏDM** işçiləri, ümumiyyətlə, **Sov.İKP**-nin üzvü olan zabıtlər RPK ilə razılaşıdırılmalı idi) (7, 108).

Bəzən elə hallar olur ki, söz sənətkarları rəsmi dövlət qurumlarının əmr və sərəncamlarında müəyyən məqsədlə bağlı olaraq istifadə etməli olur və belə məqamlarda da hərfi modelli abreviaturalar olduğu kimi saxlanılır. Məs:

- Polis polkovniki Fəxrəddin Cəlil oğlu Rəfiyev **OSİ** rəisi;
- Polis podpolkovniki Ədalət Qüdrət oğlu İsmayılov **NQMI**-nin rəisi;
- Polis mayoru Vaqif Qulu oğlu Quliyev Ağdərə **RDİŞ**-in rəisi;
- Polis mayoru Rafiq Əli oğlu Babayev Bakı şəhər Hava limanında xətt **DİŞ**-in rəisi təyin olunmuşdur (7, 165).

Göründüyü kimi, altından xətt çəkilmiş ixtisarlar bədiilikdən daha çox, informasiyaverici nitq göstəriciləri kimi çıxış edir, özlərindən əvvəlki və özlərindən sonrakı bədii mətnlər arasında güclü məntiqi vəhdət yaratmağa xidmət göstərir.

Abreviaturaları nəsr dilində “... sıxlaşdırılmış, müəyyən sözlərin baş hərflərinin şəkli əlamətləri ilə xüsusi formaya salınmış, mətndə xüsusi nəzərə çarpan, diqqəti dərhal cəlb edən nitq vahidləri” (8, 11) kimi də səciyyələndirmək olar və bu baxımdan ayrı-ayrı yazıçıların dünyada mövcud olan erməni terror təşkilatı adlarının qənaətə müvafiq olaraq həm hərfi modellərlə, həm də onların qarşısında izahları ilə verməsi göstərir ki, bu nitq vahidləri cümlələrdə semantik yükün daşıyıcısına çevrilir, bu terror qruplarının dünyada, o cümlədən Azərbaycanın Qarabağ ərazisində necə vəhşiliklər törətmələri barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradır. Məs: Ermənistan Respublikası özü terroru dövlət səviyyəsinə gətirdi. Dövlət özü terrorla məşğul olmağa başladı. Beynəlxalq səviyyəli erməni terror təşkilatları güc və imkanlarını Azərbaycana qarşı çevirdilər. Etnik təmizləmə apararaq qırıb çatdıqları kürdlərin törəmələri ilə indi əməkdaşlığa başlamışlar. Bir il öncə **ASALA** ilə **PKK** Beyrutda bir araya gəlib birgə fəaliyyət planı tutdular...O, bu məlumatı Hadrutdan **ASALA**-nın nümayəndəsindən almışdı (10, 349); **ESİ** (Erməni Soyqırımının İntiqamçıları) qrupu 1980-82-ci illər ərzində Avstriya, Danimarka və Portuqaliyadakı türk diplomatlarını qətlə yetirmişdir. Məxfi terror qrupu **DRO** və onun bölmələri; **DRO-8**, **DRO-88**, **DRO-888**, **DRO-8888**. Daşnakların bu istiqamətdə fəaliyyəti davam edir (10, 349); **ASALA** (Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu) 1975-ci ildə yaradılmış təşkilatın qərargahı Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Suriyada yerləşir (10, 350).

Göründüyü kimi, sintaktik bütövlərdə işlədilən abreviaturalar dəqiq bədii fakt və detallar təəssüratı bağışlayır, oxucuda etiraz doğurmur və bəzi yazıçılarımız bu nitq vahidlərindən məharətlə yararlanırlar və belə hallarda nəsr dilində xarakterik üslubi elementlərdən biri kimi özünü göstərə bilir.

Nəsr əsərlərinin mövzu palitrasından asılı olaraq cümlələrdə silah, sursat, maşın, təyyarə adlarının ixtisarlar şəklində işlədilməsi yazıçının fikir və düşüncələrini daha düzümlü-obrazlı formalarda əyaniləşdirmək üçün çox

əhəmiyyətli nitq vahidləridir və bu linqvistik material kimi, cümlələrdə qənaət prinsipinə xidmət etməklə bərabər, bədii formanın nümunəvi biçimlərində təzahür etmə imkanları qazanır ki, bu prosesdə ixtisarlar sistemi xüsusi çəkiyə malik olur. Aşağıdakı nəsr parçasında işlənən **SU** və **MİQ** təyyarə adları dediklərimizə əyani sübut ola bilər. Uçuş zolağında onların yerini tutmuş “**SU**”-lar da bir-iki dəqiqə vaxt fərqi ilə “**MİQ**”-lərin arxasınca ölkənin qərbinə istiqamət götürdü. Uçuş sürətləri səs sürətindən iki dəfədən çox olmasına baxmayaraq, təyyarəçilər peşəsinin tələb etdiyi kimi nə qədər təmkinli, soyuqqanlı olsalar da hədəfə yetişməyə tələsirdilər... (10, 367).

Nəsr dilində bəzən ad və soyadının baş hərflərindən istifadə edir, digər hissələri ixtisara salır və hərf modelini nəsr dili materialı kimi yararlı və dəyərli edən ən vacib keyfiyyəti onların obrazlılıq yaradan nitq vahidləri sisteminə uyurlılığıdır, cümlələrdəki söz düzümündə qarşılıqlı əlaqə və anlaşılmaya xidmət etməsidir. Başqa bir tərəfdən onu da qeyd etməyə dəyər ki, antroponimik vahidlərin baş hərfləri ilə verilməsi yazıçının həmin xüsusi adları müəyyən səbəblər ucbatından gizli saxlaması ilə əlaqədardır və bu halda da hərf modeli obrazlılıq onu təzahür etdirən nəsr mətninin ümumi üslubi silqətindən və bədii sanbalından çox asılıdır. Bu baxımdan aşağıda nümunə gətirilən sintaktik bütövlər olduqca uğurludur: Rayonda tanınan, yüksək vəzifə sahibi dostum evdə yox idi. Həyat yoldaşı S. xanım, yanında iki nəfər səkkiz-on yaşlı oğlan uşağı olan cavan gəlini mənə işarə edərək kal və boğuş səslə:

– Allahdan yarımamış qızımdı, - dedi (1, 59); Bir neçə gündən sonra “Xüsusi müxbirlərin fəaliyyətini tənzimləyən şöbə”nin müdiri N.C. telefon vasitəsilə mənə dedi:

– “Sovet quruluşu şöbəsi”nin müdiri **H.İ.** sənı axtarır (1, 85); “Sovet quruluşu şöbəsi”nin müdiri **H.İ.** Moskvada qurtarıb (1, 85); – **H.** Müəllim, ola bilsin ki, məktubun harasında düzəlişə ehtiyac olsun (1, 85); “Xüsusi müxbirlər şöbəsi”nin müdiri **N.C.**-ya zəng vurduğum. **H.** ilə söhbətimizin necə keçdiyini ona dedim, **N.C.**-dan belə bir cavab aldım: Bir məktubdan ötrü mənı **H.İ.** ilə üz-üzə qoyma (1, 86) və s.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə antroponimik vahidlərin baş hərfləri ilə verilməsi formal şəkli məqsəd daşımır və bunlar hər şeydən əvvəl qənaət, həm də estetik bədiiyyətə xidmət edən aktdır, bu və ya digər bədii mətləbin ifadəsində xüsusi rola malik leksik vahidlərdir. Başqa sözlə desək, nümunələrdə işlədilən hərf modelləri mündəricənin ifadəsinə yardımçıdır və onların qənaət hadisəsi kimi xarakterizə edilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Nəticə: Abreviaturalar nəsr mətnlərinin ümumi görüntüsündə bəzi sintaktik bütövlərin tərkibində son dərəcə diqqətəlayiq formalaşır, yəni həm hərfi, həm də heca modelləri və eyni zamanda işlənmə tezliyi və intensivliyi ilə daha artıq nəzərə çarpır, onların köməyi ilə qənaət hadisəsi təzahür edir. Və

belə təzahüretmə onu da deməyə əsas verir ki, nəsr dilində abreviaturalar da dilin leksik laylarından biri kimi, obrazlılığa, bədii gözəlliyə xidmət edən, olduqca imkanlı, potensial ifadə formalarıdır.

Ədəbiyyat

1. İldıroğlu Ə. Közərən sətirilər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 372 s.
2. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, “Elm”, 2008, 434 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1978, 330 s.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 596 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2008, 442 s.
6. İldıroğlu Ə. Zorən jurnalist. Roman. Bakı, “Aspoloqraf”, 2011, 680 s.
7. Kazımov F. Müsibət. II kitab, Bakı, 2208, 516 s.
8. Федоров В.О. О природе поэтической реальности. Москва, «Советский писатель», 1984, 184 стр.
9. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı, “Elm”, 2019, 304 s.
10. Fazil Güney (Abbasov). Qara qan, II hissə. Bakı, “Apostrof” çap evi, 2009, 456 s.
11. Kazımov T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Dördüncü kitab, Bakı, “Nurlan”, 2010, 592 s.
12. Шмегав Д.Н. Слово и образ. Москва, «Наука», 1977, 335 стр.

İngilis dilində danışq variantları

Dos.Səkinəxanım Vəliyeva
B/m. Taisa Quliyeva
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi,
e-mail sakinavaliyeva@gmail.com

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilində danışq variantları haqqındadır. Dillərin variant şəkildə öyrənilməsinə folklor baxımından yanaşanlar da olmuşdur. Tədqiqat zamanı icmanın tarixinə və mədəniyyətinə istinad ediblər. Qeyd edək ki, dilin öyrənilməsində mədəniyyəti əsas amil hesab edən holizm yeni bir ideya deyil. Bu termin artıq köhnəlmiş və dəbdən düşmüşdür. Bu cərəyana linqvistlər, əsasən, bizim əsrin birinci yarısında daha çox istinad edirdilər.

Dillə mədəniyyət arasında hazırda iki cür əlaqə, bir az mübahisəli olsa da, mövcuddur. Bu əlaqələrdən birincisi dillə mədəniyyətin eyni hadisənin aspektlərindən ibarət olmasıdır. İkincisi isə dil və mədəniyyət paralel əlaqələrinin sistemli olduğunu sübut etməyə çalışmasıdır. Paralelizmin özü də mübahisə doğurur. Çünki təkcə qrammatik bilik danışan üçün tam mənaya malik cümlə ilə mənası qeyri-müəyyən olan cümlə arasındakı potensial fərqi ayırd etməyə imkan vermir. Yalnız sosial kriteriyalar sosial əlaqələrlə bağlı fəaliyyət müəyyən bir kontekstin interpretasiyası üçün şərait yaradır. İngilis dilinin variativ qrammatikası müəyyən bir uğur əldə edərsə, onda o, hollistik araşdırmaya uyğun gəlmiş olar.

Variantlıq biz deyirdik ki, tək-tək, ayrı-ayrı fərdlər, qruplar deyil, ümumiyyətlə, istər mədəni, istərsə də dilə maraq dairəsi baxımından bir-birinə sıx bağlanmış, bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan, eyni dildən istifadə edən insan qruplarından, onların danışq özünəməxsusluğundan ibarət olmalıdır. İngilis dili də başqa xırda bölgələrlə bərabər, ümumi bir kompleks sistemidir. Odur ki, dil nəzəriyyəsi təkcə bir qrammatika üzərində deyil, bütün mövcud olan qrammatikaların əlaqəli bir sistemi üzərində qurulmalıdır.

Açar sözlər: dil variantı, qəbilə, fərdlər, sosilal factor, dialekt.

Англоговорящие варианты

Дос.Сакинаханум Велиева
С/п.Таиса Кулиева
АГПУ, Центр Иностранных Языков
e-mail sakinavaliveva@gmail.com

Резюме

Эта статья о вариантах разговора на английском языке. Были и те, кто подошел к изучению языков с точки зрения фольклора. Исследование касалось истории и культуры общины. Следует отметить, что холизм который рассматривает культуру как ключевой фактор в изучении языка, не является новой идеей. Этот термин устарел и вышел из моды. Лингвисты чаще всего обращались к этой тенденции в первой половине нашего века.

Между языками и культурами существует две связи, хотя и несколько противоречивые. Первое из этих отношений состоит в том, что язык и культура состоят из аспектов одного и того же события. Второй пытался доказать, что параллельные отношения языка и культуры носят систематический характер. Сам по себе параллелизм вызывает споры. Потому что грамматические знания сами по себе позволяют говорящему различать между предложением с полным значением и предложением с неопределенным значением. Только социальные критерии создают условия для интерпретации определенного контекста деятельности социальных отношений. Если бы разнообразная грамматика английского языка имела некоторый успех, то что это соответствовало бы холистическому исследованию.

Вариант, о котором мы говорили был не отдельными лицами, группами, а группами людей, которые в целом были культурно и лингвистически близки друг другу, которые были неразрывно связаны, которые говорили на одном языке и которые говорили должен состоять из оригинальности. Английский язык, как и другие небольшие регионы, представляет собой распространенную сложную систему. Следовательно, теория языка должна основываться не только на одной грамматике, но и на целостной системе всех существующих грамматик.

Ключевые слова: вариант языка, племя, частные лица, социальный фактор, диалект

Speaking variants in English

PhD on Philology, Valiyeva Sakinakhanum
Senior Lecturer Taisa Quliyeva
ASPU, Centre of Foreign Language
e-mail sakinavaliyeva@gmail.com

Summary

This article is about speaking variants in English. There were also approached to the study of languages in the form of folklore. The study referred to the history and culture of the community. It should be noted that holism, which considers culture as a key factor in language learning, is not a new idea. This term is obsolete and out of fashion. Linguists mainly referred to this trend in the first half of our century.

There are currently two, if somewhat controversial, links between language and culture. The first of these connections is that language and culture consist of aspects of the same event. The second is to try to prove that the parallel relations of language and culture are systematic. Parallelism itself is controversial. Because grammatical knowledge alone does not allow the speaker to distinguish the potential difference between a sentence with a full meaning only social criteria create conditions for the interpretation of a particular context of social relations activities. If the variable grammar of the English language succeeds to some extent, then it would be consistent with Holistic study.

The option we said, was not individual groups, but in general, from groups of people who were closely related to each other in terms of both cultural and linguistic interests, who were connected to each other, who used the same language, and their uniqueness should consist of. English language along with other regions, is a common complex system. Therefore language theory must be based not only on one grammar, but on a coherent system of all existing grammars.

Key words: language variant, tribe, individuals, social factor, dialect

Aktuallıq: İndiki dövrdə dünyanın dil mənzərəsinə nəzər salsaq, görərik ki, müasir dillər arasında ən geniş yayılan ingilis dilidir. İngilis dili, eyni zamanda, dünyanın bir çox ölkələrinin dövlət dilidir. İngilis dili Amerika qitəsində yaşayan 300 milyondan artıq əhəlinin əsas dilidir. İngilis dili, eyni zamanda beynəlxalq miqyasda keçirilən konfrans, simpozium, seminarlar dili olmaqla, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında işlədilən rəsmi dildir.

Bütün bunlar ingilis dilində variantların yaranmasına səbəb olur. Odur ki, ingilis dilində variantlıq problemi hazırda ingilis dilşünaslarının da məşğul olduğu vacib məsələlərdən biridir.

Annotasiya: Variantlıq daha əhəmiyyətli ümumi məsələləri olan seçilmiş dil variantlarını, müəyyən qrupa mənsub olan adamların (danışq dilindən) hansının tipik sosial qrupa aid olması (etnik, iqtisadi, sosial cəhətini) ilə yanaşı, cinsini və hansı ifadələri, qaydanı dominant olmayan başqa insan qrupundan az və ya çox dərəcədə işlətmələrini də əks etdirməkdir.

Metod: Məqalədə qrammatik variantlıq həm də ekstralinqvistik faktorlar tətbiiq edilmiş, müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş:

Dildə baş verən dəyişikliklər və variantlar o dildə danışana nisbətən kənardan müşahidə edilənlərə, yaxud o dildə tədqiqat aparaanlara daha tez bəlli olur. Həm də filoloqlara və yaxud tarixi ənənəvi dilçiliklə İndiki dövrdə məşğul olurlara məlumdur ki, baş verən dəyişikliklər təkcə zamanla deyil, bir də əhalinin miqrasiyası məskunlaşması ilə əlaqədardır. Bunları bilməklə yanaşı, onlar həm də belə dəyişikliklərdə ayrı-ayrı fərdlərlə bərabər, ailələrin də dil variantlarının yaranmasına kömək edən amillərin olduğunu da inkar etmirlər.

Əlbəttə, bunlar dil variantları üçün asılı səbəb olmasa da, hər halda ona təsir edən komponent kimi özünü göstərməkdədir.

Dialektoloqlar dil variantlığın qəbilələrlə başlanması fikrini irəli sürürdülər. Lakin tezliklə bu fikirlərdən daşındılar və variantların həm də sosial faktorlardan asılı olması fikrinə gəldilər. Dialekt sərhədinin müəyyənləşdirilməsi göstərirdi ki, dildəki dəyişikliklərin inkişafı təkcə səs tərkibinin öyrənilməsi və kiçik bir dil qrupunun (daughter language) ayrılaraq, sadəcə olaraq, yeni bir variant yaratması deyil, dinamik bir sosial prosesin nəticəsində böyük bir ərazidə yayılması ilə bağlı olmalıdır. Bu, heç də əvvəlki dil ailələri, fərdi qruplar fikrini inkar etmək deyil, əksinə, həmin məsələlərin də sosial amillərə daxil olduğunu bildirir. Çünki sosial inkişaf prosesi xaricində, demək olar ki, heç bir fikir yürütmək mümkün deyildir. Bu prosesdən danışan Otto Yespersen yazırdı: “Dil variantlığı dialektoloqların irəli sürdüyü coğrafi faktordan deyil, həm də danışq qruplarından, dil ailələrindən dil ailələrindən, klanlardan, qəbilələrdən və millətlərdən ibarətdir”

Beləliklə, qrammatik variantlıq həm də ekstralinqvistik faktorların məhsuludur, o, dilin müxtəlif yarusları olan fonetika, morfologiya, leksika, sintaksis ilə əlaqədar zaman, məkan, kontekst ifadə vasitələri ilə bağlı bir prosesdir. Zənnimcə, Birləşmiş Ştatların linqvistləri də qrammatik variantlığı başqa linqvistik variantlıqların struktur göstəricilərinə əsaslanaraq aydınlaşdırmalıdır.

Ekstralinqvistik amillər qrammatik variantlığın yaranması üçün baza təşkil etdiyindən onun tədqiqi, eyni zamanda dil variantlarının və digər nəzəri variantlıqların öyrənilməsinə köməklik göstərir. Bu, həm də danışq dili

ilə yazı dili arasındakı fərqi aydınlaşdırmaqda başlıca rol oynayır. Belə bir işin məqsədi, həm də müxtəlif variantların gələcəkdə bir ümumi model tərkibində birləşdirməkdən ibarət ola bilər.

Birləşmiş Ştatlarda danışq təzi əsas olduğu halda, Britaniyada əksinə, standart ingilis dilinə riayət olunur. Birləşmiş Ştatlardakı dil sahəsindəki sərbəstlik tədrisdə dialektlərin də işlənməsi mümkünlüyünə gətirib çıxartmaq üzrədir. Standart dil bir etalon hesab edilməyəndə variantı fərqləndirmək çox da asan olmur. Hətta Amerika və Britaniya ingiliscəsi kimi bir-birinə nisbətən yaxın olan variantların hansının standart və hansının qeyri-standard olduğunu aydınlaşdırmaqda belə çətinlik vardır. Bunun üçün aşağıdakı nümunələri bilmək bilmək kifayətdir.

Britaniya ing. There is a bad crash on the motorway.

(Baş yolda böyük qəza baş verib)

Amerikan ing. There is a bad wreck in the freeway.

(Baş yolda böyük qəza baş verib)

Britaniya ing. Haven't you had your holidays yet?

(Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Amerikan ing. Didn't you have your vacation yet?

(Sən hələ məzuniyyətə çıxmayıbsan?)

Britaniya ing. I work at nights as a barman.

(Mən gecələr barmen işləyirəm)

Amerikan ing. I work at nights as a far tender.

(Mən gecələr barmen işləyirəm)

Bu cümlələrdə morfoloji-qrammatik fərqlər göz qabağındadır. Danışq dilində isə bu tip sözlər işlənir və variantlıq vardır.

Britaniya ingiliscəsi

Hello

You boy

Hoü do you do

Good morning, doctor

Amerikan ingiliscəsi

Hi (Salam)

Hey you (Ey, sən)

Hi, how are doing (necəsən?)

Hi you guy (salam oğlan)

Zənnimcə, misal göstərdiyimiz cümlələrdə istər sözlərdə və istərsə də leksik-qrammatik xüsusiyyətlərində fərqlər hər iki variantda aydın nəzərə çarpır. Amerikan alimi Ç. Folmer Vaşinqtondak Coçtaun Universitetindəki çıxışında ingilis dilinin mövcud qrammatikasıdan danışarkən bildirmişdir ki, o heç cür inana bilmir ki, mövcud qrammatika kitabları dilin bütün aspektlərini əhatə etmiş olsun. Odur ki, o, variativ qrammatika yaratmaq ideyasını irəli sürür. O, həm də qrammatika ilə qrammatik qanunların necə işlənməsi, kim tərəfindən və hansı şəraitdə düzgün və ya fərqli formada işlədilməsi məsələlərinə toxunmuşdur. Ç. Folmer göstərmişdir ki, bu qrammatika nə isə müəyyən bir kriteriya daxilində dilin müxtəlif variantlarını, danışq və ayrı-ayrı

qrupların işlətdiyi dilin formalarını tam əhatə edə biləcək bir dərslik rolunu oynamalıdır.

Linqvistlər hər hansı bir dil variantına dair apardıqları tədqiqatları bu gün dil problemləri əsasında kompleks halında aparmalıdırlar. Çünki dil mürəkkəb orqanizmdir.

Dillərin variant şəkildə öyrənilməsinə folklor baxımından yanaşanlar da olmuşdur. Tədqiqat zamanı icmanın tarixinə və mədəniyyətinə istinad ediblər. Qeyd edək ki, dilin öyrənilməsində mədəniyyəti əsas amil hesab edən holizm yeni bir ideya deyil. Bu termin artıq köhnəlmiş və dəbdən düşmüşdür. Bu cərəyana linqvistlər, əsasən bizim əsrin birinci yarısında daha çox istinad edirdilər. Dillə mədəniyyət arasında hazırda iki cür əlaqə, bir az mübahisəli olsa da, mövcuddur. Bu əlaqələrdən birincisi dillə mədəniyyətin eyni hadisənin aspektlərindən ibarət olmasıdır. İkincisi isə dil və mədəniyyət paralel əlaqələrinin sistemli olduğunu sübut etməyə çalışmasıdır. Paralelizmin özü də mübahisə doğurur. Çünki təkə qrammatik bilik danışan üçün tam mənaya malik cümlə ilə mənası qeyri-müəyyən olan cümlə arasındakı potensial fərqi ayırd etməyə imkan vermir. Yalnız social kriteriyalar social əlaqələrlə bağlı fəaliyyət müəyyən bir kontekstin interpretasiyası üçün şərait yaradır. İngilis dilinin variativ qrammatikası müəyyən bir uğur əldə edərsə, onda o, hollistik araşdırmaya uyğun gəlmiş olar.

Variantlıq biz deyirdik ki, tək-tək, ayrı-ayrı fərdlər, qruplar deyil, ümumiyyətlə, istər mədəni, istərsə də dilə maraq dairəsi baxımından bir-birinə sıx bağlanmış, bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan, eyni dildən istifadə edən insan qruplarından, onların danışq özünəməxsusluğundan ibarət olmalıdır. İngilis dili də başqa xırda bölgələrlə bərabər, ümumi bir kompleks-sistemdir. Odur ki, dil nəzəriyyəsi təkə bir qrammatika üzərində deyil, bütün mövcud olan qrammatikaların əlaqəli bir sistemi üzərində qurulmalıdır.

Bu cür qrammatika “qrammatikalar ailəsi” (Family of Grammers) adlanır. Dil variantlığı isə belə qrammatikalar ailəsi ilə əlaqədə dili, onun ümumi kökünü yaratmış olur. Belə halda hər hansı bir variantın qrammatik qaydaları ümumi qrammatik ailəyə aid qaydaları, seçilmiş nümunələri əks etdirməlidir. Həmin ümumi qrammatik cəhətlər bütün variantlar üçün universal olmalıdır. Bu cəhətlər ayrı-ayrı fərdi qrammatikaların ümumi qrammatika ailəsinin bir üzvü olduğunu göstərir.

Dil və və dil variantlarından danışarkən leksika da əsas cəhətlərdən biri olmalıdır. Heç bir cümlə, heç bir mətn sözlərsiz mövcud olmadığından leksikoqrafiya, linqvistika üçün əsas dayaq rolunu oynayır. Bir dil tərkibində olan variant qrupları da, əsasən, sözlərə arxalanır. Sözlər arasında variantlıq aşağıdakı hallarda ola bilər.

- 1) bir şeyə iki icmaya məxsus adamlar eyni ad verə bilərlər;
- 2) eyni şeyə iki icmaya məxsus adamlar müxtəlif adlar verə bilərlər;

- 3) iki şeyə iki icmanın adamları eyni ad verə bilərlər;
- 4) iki icmanın adamları müxtəlif şeylərə müxtəlif adlar verə bilərlər;
- 5) bir icmaya məxsus olan bir söz başqa icmanın bir neçə adlarına ekvivalent ola bilər;
- 6) bir söz bir icmada başqasına nisbətən bir neçə mənada işləyə bilər.
- 7) bir icmaya aid olan bir söz ola bilsin ki, o birində olmasın;

Göründüyü kimi, dil variantlığı mümkün olan, regional-sosial təlim funksiyalarının sinxronik, yaxud da diaxronik nöqteyi-nəzərdən təsnif olunmasıdır.

Qədim və orta dövrdə ingilis dilində baş vermiş dəyişikliklər, sadəcə olaraq, təbii inkişafın nəticəsidir. O dövrdə dil haqqında nə bir kitab, nə də dilin qayda-qanunlarını öyrədən qrammatika var idi. London dialekti isə ölkə daxilində əsas danışq dili idi. On beşinci əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu dialektə yazı da meydana gəldi və demək olar ki, Böyük Britaniyanın şimal hissəsindən başqa, ölkənin qalan hissəsi bu dialektədən istifadə etməyə başladı. İngilis dilinin ilk qrammatikası 1586-cı ildə yazıldı. Mövcud qrammatikalar da latın modeli yazıları, latın qrammatikasının nəzəri əsaslarını öyrətmək məqsədi daşıyırdı. 1750-ci illərdə bir çox qədim ingilis dilindəki düzgün olmayan feillər ya işlədilmir, yaxud da düzgün feillərə çevrilərək işlədildi. Məsələn, help-holp feilləri help-helped, wash-wosh feilləri wash-washed formasına çevrilmişdir. Başqa feillər də müxtəlif zaman ərzində dəyişikliyə uğramışdır. Blow-blew, blow-blowed, throw-threw, throw-throwed və s. əlbəttə, səhvdir. Blew, threw formaları ilə indi də işlənməkdədir.

Dil, dilin qayda-qanunları zaman keçdikcə inkişaf edir, dəyişilir. Qrammatistlər isə özlərinin müxtəlif nəzəriyyələri ilə onları ancaq nisbətən ləngidə bilirlər. Bəzən onların qrammatikaya dair irəli sürdükləri müddəalar həyatda, canlı danışq dilində özünə dayaq tapa bilmir. Məsələn, fransızlar öz dillərinin qrammatikasını öyrənərkən təhsil görmüş fransızın necə danışdığını öyrənir, sonra məktəbdə öyrəndiklərini həyatda tətbiq edirlər, işlədirlər.

Amma dil öyrənənlər ingilisin, yaxud amerikalının qrammatika adı ilə işlətdikləri qaydaları, söz formalarını düzgün olaraq işlətməyə çalışırlar. Dilçilərin ingilis dili, ingilis dilində təhsil almış adamların danışdığı dildir. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində yazılmış və uğurlu hesab olunan kitabların əksəriyyəti qeyri-formal (informal) dildə yazılmışdır və heç də pis təsir bağışlamır.

Qeyri-formal və formal ingilis dili arasındakı fərq isə dilin üslubuna və səviyyəsinə aiddir. Çünki tələbələrə ingilis dilini tədris edərkən formal variativ əsas legitim, danışq dili isə praktik olaraq təhsilsiz adamların danışığı, nitqi kimi təqdim olunur.

Nəticə:

Əlbəttə, ingilis dilinin formal və qeyri-formal olmaqla iki hissəyə ayırmaq və onların arasındakı fərqləndirici səddi seçmək düzgün olmazdı. Formal ingilis dili dedikdə, ayrı-ayrı fərdin, yazıçıların dili deyil, kitab dili nəzərdə tutulur. Həmin dildə fərdi danışığ tərzı o qədər də hiss olunmur. Onda ixtisarlar, nitqin yarıda kəsilməsi, ziddiyətli nitq, bir sözlə, canlı danışığ dilində rast gəldiyimiz xüsusiyyətlər yoxdur. İngilis dili müəllimlərin formal, standart ingilis dilinin tədrisini öz vəzifələri hesab etmələri tələbləri müəyyən bir çərçivə içərisində saxlayıb, ondan kənara çıxmadığının tapşırılması, bızcə, dilin öyrənilməsi prosesini ləngidir, tələbələrin həvəsini ləngidir.

Bu, nəhayət, formal standart dil rəsmi dövlət dilidir. Danışığ dili isə canlı xalq dilidir. Canlı xalq dili olan danışığ dili sosial, xalqın əksəriyyətinin geniş istifadə etdiyi bir dildir.

Ədəbiyyat

- 1.B.Hüseynov.Müasir ingilis dilində areal danışığ variantları Bakı,"Elm"1999
- 2.A.Axundov.Ümumi dilçilik.Bakı,1979
- 3.Alan Harroid.The language Atlas of the Upper Midland.1975
- 4.Adams G.Uster Dialects,1974
- 5.H.L.Mencken.American Language.1919
- 6.Henry Bradly.The English Rreview,1921

İngilis dilində budaq cümlələr və onların işlənmə xüsusiyyətləri

b.m Sürəya Həsənova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
e.mail [hasanovvagif114.@gmail.com](mailto:hasanovvagif114@gmail.com)

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilində zaman budaq cümlələri və onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqındadır. Zaman budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir. Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri “Temporal clauses” adlanırdı.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi ən mübahisəli məsələ kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Xeyli sayda dilçi alimlərimiz az və ya çox dərəcədə bu məsələ ilə məşğul olmuş, lakin səhv olaraq onu feili sifət tərkibləri ilə qarşılaşdırmışlar. Yalnız 1953-cü ildə M.Ş.Şirəliyev bu problemin həlli istiqamətində xüsusi xidmət göstərmiş və onu feili bağlama və qoşmalı feili sifət tərkiblərindən fərqləndirmişdir. Zaman budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan hərəkətin zamanını göstərir və eyni zamanda özü də müəyyən bir hal-hərəkəti ifadə edir. Zaman budaq cümləsi işlənmə yerinə görə iki qismə ayrılır.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki hal-vəziyyət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Azərbaycan dilində dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və nə dərəcədə, nə dərəcəyə suallarından birinə cavab olur.

Məqalədə ingilis dili və Azərbaycan dilində olan bütün zaman budaq cümlələri və onların işlənmə xüsusiyyətlərinə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: budaq cümlə, mürəkkəb cümlə, feili sifət, tərkib

Разветвленные предложения на английском языке особенности их развития

Сурая Гасанова
старший преподаватель АГПУ
Центр Иностранных языков
e.mail [hasanovvagif114.@gmail.com](mailto:hasanovvagif114@gmail.com)

Резюме

Эта статья о предложениях с временными ветвями на английском языке особенностях их обработки. Предложения с ветвью времени выполняют функцию временной оболочки в подчиненном составном предложении, а

предложении с ветвью указывает время действия, выполненного в основном предложении. В древнем английском языке ветвящиеся предложения назывались “Temporalclauses”

В азербайджанском языке ветвь предложения времени всегда была в центре внимания как самый спорный вопрос. Многие наши лингвисты более или менее занимались этим вопросом, но ошибочно сравнивали его с прилагательными. Только в 1953 году М. Ш. Ширалиев оказал особую услугу в решении этой проблемы, отличив от спряжения глаголов и прилагательных от наречий. Напряженное ветвление предложения указывает время действия, совершенного в основном предложении сложного предложения, и в то же время выражает определенное действие. Ветвящиеся предложения делятся на две части по месту обработки.

В английском языке, как и азербайджанском, предложения ветви степени относятся к степени ситуации или знаку в предложении ветви. В азербайджанском языке предложении степени ответвления развивается после основного предложения и отвечает на один из вопросов в какой степени и в какой степени.

В статье подробно описаны ветвящиеся предложения на английском и азербайджанском языках за все время, а также особенности их развития.

Ключевые слова: ответвление предложения, сложное предложения, словесные прилагательные, сочинение

Time subordinate clauses in English and features of their processing features

Suraya Hasanova
head teacher ASPU,
Centre of Foreign Languages
e.mail [hasanovvagif114.@gmail.com](mailto:hasanovvagif114@gmail.com)

Summary

This article is about time subordinate clause in English and their processing features. Time subordinate clauses have their function of a time adverbial in a subordinate compound sentence, and a subordinate clause indicates the time of the action performed in the main sentence. In ancient English subordinate clauses were called “Temporal clauses”.

In Azerbaijan language the phrase subordinate clause has always been in the center of attention as the most controversial issue. Many of our linguists have dealt with this issue to a greater or lesser extent, but have mistakenly compared it with adjectives. Only in 1953 M. Sh. Shiraliyev rendered a

special service in the direction of the solution of this problem and distinguished it from verb conjugation and adjectives.

The time subordinate clauses indicate the time action performed in the main sentence of the compound sentence, and at the same time it expresses a certain action. Subordinate clauses is divided into two parts according to the place of processing.

As English, the degree sentence in Azerbaijani means the degree of a situation or sign in a subordinate clause. In the Azerbaijan language, the degree subordinate clause is developed after the main sentence and answers one of the questions to what extent and to what extent.

The article covers a wide range of all time subordinate clauses in English and Azerbaijani and their development features.

Key words: subordinate clause, compound sentence, verbal adjective, composition

Aktuallıq: Hər bir dilin qrammatikası iki böyük bölməni –morfologiya və sintaksisi əhatə edir. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində sintaksisin tədqiqat obyektı haqqında dilçilər arasında fikir eyniliyi olmamış, daima mübahisə doğuran problemlər meydana çıxmışdır. Elə buna görə də professor O.Musayev özünün “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında bu haqda belə yazır: “Qrammatikanın bu bölməsi ilə əlaqədar olaraq mövcud olan nəzəri problemlərdən biri olan mövzusu məsələsidir. Bu məsələdədə dilçilər arasında mübahisə getməkdədir. Bəzi dilçilər belə hesab edir ki, sintaksis yalnız cümlə məsələsindən bəhs etməlidir, digər dilçilər isə göstərirlər ki, söz birləşməsi, həm də cümlə sintaksisin obyektı olmalıdır”.

Annotasiya: İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələrin aksent-metodik quruluşu eksperimental tədqiqat əsasında öyrənilmişdir

Metod: Bizim tədqiqatlarımızın məqsədi bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlələrin yox, onun növlərindən yalnız birinin-zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini tədqiq etmək olduğu üçün biz məqalədə yalnız həmin problemlə əlaqədə işləmiş və həmin növ budaq cümlənin aksent–melodik quruluşu öyrənmək üçün eksperimental-tədqiqatdan istifadə etmişik.

Giriş:

Zaman budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir. Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri “Temporal clauses” adlanırdı. Müasir ingilis dilində zaman budaq cümləsi cümləyə “when”(nə vaxt), “while”(müddətində, ərzində), “whenever”(nə vaxt olur olsun), “as”(kimi). “as long as”(nə qədər ki), “till; untill”(qədər, dək). “as soon as

(elə ki), "as" "since (bəri), "after" (sonra), "before" (əvvəl), "now that" (indi ki, mdam ki) bağlayıcıları ilə bağlıdır.

Məs: As he left the room, Elizabeth felt how improbable it was that they should ever seen each other again She was going directly towards her favourite part of the park, when the remembrance of Mr.Dancy's sometimes coming there stopped her and she turned up the narrow road out side Rossings.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi ən mübahisəli məsələ kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur.1933-cü ildən 1953-cü ilədək xeyli sayda dilçi alimlərimiz-İ.Həsənov, A.Şərifov, A.Tağızadə, Ə.Dəmirçizadə az və ya çox dərəcədə bu məsələ ilə məşğul olmuş, lakin səhv olaraq onu feili sifət tərkibləri ilə qarşılaşdırmışlar.Yalnız 1953-cü ildə M.Ş.Şirəliyev bu problemin bu həlli istiqamətində xüsusi xidmət göstərmiş və onu feili bağlama və qoşmalı feili sifət tərkiblərindən fərqləndirmişdir. Zaman budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan hərəkətin zamanını göstərir və eyni zamanda özü də müəyyən bir hal-hərəkəti ifadə edir. Zaman budaq cümləsi işlənmə yerinə görə iki qismə ayrılır:

1) Baş cümlədən əvvəl işlənənlər

2) Baş cümlədən sonra işlənənlər

Səbəb budaq cümlələri (Adverbial Clauses of Course)

Səbəb budaq cümləsi tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir və baş cümlə omponentindəki hərəkətin səbəbini bildirir.Məs:

Jim Nelson didn't know where he was, because it dark.Then they turned into the river because they didn't done sail on past the river for interest,as the land was all inhabited on the other side of the river.

Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələri baş cümlə komponentinə "as", "because", "since", "for feae that", "seeing that" və başqa bağlayıcılarla bağlanır.Məs:

As the fog was collecting rapidly it began to grow dark in earnest.

Azərbaycan dilində də səbəb budaq cümləsi eyni məqsədi daşıyır və nə üçün, niyə və s. suallarından birinə cavab verir.

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini bildirir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budaq cümlənin səbəbi, baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir. Məs:

Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi.

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi var:

1.Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və budaq cümlədə "necə"və "nə" bağlayıcı sözlərindən biri işlədilir. Məs:

Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi (G.Hüseynoğlu).

2.Əvvəlcə baş cümlə,sonra bağlayıcı,daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir.Bu tip cümlələr də ondan ötrü ki cünki,onun üçün ki,və s.bağlayıcılar işlədilir.Məs:

“Qaşqabaqlı oğlan”sözünü dırnaqla veririk,ona görə ki,müəllifi Mustafadır (G.Hüseynoğlu).

3.Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir.Məs:

Gim Nelson, standing on a chair at the end of the room shouted few moment quiet gentleman,so that he might tell a certain story he knew.

İngilis dilində məqsəd budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə hissələri bir-birinə “that”,”in order that”,”est”,”so that” v s.bağlayıcılarla bağlanır.

Azərbaycan dilində də nəticə budaq cümlələrin komponentləri bir-birinə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız bağlanır və nə üçün,nə məqsədlə,nədən ötrü suallarından birinə cavab olur.Məs:

Biz zəhməti ona görə çəkirik ki,insan kimi yaşaya bilək (İ.Əfəndiyev).

Nəticə budaq cümlələri (Adverbial Clauses of Result)

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir və baş cümlədə ifadə olunan hal,hərəkət və ya hökm səbəb,budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır.O,tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliti funksiyasında işlənir.Məs:

Our hearts were so even a pair that one was never contrary to the other.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentinə bağlanması “so”, “that” (so, that) bağlayıcıları vasitəsilə həyata keçir. Məs:

The summer night was hot, so hot and still, that thought every opened window came in but hotter air.

The bookseller had never heard of the author so that I got the books cheap.

Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hamısında əvvəl baş cümlə, sonra bağlayıcı (ki, belə ki, odur ki, ona görə, bunun üçün və s), daha sonra isə nəticə budaq cümləsi işlənir. Məs:

Məncə, siz çox sevdiyiniz bir adamı itirmişsiniz, bunun üçün də ağlayırsınız.

Müqayisə budaq cümləsi (Adverbial Clauses of Comparison)

Müqayisə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müqayisə zərfliyi funksiyası daşıyır, yəni baş cümlədəki hərəkətlə budaq cümlədəki hərəkətin müqayisəsini bildirir. Müasir ingilis dilində müqayisə budaq cümlələri baş cümləyə “than”,” as”,” as....as”, “not so....as”, ”as if”, ”as though”, ”the more.....the more”, ”the more....the less” və s. bağlayıcı vastələrlə bağlanır.Məs:

My wife worked as hard as I did.

The jug fell as though the water inside had been iced.

The sore deeply he felt, the more dumb he had always been.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki hal, vəziyyət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Azərbaycan dilində dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və nə dərəcədə, nə dərəcəyə suallarından birinə cavab olur. Məs:

Lakin o, bu sözləri o qədər səmimi deyirdi ki, ürəyim kövrəlir, sevincimdən ağlamaq istəyirdim (İ.Əfəndiyev).

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi (Adverbial Clauses of Manner)

Bu tipli cümlələr baş cümlədə icra olunan hərəkətin tərzini bildirir və tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tərz-hərəkət zərfliyi funksiyası daşıyır. Bu tipli cümlələrdə baş və budaq cümlələr bir-birinə “as” bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs:

He ought to study as his sister does.

Azərbaycan dilində də tərz-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin tərzini bildirir və necə, nə cür suallarına cavab olur. Məs:

Bizim borcumuz xalqı elə hazırlamaqdır ki, o gün hansı cəbhədə duracağın bilsin (M.İbrahimov).

Şərt budaq cümlələri (Adverbial Clauses of Conditions)

Şərt budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində şərt zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra şərtini bildirir. Məs:

He will have me bloody, if death takes me.

Müasir ingilis dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə “if”, “unless”, “suppose”, “in case”, “on condition that” və s. bağlayıcılarla bağlanır. Məs:

I'll lend Peter the money, if he needs/

Take these pills, in case you feel ill on the boat.

Müasir ingilis dilində şərt budaq şərt budaq cümlələrini üç qrupa bölürlər.

1. Real şərt-Real Condition

2. Qeyri-real şərt-Unreal Condition I (İndiki və gələcək zamana aiddir)

3. Qeyri-real şərt II-Unreal Condition II (keçmiş zamana aiddir)

Birinci növ şərt budaq cümlələrində şərtin həyata keçirilməsi real olur, digərlərində isə şərti həyata keçirilməsi ya heç mümkün olmur, ya da çox az mümkün olur.

1) I shall go to the park, if rain stops (real)

2) Had I played football with you, if I were younger (qeyri-real I)

3) Had I known, I'd have written it to you before= I had known, I would have written it to you before.

Müasir Azərbaycan dilində də şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şərti bildirir. Azərbaycan dilində, bəzi üslubi halları nəzərə almasaq, şərt budaq

cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir və bir-birinə ya şərt ədatları (isə, sa, sə), bağlanır.Məs:

Ürəyim səni tutmasaydı dalınca bu qədər sürünməzdim (Ə.Abbasov).

Əgər yolum Bakıya düşərsə, gedərəm birbaşa sənə o nazirinin yanına (İ.İbrahimov).

Nəticə:

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılan eksperimental nəticələr və onların təhlili bizə hər iki dildə müxtəlif budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasında baş verən dəyişiklikləri, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etməyə imkan yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. İlyish B. The Structure of Modern English.1974
2. Musayev Q. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı.1996
3. Konstanskaya V.Z., R.Z.Kovner,O.N.Kojevnikova,E.V.Prokofyeva. A Grammar of the English language.Leningrad.1973
4. Kobrina N.A.,E.A.Korneyeva,M.L.Qssovskaya,K.A.Qizyeva «An English Grammar» (Syntax)
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı.1984
6. Cəfərov S.Müasir Azərbaycan dili. Bakı.1982

Şamaxı şivələrində feili bağlama yaradan şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətləri

Sənubər Şükürova
ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim
sukurov03@mail.ru

Xülasə

Feili bağlama feilin təsriflənməyən forması olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həm zərfə, həm də feilə aid əlamətləri özündə birləşdirən feili bağlama əsas feili müxtəlif cəhətdən izah etməyə xidmət edir. Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feili bağlama müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Şivələrdəki feili bağlama şəkilçilərinin bəzisi ədəbi dildə mövcud olan şəkilçilər və onların müxtəlif fonetik variantlarıdır. Feili bağlama şəkilçiləri öz işləkliyinə görə də fərqlənir. Belə ki, –ib, –iban, –dıgcan, –diycən şəkilçiləri çox, –anı, –əni, –cağın, –cəgin, –cəyin şəkilçiləri isə daha az işlənir. Bəzi şəkilçilər isə arxaik olub, yalnız dialekt və şivələr üçün xarakterikdir.

Şamaxı şivələrində işlək şəkilçilərdən olan –ib şəkilçisi yazılı abidələrdə işlənməklə yanaşı digər türk dilləri üçün də xarakterikdir. Həmçinin şəkilçinin –iban, –ibanı, –ibannarı arxaik variantları da işlənməkdədir. Türkoloqlar belə hesab edir ki, –iban, –ipan şəkilçisi daha qədim olmuş, sonralar –ib feili bağlama və –an feili sifət şəkilçiləri yaranmışdır.

Feili sifət –dıq və zaman mənalı –ca şəkilçilərindən törəyən –dıgcan, –diycən şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha fəal olmuşdur. Zaman məzmunlu –cağın, –cəyin//–cəgin feili bağlama şəkilçisi ədəbi dildə işləklik dairəsi məhdud olan –caq, –cək feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Vaxtilə fəal şəkilçilərdən olsa da, indi yalnız abidələrin dilində və şivələrdə işlənməkdədir.

Açar sözlər: Şamaxı şivələri, ədəbi dil, feili bağlama, şəkilçi, feilin təsriflənməyən formaları

Особенности употребления суффиксов деепричастия в Шамахинских диалектах

СанубарШукурова

Резюме

Деепричастие – это неспрягаемая форма глагола, которая имеет своеобразные особенности. Деепричастие, которое соединяет в себе и

признаки наречия, и признаки глагола, служит объяснению основного глагола по различным сторонам. Как в литературном языке, так и в Шамахинских диалектах деепричастие образуется с помощью различных суффиксов. Некоторые суффиксы деепричастий, которые имеются в диалектах – это те же суффиксы и их различные фонетические варианты, которые существуют в литературном языке. Суффиксы деепричастий различаются и по своей употребляемости. Так что суффиксы –*ib*, –*iban*, –*dığcan*, –*diycən* употребляются больше, чем суффиксы –*anı*, –*əni*, –*cağın*, –*cəgin*, –*cəyin*. Некоторые суффиксы будучи архаичными, характерны только для диалектов и говоров.

Суффиксы –*ib*, который является рабочим суффиксом в Шамахинских диалектах, наряду с языком письменных памятников характерен и для других тюркских языков. Также архаичные варианты суффикса –*iban*, –*ibanı*, –*ibannağı* употребляются чаще. Тюркологи считают, что суффиксы –*iban*, –*iran* ещё древнее, впоследствии образовались суффиксы –*ib* деепричастия и –*an* причастия. Суффиксы –*dığcan*, –*diycən*, которые образовались от суффиксов –*dıq* и со значением времени –*sa* причастия были ещё активно были употреблены после XVIII века.

Суффикса деепричастия –*cağın*, –*cəyin*//–*cəgin* с содержанием времени соответствует значению суффиксов деепричастия –*saq*, –*sək*, у которых употребляемость в литературном языке ограничена. Несмотря на то, что когда-то были активными, сейчас употребляются только в языке письменных памятников и в диалектах.

Ключевые слова: Шамахинские диалекты, литературный язык, деепричастие, суффиксы, неспрягаемая форма глагола

Using features of adverbial phrase suffixes in Shamakhi accents

S.Shukurova

Summary

Adverbial phrase is non-finite form of the verb. It has special features. It has both verbal and adverbial features, and it serves to explain the notional verb in various aspects. It is formed by various suffixes both in literary language and in Shamakhi accents.

Some of the suffixes of adverbial phrase in the accents are different phonetic variants of suffixes existing in literary language. Adverbial phrase differs according to its using. So, –*ib*, –*iban*, –*dığcan*, –*diycən* suffixes are mostly used, but –*anı*, –*əni*, –*cağın*, –*cəyin* are less used. Some suffixes are archaic, they are only used in dialects and accents. Suffix –*ib*, using in Shamakhi accent, both

used in manuscripts and in other turkic languages. Turkologists consider that –ıban, –ıpan suffixes were ancient, later on, –ıb adverbial phrase and –an participle suffixes have been formed.

Participle –dıq and time meant –ca caused –dığan, –dıycən which have been active after XVIII century.

Time meant –cağın, –cəyin suffixes are fitting to –caq, –cək suffixes, which are used less in literary language. They were ever active, but now they have been using in written monuments and accents.

Keywords: Shamakhi accents, literary language, adverbial phrase, suffix, non-finite form of the verb

Annotasiya: Feili bağlamalar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Zərfin və feilin əlamətlərini özündə birləşdirən feili bağlama əsas feili müxtəlif cəhətdən-zamana və tərzə görə tamamlayaraq izah edir. Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feili bağlama müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Şivələrdəki feili bağlama şəkilçilərinin bəzisi ədəbi dildə mövcud olan şəkilçilər və onların müxtəlif fonetik variantlarıdır. Feili bağlama şəkilçiləri öz işləkliyinə görə də fərqlənir. Belə ki –ıb, –ıban, –dığan, –dıycən şəkilçiləri çox, –anı, –əni, –cağın, –cəgin, –cəyin şəkilçiləri isə daha az işlənir. Bəzi şəkilçilər isə arxaik olub, yalnız dialekt və şivələr üçün xarakterikdir.

Aktuallıq: Hər bir dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının öyrənilməsi həmin dilin özünün öyrənilməsi, tədqiqi və tətbiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin müxtəlif şivə elementlərinin öyrənilməsi dilimizin tarixiliyinin, qədimliyinin və müxtəlif coğrafiyalarda işlənməsini isbat etmək istiqamətində əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Şamaxı dialektlərində feili bağlama şəkilçilərinin öyrənilməsi müasir dövr dilçiliyi üçün aktuallıq kəsb edir.

Metod: Təqdim edilmiş məqalədə müasir dilçilik metod və üsullarından, xüsusilə də təsviri və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş:

Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən, iki nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyan feilin təsriflənməyən formaları məsdər, feili sifət və feili bağlamalardır. Feilin təsriflənməyən formalarından olan feili bağlama həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır, “əsas feili tərz, zaman, səbəb, kəmiyyət, bəzən şərtə görə izah edir və zərfin cümlədə daşdığı funksiyanı yerinə yetirir” [Hüseynzadə 2007, 190]. Feili bağlamalar izah etdiyi feildən əvvəl gəlir və ondan asılı olur.

Feili bağlama şəkilçiləri türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində müxtəlifliyi ilə seçilir. Türk dillərində işlənən feili bağlama şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrinin dilində rast gəlinir. Bu arxaik şəkilçilər içərisində –ıp, –

ıpan, -ı, -yıp, -qınça, -ğalı şəkilçilərinin izlərini Şamaxı şivələrində görmək olur.

Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də feili bağlama şəkilçiləri zəngin və müxtəlifdir.

Şamaxı şivələrində təsriflənməyən feillər içərisində feili bağlama həm şəkilçilərinin müxtəlif variantlılığına, həm arxaikliyinə görə seçilir.

Ədəbi dildə daha çox işlənən –ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi hal, vəziyyət, tərz-i-hərəkət, səbəb, zaman məzmunlu feili bağlamalar yaradır. “Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feili bağlamalar həm forma, həm məzmun, həm sintaktik vəzifə, həm də işlənmələrinə görə başqa şəkilçilərlə əmələ gələn feili bağlamalardan çox üstün və fərqlidir” [Hüseynzadə 2007, 193].

–ib, -ib, ıp, -ip şəkilçisi ədəbi dillə yanaşı Şamaxı şivələrində də rast gəlinən feili bağlama şəkilçilərendir. Yazılı abidələrin dilində işlənən şəkilçi müasir türk dillərində məhsuldar sayılır. Türk dilləri içərisində müstəsna hal kimi çuvaş və yakut dillərində –ib⁴ şəkilçisi işlək deyildir [Serebrennikov 2002, 292; Əliyev 1989, 49].

–ib ilkin feili bağlama şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Şəkilçinin daha qədim variantının –ıban, -ıpan olduğu, sonralar –ib, -ip feili bağlama və -an feili sifət şəkilçilərinin yarandığı və ya bu prosesin əksinin baş verdiyi, bol//ol feilinə –a/-e feili bağlama və n qədim feili sifət şəkilçisi artırılaraq meydana gəldiyi və s. söylənilən fikirlər arasındadır [Əliyev 1989, 50].

Qədim türk yazılı abidələrində -(ı)pan//-(i)pen mənşəli feili bağlamalara rast gəlmək olur: olunpan “oturaraq”, gözderüben “göstərərək” [Serebrennikov 2002, 293].

Qədim türk yazılı abidələrində -ipən, -ıpan, -pən şəkilçisi ilə yanaşı qədim uyğur abidələrində -ban, -bən variantı işlənir. Ə.Şükürlü bu şəkilçilərlə yaranan feili bağlamanın müəyyən məna çalarları yaratdığını qeyd edir: “Əvvəlcə icra olunmuş iş, hərəkət haqqında müəyyən məlumat verməklə icra edilən növbəti işin, hərəkətin tərzini bildirir; birinci işin davamı olaraq icra olunan ikinci işin və ya hərəkətin zamanını bildirir” [Şükürlü 1993, 116].

–ib feili bağlama şəkilçisi ilə yanaşı Şamaxı şivələrində -ıban//–ibən//–uban//–übən, –ıbanı//–ibəni//–ubanı//–übəni, –bannarı//–ibənnəri//–ubannarı//–übənnəri (bəzən şəkilçinin sonuna m samiti də əlavə edilir: *Oxiyibannarım adam olarduz. Gəlibənnərim özdəri görəllərdi*) şəkilçiləri də işlənir.

A bala, bı qapı açıban pıçı yandıreydun, öy-eşiy qızeydi. Bir bazara gedibən görmədim nə var, nə yox. Mal-heyvanı gətiribən tökmüyün bıra.

–ibən, –ubən, –übən şəkilçisi XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı abidələrin dilində fəal işlənmiş və –ib, –ib feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında –ıbanı variantı daha çox

qalqmaq sözüne qoşulur və cümlənin əvvəlində işlənir “Qalqubanı yigitlərim yerinizdən urı durun” [Azərbaycan ədəbi dil tarixi 2007, 219].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində həm –iban, həm də -ıbanı variantının işlənməsi şəkilçinin yazılı, həm də həm şifahi nitq üçün xarakterik olduğuna sübutdur.

Kişvərinin dilində -ib şəkilçisinin daha çox işlənməsinə rast gəlinir. Aşağıda gətirilən nümunələrdə –ubən və –ubəni variantlarının da işləndiyini görmək olur:

Yardin ayru bulubən canü dildən müdfəri,
Öz-özümni öldürürmən kim, nişə qaldım diri,
Uşibən yarə yetaydim bilsə irdim sahəri. [Eyvazova 2005, 44].
-ubani şəkilçisi eyni mənada Nəsiminin dilində də işlənir:
Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına.

Tədqiqatçılar bu qədim şəkilçinin –ib⁴ və –an² şəkilçilərinin birləşməsindən yarandığını və keçmiş zamanda olub-bitmiş hərəkətin tamamilə icra olunduğunu bildirirlər [Şirəliyev 2008, 272].

Azərbaycan ədəbi dili üçün XI əsrdən aktiv olan –iban⁴ feili bağlama şəkilçisinə artıq XIX əsrdə o qədər də təsadüf edilmir. Lakin bununla belə S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin dilində bu şəkilçinin işlənməsinə rast gəlmək olur.

Dönübən həcv edə axırda vəliyyün-nəəmin,
Bu sitəm gəbrü nəsaravü müsəlmanə dəyər [Şirvani 2005, 161].

Şəki dialektində isə şəkilçinin -ıvanı, ıvəni, -ivəni, -uvəni, -üvəni formasında işlənməsinə rast gəlinir [İslamov 1968, 153].

Artıq dialekt və şivələr üçün də -iban, -ıbanı şəkilçiləri arxaikləşməyə başlamışdır.

–anı//–əni feili bağlama şəkilçisi –alı, –əli şəkilçisinin dialekt variantıdır. Bu şəkilçinin köməyi ilə yaranan feili bağlamalar “hərəkət və hadisənin hansı zamandan başladığını, birinci işlə ikinci işin [yaxud hadisənin]. arasında nə qədər zaman olduğunu göstərir”. [Hüseynzadə 2007, 197]. Bakı dialektində fəal işlənən şəkilçidir. [Şirəliyev 1957, 125]. Digər türk dillərində işlənməsinə təsadüf edilməyən –alı, –əli şəkilçisi Azərbaycan dilində də XIX əsrə qədər məhsuldar olmuş, artıq arxaikləşməkdədir. Şəkilçi ədəbi dildə və dialektlərdə –andan, –əndən, –annan, –ənnən formasında ifadə edilsə də, yazılı abidələr üçün xarakterik olmamışdır. –əli+dən, –alı+dan şəkli də təsadüfi hallarda işlədilmişdir. [Mirzəzadə 1990, 175].

Yay girəni sumız kap-kap kəslib. Kişi gedəni mal-heyvana, ota-sua böyi gədə baxıb.

–ıncan//–incən feili bağlama şəkilçisi Şamaxı şivələri ilə yanaşı, Bakı, Şəki, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də işlənir [Şirəliyev 1957, 125; İslamov 1968, 153].

Sən gəlib öyə çıxıncan uşağın zəhri çatdıyar. Helə orya gedincən anongilə get da.

Ədəbi dildə işlənən –ınca feili bağlama şəkilçisinin fonetik variantıdır. Feili bağlama kimi formalaşma mərhələsində olan şəkilçinin tərkibindəki –ın şəkilçisi -an feili sifət şəkilçisinin qapalı formasıdır [Kazımov 2010, 302].

-dığcan//diycən feili bağlama şəkilçisi ədəbi dildə olan –dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə şəkilçisinin fonetik variantıdır. –dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə feili bağlama şəkilçiləri ilə eyni mənşəli olan bu şəkilçinin birinci hissəsi –dıq feili sifət və ikinci hissəsi isə çağ//çaq sözündən törəyən zaman məzmunlu –ca şəkilçilərindən yaranmışdır [Tanrıverdi 2012, 318]. Yazılı abidələrin dilində XVIII əsrdən sonra daha çox işlənməyə başlanmışdır.

Şamaxı şivələri ilə yanaşı, Şəki dialektində də işlənməsi müşahidə edilir [İslamov 1968, 154].

Yolda gəldiyən hər şeyi demişəm. Tökintilərin yığışdırdığı can deyimmışəm.

-cağın, -cəyin//cəgin feili bağlama şəkilçisi ədəbi dildə işləklilik dairəsi məhdud olan –caq, -cək feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Şamaxı şivələrində şəkilçinin işlənmə məqamı da ədəbi dillə eynilik təşkil edir.

Atanın görcəyün ağladı. Öyə getcəyün nə var.

Eyni fonetik variantda Xətənin dilində rast gəlinir:

Saçın küfrilə olmuşdur giriftar

Üzini görcəkin imanə yetdim [Mirzəzadə 1990, 176].

Şamaxı şivələri üçün xarakterik olan -cağın, -cəyin, -cəgin feili bağlama şəkilçisinə S.Ə.Şirvaninin əsərlərində təsadüf edilir. Vaxtilə fəal olan, indi yalnız dialekt və şivələrdə saxlanılan şəkilçiyə “Kəşkül” qəzetinin dilində də rast gəlmək olur [Azərbaycan ədəbi dili tarixi 2007, 187].

Şairin lirik əsərlərinin dilində şəkilçinin hər üç variantına: -cağın, -cəgin, -cəyin variantlarına rast gəlinir. Bu şəkilçilər ədəbi dildə işlənən –anda, -əndə feili bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir.

-cəyin:

Görcəyün xəlv oları, söylədi, ey bari-xuda [Şirvani 2005, 16].

-cağın:

Çıxcağın bəbi-qətdən o nəbil,

Pasibanlar onu edirdi qətil [Şirvani 2005, 31].

-cəgin:

Yetcəgin nemətə inkar elədi fəyyazi,

Qisseyi-maziyə eylər özü inkar bu gün [Şirvani 2005, 11].

Beləliklə, Şamaxı şivələrinin lüğət tərkibində işlənən feili bağlamalar məsdər və feili sifətdən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, şəkilçilərin müxtəlifliyinə və arxaikliyinə görə seçilir.

Feili bağlamalar əsas feili səbəb, tərz, zaman və s. cəhətdən izah edir. Şamaxı şivələrində isə daha çox zaman məzmunlu feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə edilir. Feili bağlama şəkilçiləri işlənmə xüsusiyyətlərinə və arxaikliyinə görə feilin digər təsriflənməyən formalarından fərqlənir. Bu şəkilçilərdən bəziləri mürəkkəb olub müxtəlif mənalı şəkilçilərin birləşməsindən yaranmışdır. Məlumdur ki, bu şəkilçilərin böyük əksəriyyəti zaman məzmunlu feili sifət şəkilçilərindən törəmişdir.

Nəticə:

Feili bağlama şəkilçiləri içərisində -ib şəkilçisi və onun müxtəlif arxaik formaları diqqəti cəlb edir. Yazılı abidələrin dilində, eləcə də türk dillərində məhsuldar olan şəkilçinin –iban, -ibən, -ibannarı, -ibənnəri variantları da Şamaxı şivələrində işlənir. Lakin bu şəkilçilər ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də arxaikləşməyə doğru gedir. Şəkilçinin arxaik formasının işlənməsi İ.Nəsimi, Kişvəri, Xətayi, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində müşahidə edilir.

Şamaxı şivələrində ədəbi dildəki feili bağlama şəkilçilərinin müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlinir və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dillə eynilik təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962, 326 səh.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. III cild. Bakı, 2007, 336 səh.
3. Eyvazova Roza. Kişvəri "Divan"ın dili (morfoloji xüsusiyyətlər), Bakı, "Elm", 2005, 370 səh.
4. Əliyev V. H. Azərbaycan dilində feili bağlama. (Dərs vəsaiti). V.İ.Lenin adına APL-nin nəşri, Bakı, 1989, 96 səh.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili.III hissə. Morfologiya. Bakı, 2007, 280 səh.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı, 1968, 274 səh.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010, 400 səh.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
9. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqavisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002, 380 səh.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, 416 səh.
11. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957, 226 səh.
12. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı, 2005
13. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, "Maarif", 1993, 336 səh.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2012, 464 səh.

Ali Hərbi Məktəbdə dil öyrənmə prinsipləri

Dos. Münəvvər Məmmədova

E/mail: minavarmammadova@gmail.com

Xülasə

Məqalədə diqqət ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Məqalədə əldə olunan nəticələrdən şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək istəyən ingilis dili müəllimləri və eyni zamanda dil universitetlərinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələr istifadə edə bilirlər. Məqalədə əsas diqqət hərbi təhsil müəssisələrində ingilis dilinin şifahi nitq kimi tədris olunmasında yeni yolların axtarılmasına yönəldilir. Burada dildə kommunikativliyin inkişaf etdirilməsində yaranan çətinliklər araşdırılır.

Acar sözlər: Dil öyrənilməsi prinsipləri, koqnitiv, affectiv, lingvistik, kommunikativ səriştə

Принципы изучения языка в высшем военном училище

Доцент Минаввар Ф. Мамедова

E/mail: minavarmammadova@gmail.com

Резюме

Статья фокусирует внимание на изучение английского языка как иностранного. Оно написано для преподавателей и студентов языковых вузов кто развивает навыки устной речи. Основное внимание в исследовании уделяется поиску новых путей развития коммуникации в военных учебных заведениях. В статье описываются трудности, возникающие в практике развития английской речи у курсантовобучающихся на основе методов формирования коммуникативных навыков, предлагаются способы их устранения.

Ключевые слова: Принципы изучения языка, когнитивный, аффективный, лингвистический, коммуникативная компетенция

Principles of Language Learning in Higher Military School

Associate prof. Minavvar F. Mammadova
E/mail: minavarmammadova@gmail.com

Summary

This article focuses in teaching English as a foreign language. It is written for use by teachers on English who seek to enlarge their potential as teachers and maximize the learning of their students. At the same time the article is devoted to working out ways of developing Language University advanced students speaking skills. The study focuses on finding new ways of developing communication of cadets in military school. The article shows difficulties that arise in the practise of English speech development of cadets taught on the bases of methods of formation of communicative skills are analyzed, the ways of their elimination are proposed.

Key words: language learning principles, cognitive, affectiv, lingvistic, communicative competence

Actuality: Nowadays learning the English language as the foreign language in Higher Military school is very important. Therefore in this article we try to show the main principles of learning the English languages in Higher Military School.

Method: Observation and survey

Introduction: Whatever the spread of English across the globe and whatever its overlap with other languages, there has been an intriguing, debate over the years as to how many people speak English as either a ‘first’ or ‘second’ language. Although English is not the language with the largest number of native or ‘first’ language speakers, it has become a lingua franca. A lingua franca can be defined as a language widely adopted for communication between two speakers whose native languages are different from each other’s and where one or both speakers are using it as a ‘second’ language. Many people living in the European Union for example, frequently operate in English as well as their own languages and the economic and cultural influence of the United States has led to increased English use in many areas of the globe.

Estimate of speaker numbers are somewhat variable. David Crystal takes 75 territories where English ‘holds a special place’ and calculates around 377 million first language speakers of English and only 98 million speakers of English as a second language. However, he points out that it would be easy to get nearer a total of 350 million for second language speakers if we were able to calculate how many speakers of English as a second language there were in. As he

points out, “the more limited command of English we allow to be acceptable, the more this figure can be inflated [1].

Principles

According to Brown, Language learning principles are generally sorted into three sub-groupings: Cognitive principles, Affective Principles and Linguistic principles. Principles are seen as theory derived from research, to which teachers need to match classroom practices. Here are some brief summaries of the principles that fall into each grouping [2].

Cognitive principles

.Automaticity: Subconscious processing of language with peripheral attention to language forms;

.Meaningful learning: This can be contrasted to Rote Learning, and is thought to lead to better long term retention;

.Anticipation of Rewards: Learners are driven to act by the anticipation of rewards, tangible or intangible;

.Intrinsic Motivation: The most potent learning “rewards” are intrinsically motivated within the learner:

.Strategic Investment: The time and learning strategies learners invest into the language learning process.

Affective principles

.Language Ego; Learning a new language involves developing a new mode of thinking – a new language “ego”;

.Self-Confidence: Success in learning something can be equated to the belief in learners that they can learn it:

.Risk-Taking: Taking risks and experimenting “beyond” what is certain creates better long-term retention:

.Language-Culture Connection: Learning a language also involves learning about cultural values and thinking.

Linguistic Principles

Native language Language Effect: A Learners native language creates both facilitating and interfering effects on learning:

Interlanguage: At least some of the learners development in a new language can be seen as a systematic:

Communicative Competence: Fluency and use are just as important as accuracy and usage-instruction needs to be aimed at organizational , pragmatic and strategic competence as well as psychomotor skills.

This is a very brief overview of various language learning principles. However you view language learning principles, these should form the basis or backdrop of the techniques you choose to use and the choices you make in the language learner classroom.

Language acquisition theories have highlighted four key principles that can be directly applied to the mainstream classroom. These principles are important for all students, but are of particular importance to English language learners.

Increase Comprehensibility; Drawing from Krashens theory of comprehensible input, the principle involves the ways in which teachers can make content more understandable to their students.[3] With early to intermediate language learners, these include providing many nonverbal clues such as pictures, objects, demonstrations, gestures, and intonation cues. As competency develops, other strategies include building from language that is already understood using graphic organizers, hands-on learning opportunities, or cooperative or peer tutoring techniques.

Increase interaction; Drawing from Swains emphasis on comprehensible output, a number of strategies have been developed that increase students opportunities to use their language skills in direct communication and for the purpose of “negotiating meaning” in real-life situations.[4] These include cooperative learning, study buddies, project-based learning, and one-to-one teacher/student interactions.

Increase Thinking/Study Skills; Drawing from Cummins theories of academic language and cognitively demanding communication, these strategies suggest ways to develop more advanced, higher order thinking skills as a students competency increases.[5] These include asking students higher order thinking questions(e.g. what would happen if...?) modelling “ thinking language” by thinking aloud, explicitly teaching and reinforcing study skills and test-taking skills, and holding high expectations for all students.

Use a students native language to increase comprehensibility; Drawing from several different theories, including Krashen and Cummins, this principle also draws on a wealth of current research that has shown the advantage of incorporating a students native language as a support can be seen as both a general method or as any of a number of specific strategies. [6] Many of the strategies we list below include, implicitly or explicitly, to use of a students native language to increase his or her understanding.

A sampling of Teaching Strategies

Below we list some strategies and approaches that numerous evidence-based sources suggest may be beneficial for students learning English as a second language. We advise the reader, however, that researchers have not found conclusive evidence that individual strategies will lead to higher student achievement or increased English proficiency. Although evidence-based research exists, methods of collecting the evidence vary. Much of the current research is based on surveys, case studies, correlational studies, and a few

control-group studies. In educational settings, it has been difficult, if not impossible, to conduct random assignment studies.

With little conclusive evidence to go by, the research does suggest that some approaches may be more fruitful than others. These strategies are rarely used in isolation, and some are more appropriate for certain age levels or language proficiency stages. This list is by no means comprehensive or exclusive. Our purpose in sharing this list is to give mainstream teachers a starting point for incorporating strategies to use with their English language learners.

The Role of Culture in Language Teaching

Culture plays a role in language teaching in two important ways. First, culture is significant in the linguistic dimension of the language itself, affecting the semantic, pragmatic, and discourse levels of the language. Second, culture is operative in a pedagogical sense in that choices need to be made regarding the cultural content of language materials, and the cultural basis of the teaching methodology. Let us first look at the linguistic dimension of culture in language teaching.

Linguistic dimension of Culture

On a semantic level, culture is embedded in many of the lexical phrases of English, for example, in well-known U.S. English phrases such as big stick diplomacy, yellow journalism, and uncle Tom. In terms of teaching EIL, if there is no need for L2 speakers to internalize the cultural norms of native speakers, as Smith contends, then the teaching of such phrases in an English class needs to be questioned. Thus, one important choice that teachers of EIL need to make is what lexical phrases should be included in an EIL curriculum.

In reference to the pragmatic level, many current English textbooks devote attention to teaching appropriateness in language use. Some texts, for example, point out that, when receiving a compliment, learners of English should acknowledge and accept the compliment with a simple response, such as “than you”. However, research in cross-cultural pragmatics has clearly demonstrated that there are vast differences in how various cultures enact a particular speech act so that, in some cultures, it is typical to downplay a compliment, leading one to react with responses such as, “I could have done better”. If learners of an international language do not need to internalize the cultural norms of native speakers then there is no reason why L2 speakers of EIL need to conform to the pragmatic rules of native speakers of English.

A similar situation occurs at the discourse level of language teaching. Research in contrastive rhetoric has demonstrated that there are differences in how various cultures develop particular genres, such as that used in a business letter or an argumentative essay. Again, the question arises as to what extent learners of EIL need to internalize the discourse rules of native speakers of

English. In this instance, the rhetorical goals of the L2 speaker of English, as well as the intended audience of the text, need to be considered when making curriculum choices in EIL teaching.

Pedagogical Dimension of Culture

Culture also plays an important role in teaching materials and methods. Cortazzi and Jin distinguish three types of cultural information that can be used in language textbooks and materials:

1. source culture materials, which draw on the learners own culture as content
2. target culture materials, which use the culture of a country where English is spoken as an L1
3. international target culture material, which use a great variety of cultures in English-and non-English speaking countries around the world.

Many existing English textbooks place a heavy emphasis on target culture materials, including native-English-speaker names and places. However, if one of the main purposes of teaching an international language is to facilitate the communication of learners ideas and culture in an English medium, then there are many reasons why source culture material should be used in the teaching of EIL. Presently many countries are beginning to do this. In Chile, for example, the required text used in junior and senior high schools, entitled *Go for Chile*, Books 1 and 2, include Chilean topics and places.

Teaching methodology is another area of language teaching that reflects a particular cultural perspective. One of the most popular methods in English language teaching today is communicative language teaching (CLT), with its emphasis on oral skills and group work.

Conclusion:

Even if the theory presented here is totally correct, and the suggestions for application are in fact the appropriate ones, there are some serious problems that need to be mentioned before concluding. These have to do with the acceptance, by teachers and students, of language acquisition differs from learning in two major ways; acquisition is slow and subtle, while learning is fast and, for some people, obvious. It has been presented a conservative in the sense that it attempts to be consistent with all empirical data. It is consistent with the way thousands of people have acquired second languages throughout history, and in many cases acquired them very well. They acquired second languages while they were focused on something else, while they were gaining interesting or needed information, or interacting with people they liked to be with.

References

1. Dilara A. Ismailova "Teaching English as a foreign language" Textbook, Baku, 2011, p.3
2. Krashen, Stephen D. 1981. Principles and Practice in second Language Acquisition. English Language Teaching series. London; Prentice-Hall International (UK) Ltd. 202 p.
3. Brown, H. Douglas. 1994. Teaching by Principles; An Interactive Approach to Language Pedagogy. Englewood Cliffs, NJ; Prentice Hall Regents. Second Edition; White Plains, NY; Longman, forthcoming.
4. Cummins, J. 1979. Cognitive/academic language proficiency, linguistic independence, the optimal age question and some other matters. Working Papers on Bilingualism 19; 197-205.
5. Cummins J. 1981. The role of Primary Language Development to Promoting Educational Success for Language Minority Students; Sacramento; California State Department of Education, Office of Bilingual Bicultural Education.
6. Asher J. 1977. Learning Another Language Through Actions; The complete Teachers Guidebook. Los Gatos, CA; Sky Oaks Productions.

Azərbaycan və ingilis dillərində əlamət bildirən sözlər

Rəhimova Nazilə Rəhim qızı
ADPU, XDM-nin baş müəllimi
E/mail:rahimov94@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan və digər türk dillərində, eyni zamanda digər dünya dillərində və ingilis dilində də söz qrupları sırasında sifətlər vardır. Başqa söz qruplarında olduğu kimi, sifətlərin də inkişafının, yaranma və formalaşma üsullarının tarixin daha qədim dövrlərinə gedib çıxdığını isbat etmək məqsədilə, dərəcələrinin formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalara ehtiyac olmuş, müqayisəli təhlillər aparılması üçün yenə də vardır. Bu isə mövzunun aktuallığını təmin edir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də şəxs və ya əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bildirən sözlərə sifət deyilir. Müxtəlif sistemlərə, morfoloji struktura, leksik fonda malik olan dünya dillərinin hər birində sifətlər tarixən işlənmiş və müasir dövrdə də işlənəkdədir. Müqayisə etdiyimiz Azərbaycan türk dilində və ingilis dilində də belə sözlər kifayət qədərdir.

Açar sözlər: söz, sifət, əlamət, keyfiyyət, quruluş

Прилагательное на азербайджанском и английском языках

Назиля Рагимова

Резюме

В азербайджанских и других тюркских языках, а также в других мировых языках, в том числе в английском, есть прилагательные в группах слов. Как и в случае с другими группами слов, все еще существует потребность в исследованиях и сравнительном анализе, чтобы определить пути развития, формирования и формирования прилагательных, чтобы доказать, что методы образования и образования восходят к более древним периодам истории. Это обеспечивает актуальность темы.

Как в азербайджанском языке, так и в английском - знак, качество и т. Д. Человека или вещи. слова, которые выражают, называются прилагательными. В каждом из языков мира, которые имеют разные системы, морфологическую структуру, лексический фон, прилагательные были разработаны исторически и используются до сих пор. Таких слов

достаточно в азербайджанском, турецком и английском языках, которые мы сравниваем.

Ключевые слова: слово, прилагательное, знак, качество, структура.

Adjective in Azerbaijani and English languages

Nazila Rahimova

Summary

There are adjectives in word groups in Azerbaijani and other Turkic languages, as well as in other world languages, including English. As in other word groups, there is still a need for research and comparative analysis to determine the ways in which adjectives evolved, originated, and formed in ancient times. This ensures the relevance of the topic.

As in the Azerbaijani language, in English, the sign, quality, etc. of a person or thing. words that express are called adjectives. In each of the world's languages, which have different systems, morphological structure, lexical background, adjectives have been developed historically and are still used today. There are enough such words in Azerbaijani, Turkish and English, which we compare.

Keywords: word, adjective, sign, quality, structure

Annotasiya: Sifətlər əlamət və keyfiyyətlərin adını bildirdiyindən –yəni əlamət və keyfiyyətlərin adlarını ifadə etdiklərindən, isimlərə aid xüsusiyyətlər olduğu kimi, əlamət bildirən sözlərin-yəni sifətlərin də üzərinə köçürülür. Demək olar ki, sifətlər də ad bildirə bilər, yalnız əlamət və keyfiyyətlərin adlarını. Buna görə də adlar kimi-isimlərin bəzi xüsusiyyətlərini daşıya bilər. İsim kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir. Elə buna görə də deyilir ki, sifətlərin cəmi isimlərin cəmi kimi olur. Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdən Azərbaycan və ingilis dillərində sifətlər müqayisəli şəkildə tədqiq edilmiş, nəzəri fikirlər hər iki dildən götürülmüş nümunələr əsasında izah edilmişdir.

Aktuallıq: Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan və digər türk dillərində, eyni zamanda digər dünya dillərində, ingilis dilində də söz qrupları sırasında sifətlər vardır. Başqa söz qruplarında olduğu kimi, sifətlərin də inkişafının, yaranma və formalaşma üsullarının tarixin daha qədim dövrlərinə gedib çıxdığını isbat etmək məqsədilə, dərəcələrinin formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalara ehtiyac olmuş, müqayisəli təhlillər aparılması üçün yenə də ehtiyac vardır. Bu iş mövzusunun aktuallığını təmin edir.

Metod: Məqalədə müasir dilçilik metod və üsullarından, xüsusilə də qarşılaşdırma və tarixi- müqayisəli üsuldan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Sifət dedikdə biz təkcə əşyaların əlamətlərini deyil, həm də əşyaların görünməyən, bir növ, gizlində olan cəhətlərini də anlamış və anlatmış oluruq. Zaman dəyişib elm, texnika inkişaf etdikcə bizi əhatə edən əşyaların, hadisə və məlumatların müxtəlif cəhətlərinə diqqət etdikcə alim və tədqiqatçılar həmin məfhumlara fərqli cəhətlərdən yanaşmış, onlara xas cəhətləri müxtəlif şəkildə adlandırmış, getdikcə daha dəqiq ifadə etmiş, oxşar cəhətləri əks etdirən sözləri eyni ad altında ümumiləşdirmişlər. Eyni xüsusiyyətlər dilimizdə işlənən sifətlərə də aid edilə bilər.

Azərbaycan və digər türk dillərində, eyni zamanda digər dünya dillərində, ingilis dilində də söz qrupları sırasında sifətlər vardır. Başqa söz qruplarında olduğu kimi, sifətlərin də inkişafının, yaranma və formalaşma üsullarının tarixin daha qədim dövrlərinə gedib çıxdığını isbat etmək məqsədilə, dərəcələrinin formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalara ehtiyac olmuş, müqayisəli təhlillər aparılması üçün yenə də tədqiqatlara ehtiyac vardır. Bu isə mövzunun aktuallığını təmin edir. Azərbaycan dilində sifətlərin tədqiqi ilə tanış olmaq məqsədilə bəzi tarixi qrammatik mənbələrə istinad etmək olar.

Mirzə Kazımbəyin “Türk –tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) əsərinin beşinci fəslə “Sifətlər haqqında” (3. 258-260) adlanır. Əsərin həmin hissəsində sifətin özü haqqında heç bir məlumat verilməmiş, yalnız sifətin dərəcələrindən danışılmışdır. “Müqayisə dərəcələri” adlanan (3.səh 258) əlavə yarımbölmədə sifətin dərəcələrini əmələ gətirən şəkilçilər sadalanmış və onların müxtəlif ləhcələrdə (türk dillərində-s.z) necə işlənməsindən, tələffüz formalarından bəhs edilmişdir.

Bundan başqa, “sifət” haqqında dəyərli məlumatların verildiyi başqa bir kitab isə görkəmli dövlət xadimi, əvəzolunmaz şəxsiyyət Nəriman Nərimanovun Bakıda çap olunmuş “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf nəhvi” (1899) kitabıdır. Əsər rus - müsəlman məktəblərində türkcə oxuyan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın beşinci bölməsi “İsmi sifət adlanır (5.13-17). Mətnin əvvəlində yazılır: “ Sifət ismin sifətini göstərir”. Məsələn: ağ, qara, qırmızı. Ağ kağız . Qırmızı çit” (5. 113). Əsərdə sifətə bugünkü dərsləklərimizdə verilən tərifi uyğun tərifi verilməsə də, dövrünə uyğun, yığcam bir tərifi verilmişdir. Doğrudur, bu kitabda sifət müasir dərsləklərdə öyrəndiyimiz nitq hissəsi olan “sifət” kimi təqdim edilməmişdir. Burada təyin olunan, təyini olan isimdən bəhs edilərkən həmin ismi təyin edən söz -sifət haqqında söhbət açılmış və həmin ismin əlamətini bildirən sözə belə bir məzmununda tərifi verilmişdir. Kitabda yazılır: “Sifət, hat və keyfiyyətini bildirən kəlməyə mövsuf (sifətin yanında olan isim, təyin olunan isim.s.z) deyilir (5. 13). Kitabda həm də “mövsuf” termininin izahı verilmişdir: 1. təsvir edilmiş; 2. müəyyən bir sifətə

malik olan; 3. qrammatikada sifətin yanında olan isim şəklində. Sözü 3-cü mənası ismi təyin etmək anlamında işlənmişdir.

Müəllif əsərdə sifətə yardımçı olan, onun mənasının açılmasına xidmət edən bir vasitə kimi göstərilmiş və yerinin dəyişik olmasına da diqqət çəkilmişdir: “Sifət türk dilinə mövsüfdən (təyin olunan isimdən) əvvəl gəlir, demək olmaz: Ev gözəl, divar ağ” (5.s. 13). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təyin etdiyi isimdən sonra gələrsə, sifətin atıq sintaktik funksiyası dəyişmiş olur. Sifət olan söz normalda olduğu kimi, təyin deyil, xəbərlilik funksiyasını daşımış olur: Ev gözəldir. Divar ağdır və s. nümunələrdə olduğu kimi.

Sifətlər əlamət və keyfiyyətlərin adını bildirdiyindən –yəni əlamət və keyfiyyətlərin adlarını ifadə etdiklərindən, isimlərə aid xüsusiyyətlər olduğu kimi, əlamət bildirən sözlərin -yəni sifətlərin də üzərinə köçürülür. Demək olar ki, sifətlər də ad bildirə bilir, yalnız əlamət və keyfiyyətlərin adlarını. Buna görə də adlar kimi-isimlərin bəzi xüsusiyyətlərini daşıya bilir. İsim kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir. Elə buna görə də deyilir ki, sifətlərin cəmi isimlərin cəmi kimi olur, məsələn: gözəl-gözəllər, ağ-ağlar. Hərgah mövsuf (sifətin yanındakı isim) cəm halında olsa, sifət mofərd, yəni tək olar. Məsələn: Ağ divarlar, qırmızı güllər.

Sifətlər isim kimi hallanır: (5.s. 16) sifətlərin də isimlər kimi tək və cəmdə olması kitablarda xüsusi olaraq qeyd olunur. Həm isim, həm də sifətlər ismin hallarına görə dəyişdirilir. Müəllif ismin hallarını xüsusi adlarla deyil, rəqəmlərlə göstərmişdir:

Tək

1.hal-ağ	dilsiz	
2.hal-ağın	dilsizin	
3.hal-ağa	dilsizə	
4.hal-ağı	dilsizi	
5.hal-ağ ilə	dilsiz ilə	
6.hal-ağdan	dilsizdən	
7.hal-ağda	dilsizdə	(5.s.17)

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də şəxs və ya əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bildirən sözlərə sifət deyilir. Məsələn:

1)Azərbaycan dilində: hündür oğlan, gözəl qız, müasir şəhər, uzun və geniş küçələr, təzə meyvə, yaşıl yarpaq və s. 2) İngilis dilində: A little boy; a modern city, long and wide streets, fresh fruit, green leaves və s.

Müxtəlif müasir dillərdən rus, alman, fransız və başqa dillərdən fərqli olaraq müasir ingilis dilində sifətin nə hal, nə cins, nə də kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Buna görə də müasir ingilis dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifət aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə, nə də kəmiyyətə

görə uzlaşa bilmir. ismin hansı halda, hansı cinsdə və miqdarda olmasına baxmayaraq, eyni formada, ilkin variantda işlənir. Məsələn;

1) Azərbaycan dilində: maraqlı kitab-maraqlı kitablar; qoca qadın-qoca qadınlar; yaşlı kişi-yaşlı-kişilər; kiçik qız-kiçik qızlar və s.

2) İngilis dilində: an interesting book — five interesting books; a tall man — a tall woman; a little boy —the little boy's name

Müasir ingilis dilində sifətə xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, sifət zərflə təyin oluna bilir, məsələn:

The task was too difficult.

"I have had a very pleasant evening. (*Dickens.*)

He's very quiet (*Maugham.*)

Müasir ingilis dilində sifətlər morfoloji quruluşuna və mənasına görə təsnif olunur. Sifətlərin quruluşuna görə təsnifi- classification of adjectives according to their structure.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də sifətlər quruluşca üç yerə bölünür:

1) sadə sifətlər;

2) düzəltmə sifətlər;

3) mürəkkəb sifətlər.

I. Hər iki dildə ancaq bir kökdən ibarət olan sifətlərə sadə sifətlər deyilir.

Məsələn: 1)Azərbayc. dilində: sadə- şirin, acı, yaşıl, qırmızı;

2) İngilis dilində: sadə- short, long, black, white, red, fresh, cool, high və s.

II. Kök və şəkilçidən ibarət olan sifətlərə düzəltmə sifətlər deyilir.

Düzəltmə sifətlər ya suffiks, ya da prefiks və ya hər ikisinin iştirakı ilə düzəldilir, məsələn:

1)Azərbayc. dilində: düzəltmə-yağlı, dadlı, duzlu, yağsız və s.;

2) İngilis dilində:düzəltmə-beautiful, windy, foggy, useful, comfortable, unkind, unmerciful, illogical, illegal və s.

Müasir Azərbaycan və ingilis dilində sifət düzəldən xüsusi şəkilçilər mövcuddur. Həmin şəkilçilər dildə işlənmə miqyasına görə iki qrupa bölünür:

1) məhsuldar şəkilçilər;

2) qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

I.Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

-l⁴: Məsələn; yağlı, dadlı, mənalı, dərddli, ağıllı və s.

-sız⁴: yağsız, dadsız, mənasız, dərdsiz, ağılsız və s.

-dakı²: evdəki, şəhərdəki, çöldəki və s.

-ıcı⁴: satıcı, alıcı, qırıcı, kəsici və s.

-İ,vi: ədəbi, kütləvi və s.

II. İngilis dilində sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-less: homeless, jobless, hopeless, harmless, useless, friendless

-like: manlike, womanlike, childlike, homelike, cat-like

-ish: boyish, foolish, childish, bookish, selfish, longish, greenish, whitish, shortish

-ed(-d): lion-hearted, shame-faced, smoke-dried, blue-eyed, light-hearted

İngilis dilində sifət həm də (**un-**, **in-**, **-pre**)prefiksləri vasitəsilə düzəldilir.

Nümunələr: unhappy, unknown, prewar, incorrect Bunlardan ikisi (**un-**, **pre**) məhsuldar, biri (**in-**) qeyri-məhsuldardır.

III. Mürəkkəb sifətlər.

1) Azərb.dilində: İki və daha artıq kökdən düzələn sifətlərə mürəkkəb sifətlər deyilir. mürəkkəb-istiqlal, kəndarası, əliaçıq və s.

2) İngilis dilində: lifelong, blue-eyed, snow-white, smoke-dried və s. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində mürəkkəb sifətlər müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsindən düzəlir. Mürəkkəb sifətlərin əsas növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) isim + sifət:

a) Az.d.; əliaçıq, qəlbiqara və s.

b) İngilis d.; lifelong, snow-white, blood-thirsty və s.

2) isim + feli sifət:

a) Az. d.; güldərən, göydələn və s.

b) İngilis d.; life-giving, smoke-dried, freedom-loving, peace-making

3) sifət + sifət:

a) Az. d.; şirindilli, qaraqabaqlı və s.

b) İngilis d.; deaf-mute, red-hot və digər.

Nəticə: Müxtəlif sistemlərə, morfoloji struktura, leksik fonda malik olan dünya dillərinin hər birində sifətlər tarixən işlənmiş və müasir dövrdə də işlənəlməkdədir. Müqayisə etdiyimiz Azərbaycan türk dilində və ingilis dilində də belə sözlər kifayət qədərdir. Azərbaycan dili iltisqi-aqqlütinativ dil, ingilis dili flektiv dil hesab edilsə də, həmin dillərə məxsus sözlər, sifətlər arasında oxşar və fərqli məqamlar vardır. Fərqli məqamlar dil daşıyıcılarının təfəkküründən, dünyagörüşündən asılı olaraq dəyişir. Demək olar ki, sifətin dərəcə əlamətlərində və Düzəltmə sifətlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilərdə fərqlərə rast gəldik. İşlənmə məqamlarına və sintaktik funksiyalarına görə isə iki dilin sifətləri arasında xüsusi bir fərq gözə çarpmır.

Ədəbiyyat:

- 1) Buludxan Xəlilov. Müsair Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2016. səh.350
- 2) F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı -1981.səh 345
- 3) Mirzə Kazımbəy. “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. “Zərdabi LTD” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi, Bakı-2017
- 4) Zemfira Əliyeva. Türk dillərində sifət. Elm və təhsil, Bakı-2011.səh 436
- 5) Nəriman Nərimanov. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf nəhvi. Bakı:1899
- 6) Yusif Talıbzadə. Kitabı təhsili əlgəvayəd (Asan qaydalar)”. Tiflis: 1902
- 7) S.Cəfərov, Abdullayev Ə. Seyidov Y. Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis. IV c. Bakı: Şərq-Qərb. 2007
- 8) Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil. 2007

**Azərbaycan tapmacalarının dilində fonetik qanunauyğunluqlar
və fonetik hadisələrə dair**

Kazimov Arif Sədrəddin
ADPU, Filologiya fakültəsi, baş müəllim
e-mail: arif.kazimov@adpu.edu.az

Xülasə

Məqalə Azərbaycan tapmacalarının dilində mövcud olan fonetik qanunauyğunluqlara, o cümlədən fonetik hadisələrə həsr olunub. Məlumdur ki, tarixən sözlərin səs tərkibi nisbi sabitliyə malik olmuşdur. Məhz bu cəhətdən zaman-zaman müəyyən dəyişmələrə uğramış sözlərin fonetik qabığı da tədricən dəyişmişdir. Tapmacaların dilində mövcud olan fonetik qanunları bilməklə sözlərin ən qədim formalarını üzə çıxarmağa, onların əvvəllər daşdığı mənə ilə sonra kəsb etdiyi mənalar arasında əlaqələri, ədəbi dildən fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək baxımından çox vacibdir. Çünki Azərbaycan tapmacalarının səs quruluşu müxtəlif fonetik hadisələrlə zəngindir. Həmin hadisələrin bir qismi dodaqlanma (labializasiya), damaqlanma (delabializasiya), qapalılaşma, incələşmə, karlaşma və s) keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olursa, digər qismi də səsartımı (proteza), səsdüşümü (eliziya), səs fərqləşməsi (dissimiliyasiya) isə kəmiyyət dəyişməsi ilə nəticələnir. Həmçinin tapmacalarımızın dilində fonetik hadisələrin bəzisi çox, bəzisi isə az yayılmışdır. Məqalədə tapmacaların dilində mövcud olan fonetik hadisələr bədii nümunələrlə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: fonetik qanunauyğunluqlar, səs dəyişmələri, fonetik hadisələr, labializasiya, delabializasiya, sözlərin fonetik qabığı

**Фонетические закономерности и фонетике азербайджанского
языка, загадки о событиях**

Кязымов Ариф Садраддин
АГПУ, филологический факультет, старший преподаватель
электронная почта: ариф.
казимов@adpu.edu.az.

Резюме

Статья посвящена фонетическим закономерностям в языке азербайджанских загадок, в том числе фонетическим событиям.

Известно, что исторически звуковой состав слов был относительно устойчивым. В связи с этим постепенно изменялась фонетическая оболочка слов, которая время от времени претерпевала определенные изменения. Зная фонетические законы, существующие в языке загадок, очень важно выявить самые древние формы слов, определить взаимосвязь между их предыдущих значениями и которые они приобрели позже и отличить их от литературного языка. Потому что звуковая структура азербайджанских загадок богата различными фонетическими событиями. Некоторые из этих событий (лабиализация, делабиализация, закрытие, истончение, глухота и. т. Вызывают изменение качество, в то время как другие вокализация (протеза) елизия, дифференциация звука (диссимиляция) Приводят к количественному изменению. Также в языке наших загадок более или менее распространены некоторых фонетические явления.

В статье объясняются фонетические события на языке загадок с художественными примерами.

Ключевые слова: фонетические закономерности, звуковые изменения, фонетические события, лабиализация, делабиализация, фонетическая оболочка слов.

Phonetic regularities and phonetics in the language of Azerbaijani riddles about events

Kazimov Arif Sadraddin
ASPU, Faculty of Philology, senior lecturer
e-mail: arif.kazimov@adpu.edu.az

Summary

The article is devoted to the phonetic regularities in the language of Azerbaijani riddles, including phonetic events. It is known that historically the sound composition of words has been relatively stable. In this regard. The phonetic shell of words, which has undergone certain changes from time to time. Has gradually changed. Knowing the phonetic laws that exist in the language of riddles it is very important to reveal the most ancient form of words to determine the relationship between their previous meanings and the meanings they later acquired and to distinguish them from literary language. Because the sound structure of Azerbaijani riddles is rich in various phonetic events. Some of these events (labialization. delabialization. closure thinning deafness

est) cause a change in quality while others ((vocalization (elysis), sound, olifferntiation (dissimilation)) resulting in a quantitative change. Also, in the language of our riddles, some phonetic phenomena are more or less common. The article explains the phonetic events in the the language of riddles with artistic examples.

Keywords: phonetic regularities, sound changes, phonetic events, labialization, delabialization, phonetic shell of words

Annotasiya: Məqalədə tapmacalarımızın dilində mövcud olan və fonetik hadisələrlə ortaya çıxan səs dəyişmələri bir tərəfdən dilin danışq səsləri sisteminin formalaşmasında, digər tərəfdən fonotaktikanın cıalanmasında aparıcı rol oynaması nümunələrlə geniş şəkildə izah olunmuşdur.

Aktuallıq: Tapmaca nümunələri əsasında tarixən dilimizdə baş vermiş dəyişmələrin qədim laylarını üzə çıxarmaq, forma və məzmunca fərqli fonovariantların meydana gəlməsinə şərait yaratmış fonetik hadisələrin mahiyyətini öyrənmək baxımından aktualdır.

Metod: Məqalədə təsviri, tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş.

Azərbaycan tapmacalarının dilində tarixən diferensiasiyaya səbəb olmuş bəzi fonetik proseslərin, xüsusi olaraq, səs keçidlərinin araşdırılması çox vacib məsələdir. Bu proseslərdən dodaqlanma, damaqlanma (labializasiya və delabializasiya) qapalılaşma, açıqlaşma və s. kimi hadisələrdən bəhs etməyin xüsusi yeri vardır.

Apardığımız müşahidələrə görə, tapmacaların dilində saitın dodaqlanma və qapalılaşması fonetik proseslərinin arxasında müəyyən səbəblər durur. Fikrimizcə, bu səpkili fonetik prosesin yaranmasına səbəb ilk növbədə assimilyasiya hadisəsidir. Çünki assimilyasiya (-“-ov”, “-av”, “ev”, ---”öy” “-oy,” av”,--- “əvə” və s.) üzrə tarixən ümumxalq dili daxilində başlanmış diferensiyasiya izlərinə tapmacalarımızın dilində də rast gəlmək mümkündür. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək:

Avin alsan mırıldar,
Sığallasan, xoruldar (pişik) (N. Seyidov, s.69)

Avıç-avıç doldurum,
Bağırdı-bağırdı çəkım(kirkirə). (V. Xuluflu, s.22)

Bir itim var, öyün başına hərrənər orada başı

Bağlanar (alaçıqın qapısı).(H.Zeynallı, s.21)

Ərəblər ha ərəblər,

Ayağında corablar

Öyün yanın xarablar(arı)(H.Z, s.49).

Tapmacalarımızın dilində sadaladığımız fonetik prosesin yaranması üçün ikinci ehtimal isə etnik qrupların-müxtəlif türk tayfa dillərinin öz daxili inkişafı və meyili ilə əlaqədardır. Azərbaycan tapmacalarının dilində dodaqlanma prosesi saitlərdə özünü aşağıdakı nəticələrlə göstərir:

1)a>o; 2. a>i;3.ı>i; 4. i>ü

Tapmacaların dilində “a” səsinin “o” ilə əvəzlənməsini, başda akad. M.Şirəliyev olmaqla tədqiqatçıların əksəriyyəti “a” saitindən əvvəl və ya sonra gələn dodaq samitinin təsiri ilə əlaqədar izah etmişlər. Bu səs keçidi Bakı və onun ətraf zonalarından toplanmış tapmaca nümunələrində təsadüf olunur. Tapmacaların dilində a>o keçidi:

Ala ollandı,

Başı çullandı.

Qaşığa mindi,

Qııcı sallandı (əriştə). (V.Xulufli, s.17)

Anon çevirər,

Aton təpər (başmaq). (V. Xulufli, s. 20)

Qeyd edək ki, a>o keçidini bəzi mütəxəssislər özbək dilindəki hadisə ilə əlaqələndirməyə də cəhd etmişlər. Fikrimizcə, Azərbaycan dilindəki bu hadisə özbək dilindəki a>o-ya bənzər deyildir. Çünki burada ikinci, yaxud üçüncü hecada deyil, ancaq vurğudan əvvəlki ilk örtülü hecadakı saitin birincisi və vurğusuz olan “a” saiti qapalılaşaraq dodaqlanan sait mövqeyinə keçir. Lakin bu mövqedə açıq damaq saitlərinin işlənməsi isə məhduddur.

2. a>u- Tapmacaların dilində bu cür dodaqlanma söz ortasında baş verən məhdud məkani hadisə olub saitlərin geri assimilyasının təsirindən formalaşmışdır. Məs.;

Ot otduyar, su içməz (ipək qurdu). (V. Xulufli,s.93)

Məmmədəli dur gedək,

İşüvü, gücüvü gör gedək,

Səksən doqsan qapuya

Bir qıfılı vur gedək (ölü,qəbir). (H. Zeynallı, s. 20)

3. ı>u; Tapmacaların dilində sözün ikinci hecasında “u” saitinin canlı olması faktı diqqəti cəlb edir. Əslində bu, çevrilmə, yaxud keçid deyil, saitlərin qədim ardıcılıq norması hesab edilməlidir. Tapmacaların dilindəki sözlərdə saxlana bilmiş olduğu üçün ona səs keçidi kimi yox, tarixi iz kimi baxılmalıdır. Bu hadisəyə ən çox Zaqatala-Qax və Quba ərazilərindən toplanmış tapmaca nümunələrinin dilində rast gəlinir. Məs.;

Sarıdu, zəfəran dögu,

Yazludu Quran dögu (qədim pul vahidi)(H.Z. s.39)

Dodaq saitlərinin qapalılaşması

Tapmacalarımızın dilində açıq dodaq saitlərinin qapalı dodaq saitlərinə çevrilməsi qədim qırpaq etnik əlaqələri ilə bağlı olduğunu düşünməyə əsas verir; Məs.:

a) **o>u** Ağac başında,
Zığlı dulaşa (əzgil). (V. Xulufu, s.13)
Ağacda bağlı buxca (yuva). (Yenə orada, s.13)

b) **ö>ü** Dürd yuxarı, dürd aşağı
Ay eşşək (keçi). (H.Zeynallı, s. 40)

Damaqlanma(delabializasiya)

Tapmacaların dilində damaqlanma universal qanun səciyyəsi daşıdır, damaqlanma nisbi və lokal səciyyə qazanmaq dərəcəsində olmuş fonetik qanundur. Aşağıdakı hallarda damaqlanma özünü göstərir:

u>ı. Bu səs keçidinə ən çox Şərq və Cənub bölgələrimizdən toplanmış nümunələrdə təsadüf olunur: Məs.;

Ala qırqavıl,
Yağınan qovur (saqqal). (V.Xulufu, s. 17)

İnəyim, ha inəyim,
Qarnı xaral inəyim,
Ot tapmaz otlamağa
Adam vırar inəyim (ilan). (Yenə orada, s. 67)

Bir balaca dağarcıq,
İçi dolu gül mıncıq (əncir). (N. Seyidov, s. 55)

Bir beləcə fitili,
Vırar,yıxar küdülü (tüfəng). (H. Zeynallı,s.31)

u>i Bir dərədə iki bizov qartdaşır(başmaq).(H. Zeynallı, s.30)

Ağac başında dari quyisi (əncir). (V. Xulufu, s. 28)

Qeyd edək ki, bu cür səs"əvəzlənməsi" məhduddur, bir çox hallarda saitlərin repressiv assimilyasiyası təsirindən yaranır, amma bu hadisə söz sonunda özünü göstərir.

Saitlərin açıqlaşması

Qapalı saitlərin əvəzinə açıq saitlərin ənənəvi olaraq işlədilməsi tapmacalarımızın dilində aşağıdakı hallarda özünü göstərir. Məs.;

ı>a; 2 e>ə; 3) u>o

ı>a -əvəzlənməsi tapmacalarımızın dilində məhduddur. Bu əvəzlənməyə sözün son hecasında rast gəlinir; burada irəli və geri assimilyasiya hadisəsinin təsiri ola bilər;məs:.

Bir qara bağ dibində

Əzrayıllar çığraşır (yuxu). (H.Z, s.32)

-e>ə: e>a- bu tapmaca nümunələri ən çox Lənkəran,Zaqatala,Şəki və Cənubi Azərbaycan bölgələrinə xasdır.

Bircə belə məndülə,

Bəyləri atdan əndirə(güllə). (V.X, s.36)

Hay gedən kişi,

Huy gedən kişi

Mana bir girvəngə ət al

Nə ərəkə olsun, nə dişi(köbək). (V.X, s.61)

Saitlərin qapalılaşması

Tapmacaların dilində açıq saitlərin əvəzinə qapalı saitlərin işlədilməsi halları az və ya çox dərəcədə geniş işlənmə xüsusiyyətinə malikdir.

1) **a>ı** keçidi, əsasən, Qərb bölgələrimizdən toplanmış tapmacaların dilində assimilyasiya təsiri nəticəsində baş verən bir hadisə kimi müşahidə edilir. Məs.;

Bizim evdə bir kişi var, balalarını başına yığıb zırhazır
ağlayır (samovar). (V.X. s.39)

Palıd ağacının parası,

İçinin tarası,

Onu tapmayan

Şeytan balası (saz). (V. X. s. 30)

“y” samitinin təsiri ilə saitin qapalılaşması ümumi səs uyğunluğu (“əvəzlənməsi”) deyildir, olduğu dialekti səciyyələndirməyə xidmət edə bilən əlamətdir. Bunun qeyri-ümumi bir növü də ə>i-dir. Bu sonuncu ardıcıl olmasa da, vardır.

Zir çilim, zincir çilim

Yığsam, yığılmaz (yer) (H. Z. s.35)

Çay aşağı ləpəliyiir,

Çay yuxarı ləpəliyiir

Nə əti var, nə sümüyü(kəpənək) (V. X. s.43)

2)a>e və e>i əvəzlənməsi əsasən Şərq, həm də Cənub bölgələrimizdən toplanmış tapmacaların dilində müşahidə edilir. Məs.;

Bir beləcə boyu var,

Hər gecədən toyu var (lampa) (V.X. s.28)

O tayda dəvə durub,

Dizin-dizinə vurub

Cümlə cahanı yiyib

Yenə yerində durub (dəyirman) (V.X. s.93)

3)a>i. Tapmacalarımızın dilində söz sonunu nəzərə almazsaq, sözün ortasında **a>i** keçidi də “aralıq”,yəni e mərhələsindən sonra (**a>e**, **a>e-i**) yaranmış keçiddir ki, bu da saıtlərin qapalılaşması qanunu ilə əlaqədardır. Bunun qeyri-ümumi növü də vardır (**ə>i**):

Uzun hoqqar, sarı saqqal,

Onu tapmıyan, olsun çaqqal(qamış) (V. X. s.113)

4) ə>e əvəzlənməsi tapmacaların dilində nisbi qapalılaşma kimi dialektal qanun səviyyəsində fərqləndirici əlamət olaraq inkişaf etmişdir. Bu diferensiasiya əlaməti ən çox Bakı və Şəki yaşayış məntəqələrindən toplanmış tapmacalarda özünü göstərir. Əslində adını çəkdiyimiz ərazilərdə Cənub ləhcəsinin qədim izi (əlaməti) diqqəti cəlb edir.

Atdır, atdır beymuratdır,

Dişləyəndir, diş yoxdur (gicirkən) (V. X. s. 22)

O yüzdə duran kişi,

Əlində dəmir şişi

Bizə bir ət göndər,

Nə ərəkək olsun, nə dişi (göbələk) (V. X. s.89)

O nədir ki, çöldə bitər çömbələn çöp,
İki serçənin gözü dörd,
Dəvə balası köşəkdi,
Bunu tapmıyan eşşəkdi (eşşək) (V. X. s.562)

Talalar ha talalar,
Taliya yol salalar.
Nə ərəkəyi, nə dişisi balalar (qatır) (V. X. s. 663)

Saitlərdə incələsmə hadisəsi

1) **a>ə**–“ a” əvəzinə “ə” saitinin işlənməsi tapmacaların dilində geniş yayılmışdır.Məs:.

Ana bir qız doğdu,
Nə əli var, nə əyağı
Qız bir ana doğdu
Əyağı da var, əli də (yumurta) (V. X. s. 20)

Dəyirmənə dən doldu,
Üyünmədi ləng oldu
Otuz iki taxtaya
Bir mismara bənd oldu (meyid və Quran)

Dizim, dizim nar,
Dizinə çıxdı qar,
Əsdi Sədəf
Qondu dilbar (xəmir) (V.X. s. 307)

Karlaşma və cingiltiləsmə hadisəsi

Sözün son samitinin kar və cingiltili olmasına görə tapmacaların dilindəki sözlərdə karlaşma və cingiltiləşməyə görə iki böyük qrupu formalaşmışdır.

Qərb ləhcəsinə daxil olan şivələrdə sözün son samiti kar, Şərq ləhcəsinə daxil olan şivələrdə isə sözün son samiti cingiltilidir.

A) **Karlaşma prosesi d>t** tipində özünü göstərir. Bəllidir ki, Azərbaycan dili sözlərinin önündəki **d** və **t** samitləri qədim zamanlarda bir olub, gah **t**, gah da **d** fəallaşıb. Bu paralellikdə bir hal müşahidə olunur; bu da t-nın öncə, d-nın isə indiki üstünlüyüdür.

Bəzi tədqiqatçılar **d>t** əvəzlənməsinə səs uyğunluğu kimi baxmağı səhv etmişlər. Müəlliflər fikirlərini belə əsaslandırıbmışlar ki,

karlaşan səs iki sait arasına düşdükdə əvvəlki cingiltilik bərpa olunur. Məs.: **İbat-İba-d-a,İba-d-ı.**

Bu barədə F. Ağasıoğlunun fikri düşündürücüdür. Müəllif yazır ki, türkologiyada (həmçinin Azərbaycan dilçiliyində) çox vaxt səs əvəzlənmələrinin izahında səbəblə nəticənin yeri dəyişik salınır, lakin səs paralellərini, dialekt fərqlərini əks etdirən misalların toplanması baxımından həmin materiallar böyük əhəmiyyət kəsb edir [2, s.108]. Tapmacaların dilində ən çox “tutmaq” feilində və bir neçə sözdə özünü göstərir. Məs.;

Min milit, ağzı kilit

Gecə ayaz, gündüz bulut (qəbristanlıq) (H. Z. s. 21)

Dağdan gəlir dağarcıq,

Ağzında qabırğacıq

Girdi dərzi tükanına

Tökdü xırda mırdacıq

Bir özüdü, dörd gözü (boyunduruq) (V. X. s. 32)

- 1) **z>s.** Bu səs uyğunluğu tapmacaların dilində az yayılmış hadisədir. Bu hadisəyə Zaqatala, Qax,Qazax, ocümlədən Culfa bölgələrində toplanmış tapmacaların dilində rast gəlinir.

Araz qırağı meşəlidir,

Girdəcə bir düşəridir

Atası yüz yaşına

Balası çox pişəlidir(barama qurdu) (H. Z,s.51)

Al ətlas, yaşıl ətlas,

İgnə batmas, qayçı kəsməz(tir) (H.Z,s.66)

Qeyd: Bu tapmaca nümunəsi müxtəlif bölgələrimizdə müxtəlif şəkildə mövcuddur. Naxçıvanda “**Ağ atlas, yaşıl atlas**” kök üçün deyilir. Bakı, Şamaxı, Göyçayda isə neftin fiziki xassəsi nəzərə alınmışdır.

2) **b>p; b-p;-b.** A. İ. Məmmədovun fikrincə, söz önündə **b-p-f-v** öncə bir samit olub [5. S. 43-49]. **B-p—v** əvəzlənməsi müasir dildəki **dəvə** sözünün mənşəyi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Belə ki, **təpə (dəb)** türkmən dili şivələrində, noqay, tatar dillərində **dəpə, təvrə** mənasındadır. Demək, onda **dəbə//təpə//dəvə** sözləri **b>v** əvəzlənməsi ilə fərqli sözlər yaradır. Tapmacaların dilində bunu əyani şəkildə görmək olar. Məs.:

Aşıq aş pişirir,
Yanılb naşı pişirir.
Bu gün bir hikmət gördüm
Ayaq başı bişirir(taxıl) (V. X. s. 23)

Aşıq aş pişirir,
Naşı aş pişirir.
Aşıq bir şey görüb
Ayağ başı pişirir (balıq) (H. Z. s. 62)

Düzsüz pişmiş aş gördüm (qəlyan) (H. Z. s. 62)

Nümunələrə əsasən, karlaşma prosesi b>p keçidi ilə nəticələnir; b>f karlaşma prosesində isə kipləşən samit zəifləyib süzgün səsə çevrilir.

Sözün sonunda bərpaedici ünsür olduqda, məxrəcdə kipləşmə bərpa olunur və süzgün samitlərin cingiltiləşməsi baş verir.məs.: **kitab:-kitap:-kitaf**

Ən çox ikihecalı sözün birinci hecasındakı sait qısalığı vurğunun sonrakı hecada olması və bununla əlaqəli şəkildə sözün əvvəlindəki cingilti samitin karlaşmasına səbəb olur. Adətən, belə sözlərdə birinci hecalar açıq hecalar olur. Həm “b>p”, həm də “d>t” əvəzlənmələrindəki karlaşmalar, demək olar ki, eyni vəziyyətdən doğur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün tapmaca nümunələrinə diqqət yetirək:

Dağdan dəlir, dağ kimi,
Qolları putağ kimi,
Əyilir su içməyə,
Bəyirir oğlağ kimi (külək) (V. X. s. 47)

Əydim söyut, bitdi noxud
Yarpağı tut, özü şabalıt (paxla) (yenə orada, s. 59)

Hənunu, hununu

Pıcax kəsməz gönünü (canaqlı bağa) (yenə orada, s. 63)

t>d səsləri də müasir dilimizdə artıq diferensiallaşmışdır. Yenə də bəzi ikiliklər özünü göstərir. Daşkənd / Taşkənt. M. Müşfiq Dəmirtaş, C. Cabbarlı isə Temurtaş işlətməmişdir. Bu səslərin sonradan bir-birindən uzaqlaşdığını Füzulinin aşağıdakı beytindən görmək olar:

Nərgisin fikri, Füzuli, gözü könlündə gərək,
Tutar ahu vətən ol yerdə ki, otlu, suludur.

Bəzi mənbələrdə “otlu” yox, “odlu” getmişdir. Hansı doğrudur: “Odlu, yoxsa otlu?” İlk baxışda “otlu” bizi təmin edə bilər. Ahu otlu, sulu yerdə vətən tutar. Lakin Füzuli şeirinin möhkəm məntiqi xüsusiyyəti belədir ki, beytin misraları bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Nərgizin fikri gözdə, könüldə gəzər. Ahu otlu, sulu yerdə vətən tutar. Bu iki fikrin arasında əlaqə belədir. Nərgizin fikrinin gəzməsi ilə ahunun vətən tutması müqayisə edilir. Müqayisəni məntiqi olaraq davam etdirək; fikir gözdə, könüldə gəzər, ahu otlu, sulu yerdə olar. Bu yerdə həm də “odlu” sözü gərəkdir. Şair gözün sulu, könlün odlu olduğunu obrazlı yolla ifadə edir. İş bundadır ki, tam ayrılmayan t və d səsləri bu tərkibdə hər iki mənanı bildirə bilərdi. Çoxmənalılıq isə Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətidir [1, 15]

Cingiltişmə hadisəsi

Karlaşma prosesinin əksinə olaraq, cingiltişmə prosesi də qədim fonetik qanunauyğunluqlardandır.

1. Söz başında kar “s” səsinin cingiltili qarşığı “z” ilə əvəz olunması, ancaq tapmacaların dilində təsadüf olunur. Fikrimizcə, bu səs keçidi mütəxəssislərin rəyinə görə, yalnız ayrım şivələrində özünü göstərir. İndiyədək bu prosesin səbəbini aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Tapmacaların dilində az miqdarda sözdə işləne bilər; məs.:

Yer suziyanda su içər,

Su suziyanda nə içər (havadan şəh) (H. Z. s. 37)

2. **t>d.** Kombinator dəyişmə nəticəsi olan t>d keçidini nisbi cingiltişmə adlandırmaq olar. Belə ki, əvvəlki kar samit kar “t” səsinin məxrəcinə xas olan qüvvətli nəfəsverməni (aspirasiyanı) zəiflədir, söz ortasında iki kar samitdən ikincisini “t” səsinin dissimilyasiyaya uğrayıb nəfəssiz-cingiltili səsə çevrilməsi baş verir. Bunun izlərinə tapmacalarımızda da rast gəlinir. Məs.:

Bir qonağım var gəldi saxtan,

Bir quzu kəsdim yoxtan(uşaq və anasının

döşləri) (yenə orada, s.20)

Səsdüşümü(eliziya) hadisəsi

Türk dillərində səs düşümü hadisəsi geniş yayılmışdır. Tapmacalarımızın dilində coxhecalı sözlərdə bu özünü daha qabarıq göstərir.

a) Mənaca dəyişən sözlərdə sait düşümü.

Tapmacaların dilində elə sözlər də var ki, onlarda mənaca dəyişmə səs düşümünə gətirib çıxarır.

Bir hovuzum var,

İçinnən yaşıl yalov çıxar (ilan) (H. Z. s. 47)

Ədəbi dildəki alov sözün öncə yalov şəkli bəllidir. Deməli, mənə fərqi səs düşümü ilə tamamlanıb (**yalov-alob-lov-lo**). Fikrimizcə, dilimizdə **yalğım (ilğım)**, **altun (yaltun)**, **ulduz (yalduz)**, **il (yıl)**, **sırğa (asırğa)**, **üzəngi (yüzəngi)**, **acmaq (acımaq)** və s. sözləri də aid etmək olar.

b) Samit düşümü. Azərbaycan tapmacalarının dilində samit kimi qeyd edilib. Samit düşümü özünü sözünü, sözortası və sözsonunda göstərir. Faktlara diqqət yetirək;

İgnə gözündən baxaram.

Cümlə cəhanı yıxaram (tüfəng) (H. Z. s. 31)

İgnə gözündən baxtım,

İstambula od yaxdım (tüfəng) (yenə orada, s. 31)

İndiki “**iyənə**” sözü tarixən (**iqnə>ignə>iyənə**) formalarında işlənmişdir. Bu söz M. Kaşğarlının “Divanı”nda (yiqnə), uyğur dilində isə yunna kimi qeyd edilib. Fikrimizcə, həmin sözlər **q>g>y** dəyişməsinə əks etdirir. Yaxud tapmacaların dilində işlənmiş, hətta müasir dildə də işlənən yaxala sözü əvvəllər **yaykala** şəklində olmuş, sonralar sözortası y samiti düşərək həmin forma düzəlmişdir. Çünki M. Kaşğarlının Divanında **yaykaldı, çaykaldı**” suda yaxalanmaq” kimi izah edilir [4, 87].

Ədəbi dildən fərqli bəzi məqamlara diqqət yetirək:

Ədəbi dildə adı **n**, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində sağır nunla deyilən ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri tapmacalarımızın dilində **-iv,-iv,-uv,-üv** şəklində işlənir. Məs.:

Məmmədli dur gedək,

İşüvü, gücünü gör gedək,

Səksən, doqsan qapuya

Bir qıfılı vur gedək (ölü) (H. Z. s. 20)

Bu xüsusiyyət, həmçinin Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən İraqda yaşayan azərbaycanlıların dilində də var.

Tapmacalarımızda ədəbi dildə norma halını almış **ilə//la,-lə** qoşması ilə yanaşı onun xalq dilində olan bir neçə formasında **-nan,-nən** və **-ilən, -ılan, -innən** formalarından da istifadə olunmuşdur.

Bir kişi var,

Nənəminən işi var (cəhrə) (V. X. s. 31)

Getmə qulunc olana,

Ərbəyi ilinc olana

Elə adama getginən,
Qulağı dinc olana (daş) (V. X. s. 98)

İlə sözü eyni dövrdə yaşamış yazıçılarımızın əsərlərində fərqli formada işlənmişdir. Məs.: N.B.Vəzirov əsərlərində ən çox “-lan,-lən (güclən, sizlən, oxumaqlan) və s. [8. s. 250; 91]. C. Məmmədquluzadə isə əsərlərində “-nan, -nən (malnan, mənən) ləzətnən və s. [6 , 147; 150; 152].

Ədəbi dildən fərqli olaraq, tapmacalarımızın dilində qalın saitli və incə saitli sözlərin paralel işlədilməsinə də təsadüf edirik; mana-mənə, qaraldı-qərəldi və.s. Həmin sözlərin qalın forması daha çox şimala, incə forması isə cənuba məxsusdur. Tapmacalarda bəzən incə formanın işlənməsi qafiyənin tələbindən doğmuşdur.

Burdan bir atdı keçdi,
Ağzı polatdı keçdi,
Mana salam vermədi,
Ağzı kilitdi keçdi (ölü) (V. X. s. 12)

Burdan bir mirzə getdi,
Əlində gürzə getdi,
Divanə ərzə getdi
Mənə salam vermədi (teleqram)(V. X. s. 42)

Tapmacaların dilində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri də ədəbi dildən fərqli olaraq u samitinin qarşısında a saitinin e-yə çevrilməsi hadisəsidir. Bu hal əsasən Təbriz şivələrinə məxsus toplanmış tapmacaların dilində bürüzə verir. Məs.:

Bir öküzüm var, ağzından eyran axar (nehrə)
(H. Z. s. 24)

Tapmacaların dilində danışiq dilinə xas olan hadisələrdən biri də ç əvəzinə ş səsinin işlənməsidir.

Dilim-dilim qar,
Dizimə kimi qar,
Uşdu bir kəhliy,
Qondu bir dildar (nar, saman) (V. X. s. 53)

Məlumdur ki, danışiq dilində söz sonunda və söz ortasında sonorlar düşür. Tapmacalarımızın dilində biz bu xüsusiyyəti də görürük;

Söz sonunda r səsinin düşməsi..
Suva girər lilləni

Sudan çıxar dilləni(yuxu) (H. Z. s. 32)

Bizim qapıda bir meyvə var,
At başından böyükdü (at və başı) (H. Z. s. 42)

Qaradı, qarnı yoxdu
Nəfəsi çoxdu,canı yoxdu (körük) (V. X. s. 76)

Sağsaganlar sayrışı
Quyruğu sənin əlində
Qoz ağacı qurullar
Quyruğu mənim əlimdə (tufəng) (H. Z. s. 31)

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Ordubad şivələrinə də xasdır:
qoyulla, yella.

Qonşu qaraçay-balkar dilində də cəm şəkilçisi-lar,-lər formasında deyil, **-la, -lə** formasında işlənir. Söz daxilində **r** səsinin düşməsi nəticəsində indiki zaman məzmunlu **-i** şəkilçisi ilə ifadə olunur.

Ədəbi dildə -ar,-ər şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-qəti gələcək zaman formasının tapmacaların dilində (-ı,-i,-u,-ü) şəkilçiləri ilə düzələn forması da işlənir.

Ədəbi dildə inkarlıq çaları bildirən **deyil** sözü tapmacaların dilində **dəgil, döyül, döy** formasında işlənir. Məs:.

Adam döyül, əl-ayağı, dişi var
Əcəb şeydi, qəravəlli işi var (meymun) (N. S. s. 69)

Sarıdı, zəfəran dəgil,
Yaşıldır, Quran dəgil,
Buynuzu var, köç dəgil,
Qanadı var, quş dəgil (kəpənək) (V. X. s. 103)

Sarıdı, zəfəran döy,
Yaşıldı, Quran döy,
Buynuzludu, koş döy (yənə orada, s. 103)

Ədəbi dilimizdə feilin şühudi keçmiş zamanı II şəxsin cəmində -nız, -niz, -nuz, -nüz şəxs sonluqları qəbul edir. Bu orfoqrafik normadır. Yəni belə yazmalıyıq. Lakin orfoerik norma kimi danışığ dilində -ız,-iz,-uz, -üz formaları sabitləşmişdir. Tapmacalarımızın dilində də orfoepik norma üstünlük təşkil edir.

Ədəbidilimizdə feilin indiki zamanı samitlə bitən feillərə -ır,-ir,-ur,-ür, saitlə bitənlərə isə -yır,-yir,-yur,-yür,şəkilçilərinin əlavəsi ilə

düzəlir. Lakin tapmacalarımızın dilində indiki zaman forması şivələrə əsaslanaraq işlədilmişdir.

Tapmacaların dilində r ilə başlayan sözlər bir qayda olaraq tələffüzə əsaslanıb sözün əvvəlinə i artırılır. Məs.:

Tapma nədir, tapış nədir,
İrəvanda gümüş nədir? (ayna) (V. X. s. 105)

Tərəzi var, tənği var
Hərirəndən zəngi var (xalça) (V. X. s. 108)
Ədəbi dildən fərqli olaraq, tapmacaların dilində y//g dialektal fərq daha çox işlənmişdir. Məs.,
Həsən bəgim xəstədir,
Zənciri qəfəsdədir.
Nə yerdədir, nə göydə
Çərxi-fələk üstədir (baca) (V. X. s. 23)

Gündüz qalxar, gecə salxar,
Əgrim, ügrüm hara gedirsən?
Papağı cırıq sən nə deyirsən? (cəftə) (s. 23)

Tapmacalarımızın dilində mövcud olan səs quruluşu zəngin və rəngarəngdir. Təbii ki, bir məqalə çərçivəsində fonetik hadisələrin və fonetik qanunauyğunluqların tam təfsilatını vermək imkan xaricindədir.

Nəticə:

Azərbaycan tapmacalarının dilində rast gəlinə bilən səs dəyişmələri-səslərin tarixi diferensiasiyası, ayrı-ayrı səslər şəkilində bir dilin müxtəlif dialektlərinin formalaşmasında iştirak etmiş olur. Adətən, bir dilin dialektlərində olan səs uyğunluqları müxtəlif dərəcəli qohumluqda olan dillərdə hər hansı bir şəkildə tapıla bilər

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. Əyləncəli dilçilik. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 324 s.
2. Ağasıoğlu F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: "Maarif", 1988, 285 s.
3. Xulufu V. Tapmacalar. Bakı: "Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin" nəşriyyatı, 1928, 130 s.
4. Кашгари, М.Девону лугат -it türk. (İndeks) Узб. ССР. Тошкент: "Fan", 1967, 567 s.
5. Мамедов, А. Тюркские согласные анлаут и комбинаторика. Баку: «Элм», 1985.

6. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri, Bakı: "Gənclik", 1987, 348 s.
7. Seyidov, N. Tapmacalar, Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 208 s.
8. Vəzirov. N. "Müsibəti-Fəxrəddin " Ədəbiyyat(dərslik-müntəxəbat)
(Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinif üçün), Bakı: "Kövsər", 2014, 271 s.

Yazılı nitq

Ələkbərova Aynur

ADPU, Xarici Dil Mərkəzinin baş laborantı

aynur.alakbarova55@mail.ru

Xülasə

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin mühüm sahələrindən biridir. Nitqin şifahi və yazılı formaları qədim tarixə malikdir. Yazılı nitq şifahi nitqə nisbətən daha əlverişlidir. Yazılı nitq tarixdə baş verən hadisələrin bir dövrdən başqa bir dövrə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmasında böyük rol oynayır. Yazının bir çox formaları var. 1) Əşyevi yazı. 2) Şəkli piktoqrafik yazı. 3) Fikri ideoqrafik yazı. Qədim ingilis dili müasir ingilis dilindən çox fərqlidir. Məsələn, Çoserin əsərlərini biz yalnız lüğətdən istifadə edərək oxuya bilərik. Bildiyimiz kimi, yazı ingilis dilinin öyrənmə metodunun bir hissəsidir. Ona görə də ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı yazı vərdişlərini aşılamaq çox mühümdür.

Açar sözlər: nitq, yazı, ingilis, metod

Письменная речь

Алекбарова Айнур

Резюме

Речевая культура одно из важных направлений лингвистики. Письменные и устные формы речи имеют древнюю историю. Письменная речь доступнее устной речи. Письменная речь играет важную роль в передаче исторических событий из одного периода в другой. Есть много формы письменного речи. 1) Предметное письмо 2) Фото пиктографическое письмо 3) Мысленное идеографическое письмо. Древнее английский отличается от современного английского. Например, мы можем читать произведения Чосера только по словарю. Как вы знаете, письмо часть метода изучения английского языка. Вот почему при обучении английскому языку очень важно прививать навыки письмо.

Ключевые слова: речь, письмо, английский, метод.

Written speech

AlakbarovaAynur

Summary

Speech culture is the one of the important fields of linguistics. Written and oral forms of speech have an ancient history. Written speech is more convenient than oral speech. Written speech plays a major role in the transmission of historical events from one period to another. There are many forms of writings: 1) Material writing 2) Photo pictographic writing 3) Mind ideographic writing. Ancient English is more different from modern English. For instance, we can only read Chaucer's works using dictionary. As we know, writing is the part of the English learning method. That is why, it is very important to inculcate writing skills when teaching English.

Key words: speech, writing, English, method.

Annotasiya: Yazılı nitq tarixdə baş verən hadisələrin bir dövrdən başqa bir dövrə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmasında böyük rol oynayır. Yazının bir çox formaları var: 1) Əşyevi yazı, 2) Şekli piktoqrafik yazı, 3) Fikri ideografik yazı. Qədim ingilis dili müasir ingilis dilindən çox fərqlidir. Məsələn, Çoserin əsərlərini biz yalnız lüğətdən istifadə edərək oxuya bilərik. Bildiyimiz kimi, yazı ingilis dilinin öyrənmə metodunun bir hissəsidir. Ona görə də ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı yazı vərdişlərini aşılamaq çox mühümdür.

Aktuallıq: Yazı nitq mədəniyyətinin formalarından biridir. Şifahi nitq qədim tarixə malik olsada yazılı nitq daha əlverişlidir. Yazılı nitq funksional üsluba aiddir. Yalnız yazı vasitəsi ilə biz tarixdə baş verən hadisələri öyrənmə bilirik və gələcək nəsillərə ötürə bilirik.

Metod: Məqalədə, əsasən, müasir dilçilik metodlarından, təsviri və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Nitq mədəniyyəti həyatımızın ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Ümumiyyətlə, məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olmaq həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. İnsanın nitqi onun daxili aləmini əks etdirən amillərdən biridir. İnsanları tanımaq üçün onlarla mütləq ünsiyyətə girmək lazımdır. Buna misal olaraq böyük filosof Sokratın fikrini söyləsək, yerinə düşər. Böyük filosof Sokrat belə demişdi: "Ey insan, danış səni tanıyım"

Bir az da nitqin formalarına diqqət yetirək. Nitqin şifahi və yazılı formaları vardır. Ümumiyyətlə, yazılı nitq dedikdə yazı mədəniyyəti nəzərdə tutulur. Yazılı nitq funksional üsluba aiddir. Şifahi nitq yazılı nitqə nisbətən daha qədimdir. Lakin yazılı nitq daha əlverişlidir. Hər hansı bir məlumatın qorunub saxlanması böyük rol oynayır. Yazılı nitq həmçinin tarixdə baş verən hadisələrin bir dövrdən başqa bir dövrə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmasında böyük rol oynayır. Yazılı nitq bizi keçmişlə bağlayır. Hər hansı bir

tarix və ya ədəbiyyat kitablarını oxuyarkən biz sanki keçmişlə ünsiyyət qururuq. Yazılı nitq funksional üsluba aiddir. Şifahi və yazılı nitqin fərqlərinə nəzər salaq.

1.Şifahi nitq ani şəkildə deyilir, yazılı nitq isə düşünülərək bir az da aşağı sürətlə yazılır.

2.Şifahi nitqin üzərində düzəliş aparmaq olmaz. Çünki o artıq deyilmişdir. Yazılı nitq üzərində isə düzəliş aparmaq olar.

3.Şifahi nitqdə əsas rolu prosodik vasitələr oynayır. Yazılı nitqdə isə həmin vasitələri durğu işarələri, bəzən isə transkripsiya işarələri əvəz edir.

4.Şifahi nitqdə ritorun dayanıb növbəti cümləni düşünməsi mümkün deyil. Bu arzuolunmazdır və bu dinləyicinin diqqətini yayındırır. Yazılı nitqdə isə ritorun buna imkanı vardır.

Bəzi araşdırmalar ilk yazı nümunələrinin 7000 ilə yaxın dövrü əhatə etdiyini göstərir. O dövrdə yazı yazmaq üçün bir çox materiallardan istifadə olunurdu. Məsələn, ağacdən, dəridən, sümükdən və digər materiallardan. Ümumiyyətlə, yazı ilk dəfə şəkil formasında olmuşdur. Daha sonralar müxtəlif yazı formaları meydana gəlmişdir. Məsələn, rəqəm, ştamp yazıları, ton və s. Yazının ilk dəfə kim tərəfindən kəşf olunması hələ də bizə dəqiq məlum deyil. Lakin bəzi araşdırmalar göstərir ki, ilk dəfə hecalı yazı Sequoyah adlı biri tərəfindən kəşf olunub. Bu da o dövrdə Çerokeya yazısı kimi tanınıb. Daha sonralar hieroglif və Şumer mixi yazılarından da istifadə olunmuşdur. Qısaca desək, yazının inkişafı böyük tarixə malikdir. Bizim dövrümüzdə qədər yazının bizə bir çox formaları gəlib çıxıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1.Əşyevi yazı. Bu yazı növündən istifadə edərkən insanlar bir-birləri ilə yalnız əşyaların köməyi ilə öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırırdılar.

2.Şekli-piktografik yazı. Bu yazı növündə biz şəkildən istifadə edərək hər hansı bir məlumatı ala bilirik. Məsələn, ayaqqabı dükanının vitrininə vurulmuş ayaqqabı şəkli. Güzəllik salonunun qabağındakı qadın şəkli və s...

3. Fikri-ideoqrafik yazı. Bu yazı növü əşyavi yazı növünə çox bənzəyir. Lakin burada şəkillər hər hansı bir simvolu ifadə edir. Məsələn, göyərçin şəkli sülh mənasını verir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, yol hərəkət nişanları da ideoqrafik yazı növünə aiddir.

Ümumiyyətlə, yazı tariximizin inkişafının əvəzolunmaz göstəricisidir. Yazı hələ qədim zamanlardan istifadə olunurdu. Məsələn, indi ki, Varka şəhərində eramızdan əvvəl IV əsrə aid 4000-ə qədər mətn fraqmentləri, 60 müxtəlif rəqəm işarələri, 1000-dən artıq simvollar tapılmışdır. Bütün bunlar ona sübutdur ki, o dövrdə yazı məbəd və saraylarda bir çox sənədləşmə işlərində və hesablaşma işlərinin aparılmasında istifadə olunurdu. Bildiyimiz kimi, hər bir dil bütün dövrlərdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. O dövrlərdəki nitqlərin yazılı forması buna sübut ola bilər. Yazılı nitqin bir üstünlüyüdə ondadır ki, hər bir dövrdə nitqin necə olduğu bir formadan digər

formaya necə keçdiyini bizə göstərir. Qədim dövrlərdə Misirlilər papirus bitkisindən istifadə edərək yazı materialı hazırlayırdılar. O dövrdə Misirdə, Yunanıstanda və Romada papirus bitkisi yazı materialı kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Papirus bitkisindən hazırlanmış yazı materialı kitab və yazı mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Məhz o dövrdə alim, yazıçı və şairlərimizin möhtəşəm əsərləri papirus kitabları vasitəsi ilə bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, Evklidin eramızdan əvvəl III əsrdə yazdığı “Həndəsə kitabı” (kitab 13 cildə ibarət idi) qamış qələmlə zərif papirus üzərində yazılmışdır və bu kitab dünya kitabxanalarının qiymətli səvətlərindən biri hesab olunur. Homerin məşhur “İliada” və “Odiseya” əsərləri də qədim əsərlərdən biridir və bu əsərlər yalnız iki əsr sonra papirus üzərinə köçürülmüşdür. Bəzi qaynaqlarda göstərilir ki, ingilis dili Britaniyada işğalçıların məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Bunlar anqlar, saksonlar və s.... idi. İngilis dili tarixinə nəzər salsaq görərik ki, o dövrdə ingilis dili çox çətin quruluşa malik idi. O dövrdə yazılmış əsərləri oxumaq və başa düşmək yalnız bəzi dilçilər tərəfindən mümkün idi. O dövrdə yazılmış ən qədim nümunə kimi biz “Beovulf” əsərini misal gətirə bilərik. Bu poema VIII-IX əsrlərə aiddir və bu poema qədim ingilis dilində yazılmış möhtəşəm Anqlosaks qəhrəmanlıq dastanıdır. Poema 3182 sətirdən ibarətdir. Bu poemada Anqlosaks ədəbiyyatına aid nümunələrdən çox istifadə olunmuşdur. Poema hal-hazırda Britaniya muzeyində saxlanılır.

Məsələn, Şekspirin ingiliscəsi də müasir dövrün ingiliscəsinə heç bənzəmir. XIV əsr şairi Çoserin ingilis dilini biz yalnız lüğətdən istifadə edərək oxuya bilərik çünki bu dil bizə xarici dil kimi görünəcək. Əgər biz o dövrün adamları ilə qarşılaşsaydıq yəqin ki, biz bir-birimizi başa düşə bilməzdik. Müəyyən dövr ərzində dildə baş verən dəyişiklikləri bilməklə biz dilin illər ərzində necə dəyişdiyini, hansı yeniliklərə məruz qaldığını öyrənmə bilərik.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin öyrədilməsi zamanı şagirdlərə yazı vərdişlərini aşılamaq çox mühümdür. Şagirdlərə yazı vərdişlərinin aşılmasının bir çox yolları vardır. Bu metodlar həm maraqlı, həm də əyləncəli olmalıdır. Bu metodlardan istifadə edərək biz həm şagirdlərin yazı üslublarını, həm də düzgün yazı qaydalarına riayət etmələrini öyrədə bilərik. Bununla yanaşı, biz bu metodlardan istifadə etməklə şagirdlərin söz bazasını da artırmış oluruq. Şagirdlərin yazı vərdişlərini imlalar, kiçik esselər yazmaqla artırmaq olar. Yazı mədəniyyətimizi inkişaf etdirmək üçün biz həmçinin çoxlu bədii əsər oxumalıyıq. Bədii əsərlərdəki sözlərə, frazeoloji birləşmələrə daha çox diqqət etməliyik. Bunun vasitəsi ilə biz həm dünya görüşümüzü, həm yazı mədəniyyətimizi, həm də söz bazamızı genişləndirə bilərik. Yazı yazarkən biz həmçinin durğu işarələrindən də düzgün və diqqətli istifadə etməliyik.

Nəticə.

Yazı keçmiş ilə gələcəyi bir-birinə bağlayan bir vasitədir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, yazı ayrılıqda bir mədəniyyətdir. Hər hansı bir əsəri oxuyarkən biz o əsəri yazan insanın dünyagörüşü və mədəniyyəti ilə yaxından tanış oluruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Muxtar Həmzəyev. Şagirdlərin düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnmə xüsusiyyətləri. Bakı. 1984
2. Adil Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı. 2011
3. Nadir Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 2013
4. Həcər Hüseynova. Nitqin inkişafına dair praktik məşğələlər. Bakı: 2014

Müasir ingilis dilində sözönlərinin rolu

Ağamirova Ülviyyə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili müəllimi

Xülasə

Sözönləri köməkçi nitq hissəsi hesab olunur, beləliklə, onlar iki söz arasında əlaqəni ifadə edir. Onlar həmçinin morfoloji quruluşuna və mənasına görə təsnif olunur. Sözönləri sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi və ya frazeoloji olaraq qruplaşdırılır. Qrammatik mənasına görə sözönlərinin bölgüsü belədir: yer və ya istiqamət sözönləri, zaman sözönləri və mücərrəd əlaqələr bildirən sözönləri. Ümumiyyətlə, sözönləri isimlər və ya əvəzliliklərdən əvvəl gəlir. Əksər sözönləri zərflərlə, misal üçün aşağı, yuxarı, əvvəl, bəri, sonra, yaxın, və s., bağlayıcılarla, misal üçün, bəri, vaxtdan ki (nə qədər ki, əvvəl, sonra, qədər) və s. ədatlarla, misal üçün, haqqında (dair), aid, daxil olmaqla və s. omonimdir.

İngilis dili sözönləri olmadan formalaşa bilməz, çünki onlar dilçiliyin bütün sahələrində işlənir. Həmçinin bir çox idiomlar, söz birləşmələri, daşlaşmış ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər sözönləri vasitəsilə yaranır. Sözönlərinin əhəmiyyəti daimi ünsiyyətdə də görünə bilər.

Açar sözlər: sözönlü, nitq hissəsi, qrammatik məna, əlaqə, cümlə, quruluş, dil, söz, formalaşmaq

Роль предлогов в современном английском языке

Ульвия Агамирова
Преподаватель английского языка
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Резюме

Предлоги считаются структурной или функциональной частью речи, указывающей на отношение между двумя смысловыми словами. Они также классифицируются по их морфологической структуре и значению. Предлоги делятся на простые, корректирующие, сложные, композиционные или фразеологические. Разделение предлогов по их грамматическому значению выглядит следующим образом: предлоги места или направления, предлоги времени и предлоги выражающие абстрактные отношения. Как правило, предлоги предшествуют

существительным или местоимениям. Однако в неформальном английском предлоги могут стоять в конце предложения. Большинство предлогов омонимичны наречиями, например, ниже, вниз, до, с, после, рядом и т. д., союзами, например, с, до, после, до и т. д., частицами, такие как относительно, после, включая, и так далее.

Английский язык не может быть сформирован без предлогов, потому что они используются во всех областях лингвистики. А также большинство идиом, фраз, устойчивых выражений, пословиц, поговорок образованы с помощью предлогов. Значение предлогов также часто встречается в общении.

Ключевые слова: предлог, части речи, грамматическое значение, связь, предложение, структура, язык, слово, формировать

The role of prepositions in modern English

Ulviyya Ağamirova
English teacher of Azerbaijan State
Pedagogical University

Summary

Prepositions are considered structural or functional part of speech that indicate a relation between two notional words. They can also be classified according to their morphological structure and meaning. [1, 265] Prepositions may be grouped as simple, derivative, compound and composite or phrasal. Prepositions of place and direction, prepositions of time and prepositions of abstract relations are division of prepositions according to their grammatical meaning. Generally, prepositions precede nouns or pronouns. [2, 91] However, in informal English prepositions may stand at the end of the sentence. Most prepositions are homonymous with adverbs, such as below, down, before, since, after, near, etc., conjunctions, such as since, before, after, till, etc., particles, such as regarding, concerning, following, including, etc. [1, 269]

The English language cannot be formed without prepositions, as they are used in all branches of linguistics. And also most idioms, phrases, set expressions, proverbs, sayings are formed by means of prepositions. The significance of prepositions can frequently be found in communication as well.

Keywords: preposition, part of speech, grammatical meaning, relation, sentence, structure, language, word, form

Annotation: In linguistic literature it is sometimes said that prepositions express the relations between words in a sentence, so it is taken as a definition of meaning of prepositions. In traditional linguistics ideas formed on the definition on parts of speech also differ. One of them O. Musayev who expresses his definition like this: “Words existing may be grouped according to their lexical meaning, morphological peculiarities and syntactical functions and for these characteristics features traditionally they are called parts of speech. [1, 7] We must add that there are cases in which a preposition does not express relations between extralinguistic phenomena but merely serves as a link between words. Let’s take, for instance, the sentence “It depends on you”. Here we cannot say that the preposition on has any meaning of its own. This is also clear from the fact that no other preposition could be used after the verb to depend (except the preposition upon, when is to all intents and purposes a stylistic variant of on).

Actuality: Languages have got different morphological structure. In analytical languages, including Modern English, grammatical relations between words in the phrase and in the sentence are expressed mostly by means of form words, such as prepositions. Actuality of the article is due to the widely use of prepositions in Modern English. And we consider that it is conditioned by the often usage of prepositions in speech.

In the history of its development there have been a lot of changes in the morphological structure of the English language. So that Old English had a synthetic structure, in the Middle Period, as a result of almost disappearance of word-changing suffixes, it became analytical, and Modern English is said to be an analytical language, but nowadays it is going to become a synthetic language again. [1, X]

We may state that there is a strong tendency among linguists that without preposition one cannot communicate with others, as preposition depending on context and their relations with other members of sentences. Therefore prepositions play great important role in the English language.

Method. The historical-comparative method has been used in this article.

Introduction:

Part of speech is one of the interesting themes to study and structural parts of speech are not exception. The problem of parts of speech is one that causes great controversies both in general linguistic theory and in the analysis of separate languages. The term parts of speech, though firmly established is not quite solved according to its classification. Speaking on their number different authors approach differently to this problem.

But the principles on which the classification is based are three in number: 1) meaning 2) form 3) function. Each of them requires some additional explanations.

1) By meaning it is not meant the individual meaning of each separate word (its lexical meaning) but the meaning common to all the words of the given class and constituting its essence. Thus, the meaning of the substantive (noun) is “thingness”. This rule applies equally to all and every noun and constitutes the structural meaning of the noun as a type of word. Similarly, the meaning of the verb as a type of word is that of “process”, whatever the individual meaning of a separate verb may happen to be.

2) By form it is meant the morphological characteristics of a type of word. Thus, the noun is characterised by the category of number (singular and plural), the verb by tense, mood, aspect, the adjective by category of degrees of comparison, etc. But several types of words – prepositions, conjunctions and others are characterised by invariability.

3) By function it is meant the syntactical features of a type of word. These are subdivided into two: 1) its method of combining with other words 2) its function in the sentence.

The problem of prepositions has caused very heated discussions, especially in recent years. Both the meaning and the syntactical functions of prepositions have been the subject of controversy. The preposition is a part of speech which denotes the relations between objects and phenomena. [4,213] Thus, the meaning of prepositions is obviously that of the relations between things and phenomena. Form of prepositions is invariable. In a sentence a preposition is never a part of it. It goes together with the following word to form an object, adverbial modifier, predicative or an attribute and in extremely rare cases a subject (There were about a hundred people in the hall).

It is common knowledge that prepositions are a most important element of the structure of many languages, particularly those which like Modern English, have no developed case system in their nominal parts of speech. If we compare the two sentences, The book is lying on the table and The book is lying under the table, and ask ourselves, what do the prepositions express here, it will at once be clear, that they express relations (in space) between the book (the thing itself) and the table (the thing itself). The difference in the situations described in the two sentences is this an extra linguistic difference expressed by means of language, namely by prepositions. The same may be said about a number of other sentences. Let's compare, for instance, another example. He will come before dinner and He will come after dinner. It is absolutely clear that the prepositions denote relations between phenomena in the extra linguistic word (time relations between “his coming” and “dinner”) not merely relations between the word come and the word dinner.

As we mentioned above prepositions are one of the debatable problem in linguistics. When dealing with its place there are different approaches. One group of linguists name them as lexico-semantic group of words. And according to the characteristic features of their morphological, semantic and syntactical they are grouped. The other group of linguists group them according to formal grammatical features, it means that they explain it purely their form and functions. The third group linguists base their point of view that the parts of speech are the time their common grammatical meanings also differ.

Returning now to our examples “The book is lying on the table” and “The book is lying under the table”, we must of course, say that neither the preposition on nor the preposition under is predicted by the verb lie. If we put the sentence like this: The book is lying ... the table, the dots might be replaced by a number of prepositions: on, in, under, near, beside, above etc. The choice of the preposition would of course depend on the actual position of the book in space with reference to the table. Similarly, if we are given the sentence He will come ... the performance the dots may be replaced by the prepositions before, after, during according as things stand. We need not to go further into meanings of various prepositions in different contexts, since that is a problem of lexicology rather than grammar. We needed here was to find a definition based on the real meaning of prepositions. Two levels of language must be distinguished: That of phrases and that of the sentence and its parts as we expressed that the prepositions play great role in the formation of phrase and sentence at least in the English language, as it was seen from its definition what was put forward by different scholars. As far as phrases are concerned, the function of prepositions is to connect words with each other. On this level there are patterns like “noun + preposition + noun”, adjective + preposition + noun”, “verb + preposition + noun” etc. which may be exemplified by numerous phrases such as a letter from my sister, a novel by Dickens, to be fond of sport, listen to music, wait for the bus etc.

A preposition is never a part of a sentence by itself; it enters the part of sentence whose main centre is the following noun or pronoun, or gerund. We consider that the question is, what predicts the use of this or that preposition. The cases when it is the preceding word which determines it (or predicts it). Thus, in a sentence like This depends on him the preposition is predicted by the verb and the phrase on him is, of course, an object, where as in a sentence like The copybook is lying under the bench the preposition is not predicted by the verb and the phrase is an adverbial modifier.

In some phrases, which are not part of a sentence, a preposition does not connect two words because there is no word at all before it, and so its ties are one-sided: they point only forwards, not back.

We should especially note some peculiar uses of the preposition about, namely in such sentences as There were about twenty people in the room, which of course means that the number is given approximately. The preposition here has only a one-sided connection, namely with the numeral, and has no connection at all with the preceding verb. It certainly does not express any relation between were and twenty. Syntactically, it makes an element of the subject group (about twenty people).

Prepositions can sometimes be followed by adverbs, which apparently become partly substantivized when so used. The groups from there, from where, since then, since when are too widely known. It would be impossible in English for a preposition to consist of a consonant only, that is, to be non-syllabic, which is the case with the three Russian prepositions. This greater independence of English prepositions manifests itself in various ways. There is the possibility of inserting, between a preposition and the word or phrase, which can, in its turn be introduced by a preposition. Sometimes even a parenthetical clause comes between the preposition and the noun it introduces. For example: Some weeks ago Mr. Blessington came down to me in, as it seemed to me, a state of considerable agitation.

We have to note that a preposition does not necessarily connect the word which immediately precedes it with the one that follows. Cases are frequent enough in which there is no connection at all between the preposition and the preceding word. For this purpose we may use as an example this sentence. This beauty is a trifle dimmed now by traces of recent illness. There is no connection between the words now and by. The preposition by is of course connected with the passive participle dimmed and the adverb now could be left out without affecting the connections and the functions of the preposition. This beauty is dimmed by traces of recent illness. The same we could say about the sentence I get the same tale of woe from everyone in our part of the country: the preposition from is not connected with the noun woe which precedes it, it is connected with the verb get, which is separated from it by five other words. Many more examples of this kind might be given.

And we are to stress that special attention must be given to groups of words whose meaning and functions in the sentence are the same as those of prepositions. Here we may include the groups out of, as to, as for, instead of, in spite of etc. We cannot term these groups prepositions, since a preposition is a word, not a word group, and it is essential to keep up the distinction between words and word groups.

One of the authors also classified the part of speech and they considered that English parts of speech may be classified as: notional part and semi-notional part of speech [5,41]

In that book they characterize the part of speech – preposition as semi-notional by the following features.

1. Its lexico-grammatical meaning of relations (of substance).
2. Its bilateral combinability with a right hand noun (or noun equivalent) and a left-hand word belonging to almost any part of speech.
3. Its function of a linking word [6,206]

In linguistic literature it was pointed out that as prepositions are structural partsof speech (or in other words semi-notional part of speech) are not characterized by any grammatical categories or typical stem-building elements.

As far as their structure is concerned prepositions, like other part of speech fall into the following groups:

- 1) Simple or primitive e.g. at, in, of, by, with, for etc.
- 2) Derivative e.g. below, beside, along etc.
- 3) Compound e.g. inside, within, into, throughout etc.
- 4) Compositeprepositions e.g. instead of, in accordance with, axing to, in front of etc.

Many prepositions are homonymous with adverbs (about, before, below, down, since), conjunctions (before, since etc) participles (regarding, concerning etc), lexico-grammatical word-morphemes (in, on, up etc).A preposition as well as a postposition does not perform any function in the sentence. But while a preposition denotes the relation between objects and phenomena, a postposition is a part of a composite verb. A preposition is not usually stressed, while a postposition generally bears stress. [4, 214] But many prepositions such as to, at, from, for, among, with, of, into, out of, in front of etc. are not homonymous with adverbs.

Another point of view is that where the lexico-grammatical meaning of prepositions is an abstraction from their individual lexical meanings. Let's compare the following combinations of words:

The book in the bag

The book on the bag

The book under the bag

The book near the bag

In all of them as it is seen the preposition shows the relation of one noun to another, which reflects the relations of the corresponding substances in the world or reality. This meaning of “relation (of substances)” common to all prepositions is their lexico-grammatical meaning. But each preposition in the expressions above shows a different relation revealing thus its individual lexical meaning.

It is much more difficult to define the lexical meaning of a preposition than that of a noun or an adjective, because prepositions usually have very

general, abstract meanings. Nevertheless the lexical meaning of a preposition is always there, however weak or general it may be. We can call prepositions semi-notional words, but the term form-word often applied to them (7,206).

Even in languages with a developed case system prepositions play an important role, serving to differentiate the relations which are often indicated only vaguely by case inflexions. In Modern English, which has lost almost all case-forms prepositions have become a most important means of indicating the various relations of nouns to the other words in the sentence.

Originally, a preposition like *in* is used with such a variety of words that it was a very vague and general meaning, something like “inside some sphere”. That sphere may be local as in *Baku*, temporal in *January*, abstract as in *love*, *in thought* etc. Prepositions like *in*, *at*, *on*, *by* etc. which are used with all kinds of nouns, so that the local, temporal etc. meanings of the prepositional construction do not depend on the preposition, but on the noun, may be called general prepositions. There are some other prepositions which might be called special. They are used chiefly with nouns of certain meaning. For instance, the preposition *till* can be used with nouns like *midnight*, *dawn*, *time* but not with *window*, *town*, *place* and the like. It shows that *till* has acquired a temporal meaning. The causal meaning of the special preposition *because of* is so strong that it determines the meaning of the prepositional construction irrespective of the noun compare *because of the time*, *because of the place*, *because of the love*, *because of John*. More frequently used prepositions are the followings: *about*, *around*, *on*, *in*, *under*, *within*, *for*, *during*, *over*, *through*, *throughout*, *in the course of*, *outside* and some others are included into this group. The prepositional phrase is also often used in linguistics. A prepositional phrase consists of a preposition followed by a prepositional complement, which is characteristically a noun phrase or a *wh* – clause or *V* – *ing* clause. One must take into consideration in linguistic literature it is marked that prepositional phrase may occasionally have a nominal function, e.g.

As a subject of a clause: *Between six and seven will suit me.*

Some of the prepositions can be replaced by other prepositions with the same meaning: *upon* is a formal equivalent of *on*, *inside* and *within* can substitute for *in*, and *outside* for *out of*.

The prepositions which express place may be used metaphorical or abstract. So many place prepositions have abstract meanings which are clearly related, through metaphorical connection, to their locative use. Very often prepositions so used keep groupings (in terms of similarity or contrast of meaning as we mentioned above) that they have when used literal reference to place. This is often true, for example, of temporal usage.

The prepositions *over*, *all*, *through* and *throughout* have a durational meaning parallel to their pervasive meaning in reference to place:

We camped there throughout the summer.

The preposition before may be used with breakfast, lunch, dinner, supper and the words never take articles. It may be used with gerunds too.

Conclusion:

The preposition in the English language takes one of the central places as structural part of speech. Studying the problem of preposition and their function we come to the following conclusion.

First of all we must say that unlike other structural parts of speech prepositions are very often used in speech. Speaking about the structure of prepositions they also as other parts of speech may simple, derivative, compound, composite. Classification of prepositions is based on the principles: 1) meaning 2) form 3) functions

Here we come to conclusion that by meaning not only meant the individual meaning of each separate preposition, but the meaning common to all the words of the given class.

Characterising the function of the given word group (preposition) we may conclude it as:

One and the same preposition may be used to express time, place, direction, etc

For instance, the preposition “about” expresses space, time, degree, idiomatic usage, etc.

Completing our consideration on preposition we should point out that prepositions as we mentioned above depending on the situation and context may express different relations between words and for this reason they functions differently and have been used in different meanings.

References

1. Turksever (Musayev) O.I., “A Practical Grammar of Contemporary English”, Baku, 2014
2. Thomson A.J., Martinet A.V., “A Practical English Grammar”, Oxford University Press”, 1986
3. Hacıyev E.İ., “Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri”, Bakı, 2006, 268 s.
4. Каушанская В.Л. и другие, “A Grammar of the English Language”, Baku, 2004.
5. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I., “A Course in English Grammar”, Moscow, 2002
6. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M., “English Grammar”, Moscow, 2005
7. Смирницкий А.И., «Морфология английского языка», Москва, 1998.

Nizami yaradıcılığının qaynaqları-folklor

Dos. Çinarə Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrası, Bakı,
chinara83@gmail.com;

Xülasə

Nizamiyə qədər Şərqdə heç bir yazıçı, şair xalqın həyat və məişətini, adət və ənənələrini, ümid və arzularını Nizami kimi ölməz və bədii şəkildə obrazlarda ümumiləşdirə bilməmişdir. Xəlqilik Nizami yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir və xəlqiliyin əsas tükənməz qaynağı xalqdır, xalqın həyatıdır. Folklor da xalq yaradıcılığı olduğu üçün şairin əsərlərinin əsas enerji qaynağı olmuşdur. Nizaminin əsərləri folklorla yazılı ədəbiyyatın əlaqəsinin əyani sübutudur. Folklorizm Nizami poeziyasının ideya-bədii mayası, dəyişməz bədii xüsusiyyətidir. Bu cəhət şairi dahiləşdirən, onun ədəbi irsinə olan tükənməz maraq və ədəbi meyilin ideya-estetik əsasıdır.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanındılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir....

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ən mühüm cəhəti onun xəlqiliyidir. “Xalq, dünyada ən əziz sandığı Azərbaycan xalqı-azərbaycanlı türklər Nizaminin nəzərində həyatın ən yaxşı, ən işıqlı tərəflərini, kamal və ədaləti, bütün tərəqqipərvər qayələri təmsil edən yeganə ülvü bir qüvvədir”.

Açar sözlər: şair, günəş, Gəncə, folklor, xəmsə, poema, qəzəl

Источники творчества Низами – фольклор

Дос. Чинара Гахраманова
Азербайджанский Государственный Экономический
Университет,
Кафедра азербайджанского языка, Баку,
chinara83@gmail.com;

Резюме

До Низами ни один писатель или поэт на Востоке не мог обобщать жизнь и обычаи людей, обычаи и традиции, надежды и мечты в бессмертных художественных образах, подобных Низами. Национализм - главная черта творчества Низами, а главный неиссякаемый источник национализма - это люди, жизнь людей. Поскольку фольклор - это еще и народное искусство, он был основным источником энергии для творчества поэта. Произведения Низами - яркое доказательство связи фольклора и письменной литературы. Фольклор - идейная и художественная закваска поэзии Низами, неизменная художественная особенность. В этом аспекте идейно-эстетическая основа неиссякаемого интереса поэта к своему литературному наследию и литературным устремлениям.

Гений Низами всегда был в центре внимания мирового востоковедения. В нашей стране проделана большая работа в области изучения и популяризации творчества Низами, подготовлен научно-критический текст его произведений, который высоко ценится в сфере права, его книги изданы в элегантный дизайн и массовый тираж. Создан запоминающийся образ Низами в литературе и искусстве. Мавзолей поэта воздвигнут в его родном городе Гянджа, а статуи воздвигнуты в Баку, Санкт-Петербурге и Риме. Институт литературы Национальной академии наук Азербайджана и Национальный музей азербайджанской литературы носят имя Низами Гянджеви. Центр Низами Гянджеви Оксфордского университета в Великобритании успешно работает

Самым важным аспектом творчества Низами Гянджеви является его национализм. «Народ, азербайджанский народ, самый драгоценный сундук в мире, в глазах Низами, азербайджанские турки - единственная божественная сила, представляющая лучшие, самые яркие стороны жизни, совершенство и справедливость, все прогрессивные камни».

Ключевые слова: поэт, солнце, Гянджа, фольклор, хамса, стихотворение, газель

Sources of Nizami's creativity – folklore

Dos. Chinara Gahramanova

Summary

Before Nizami, no writer or poet in the East was able to generalize the life and customs, traditions and hopes and aspirations of the people in an immortal and artistic way like Nizami. Nationalism is the main feature of Nizami's work, and the main inexhaustible source of nationalism is the people, the life of the people. As folklore is also a folk art, it was the main source of energy for the poet's works. Nizami's works are a clear proof of the connection between folklore and written literature. Folklore is the ideological and artistic yeast of Nizami's poetry, an unchanging artistic feature. This aspect is the ideological and aesthetic basis of the poet's inexhaustible interest in his literary heritage and literary tendency.

Nizami's genius has always been in the center of attention of world oriental studies. A lot of work has been done in the field of study and promotion of Nizami's art in our country, a scientific-critical text of his works has been prepared, which is highly valued in the field of order studies, and his books have been published in an elegant design and mass circulation. A memorable image of Nizami in literature and art has been created. The mausoleum of the thinker was erected in his hometown of Ganja, and statues were erected in Baku, St. Petersburg and Rome. The Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Museum of Azerbaijan Literature are named after Nizami Ganjavi. The Nizami Ganjavi Center of the University of Oxford in the United Kingdom is operating successfully

The most important aspect of Nizami Ganjavi's work is his nationalism. "The people, the Azerbaijani people, the Azerbaijani Turks, who are the dearest in the world, in the eyes of Nizami, are the only divine force representing the best, brightest aspects of life, perfection and justice, all progressive rocks."

Keywords: poet, sun, Ganja, folklore, khamsa, poem, ghazal

Annotasiya: Dahi şair Nizami Gəncəvinin yaratdığı dünyəvi əsərlərin təməl qaynağı xalqın həyatı, folklor ədəbiyyatı, oxuduğu tarixi mənbələr olmuşdur. Bu əsərlərdə olan dərin hikmət, dünyəvi elmi fikirlər, yalnız ədəbiyyata, poeziyaya, dilə aid deyil, tarixə, coğrafiyaya, tibbə, astronomiyaya və s.-ə aid dəqiq elmi fikirlər Nizami Gəncəvini dünyada yalnız şair kimi deyil, coğrafiyaşünas, tarixçi, tibb xadimi, fizik, astronom və s. sahələrin ilk nümayəndələrindən biri kimi də tanıtdırmışdır. Lakin Şeyx Nizaminin vətənpərvərliyə, xalqına bağlılığı, adət-ənənəni hər şeydən üstün tutması öz dövründə

məşhurlaşmasına sədd qoysa da, sonralar şairin yaradıcılığı dünya alimlərinin tədqiqində öz layiqli qiymətini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin hər bir əsərində dogma xalqına sevgisi öz ifadəsini tapmışdır. Bunu isbat edən xüsusiyyətlərdən biri də həmin əsərlərdəki folklor nümunələridir, xalq ədəbiyyatına, el sənətinə bağlılıqdır. Belə nümunələrə atalar sözləri və zərb-məsəllərə şairin münasibətini, onlardan istifadə formalarını göstərmək olar. Məqalədə həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Aktuallıq: Bütün yaradıcılığı boyu yaxşılığı, xeyirxahlığı, insanlığı dəyərləndirən, insanları xeyirli işlər görməyə, ədalətə səsləyən Nizami Gəncəvinin əsərləri bu gün də insanların, xüsusilə də gənclərin ideya-estetik və vətənpərvər ruhda tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya ədəbiyyatı, dünya xalqları üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin yanvar ayının 5-də sərəncam imzalamışdır:

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (05 yanvar 2021).

“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Böyük sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır. 2021-ci ildə şairin 880 illik yubileyinin keçirilməsi istiqamətində onun əsərlərinin təkrar tədqiqata ehtiyacı mövzunun aktuallığını ifadə edir”.

Metod: Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən bütün dövrlərdə insanlar istifadə etmişlər. İnsanların çətin anlarda düzgün, doğru yolu seçməsində həmin kəlamların rolu əhəmiyyətli dərəcədə önəmlidir. Zərb-məsəllərin yaranması insanların sosial fəaliyyətinin, qarşılıqlı münasibətlərinin, həyat təcrübəsinin məhsuludur. Zərb-məsəllər, ata sözləri elmiliyi, dəqiq və konkret olması ilə digər folklor nümunələrindən fərqlənir. Azərbaycan folkloru isə belə nümunələrlə daha zəngindir və çağdaş dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Məlumdur ki, yazı və yazılı ədəbiyyat yaranana qədər xalq ədəbiyyatı-ağız ədəbiyyatı yaranmış, inkişaf etmiş və sonrakı yazılı ədəbiyyatın yaranmasına təkan vermiş, bünövrə olmuşdur. Həmin nümunələr insan həyatının bütün

sahələrini ehtiva etmişdir. Zamanla nəsil-dən-nəslə keçərək təkmilləşmiş, müxtəlif variantlar yaranmışdır.

Bəzi ata sözlərinə diqqət edək: "El gücü, sel gücü", "Nə əkərsən, onu da biçərsən", "İşləməyən dişləməz", "Cəfa çəkməyən, səfa sürməz", "Yüz ölç, bir biç" və s. Lakin keçmişdə hakim siniflərin mənəfeini və dünyagörüşünü əks etdirən bir sıra Azərbaycan zərb məsəlləri yaranmışdır. Məs. "Allah kərimdir", "Ruzi verən allahdır", "Bəy nədir, bəyənmədin nədir", "Ağa deyir sür dəryaya", "Ağıl yaşda deyil, başdadır", "Ağıllı baş salamat olar", "Yalan ayaq tutar, yeriməz" və s.

Demək olar ki, bütün dünya xalqlarında atalar sözü, zərb məsəllər vardır. Bu zərb-məsəllər əsrlər boyu yaranmış, dildən dilə keçərək təkmilləşmiş və cilalanmışdır. Azərbaycan xalqının qədim və güclü şifahi ədəbiyyatı ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyatı da güclü və qədimdir.

Qədim və müdrik şifahi xalq ədəbiyyatımızın yanında yazılı ədəbiyyatımız o qədər də cavan deyildir. Yazılı ədəbiyyat nümayəndələrimizin hamısı folklordan-xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişlər. Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Əbül-Üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu və s. bu dahi şairlərin hamısı yazılı ədəbiyyatımızın X-XII əsr nümayəndəlidir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə dahi şairlər birdən-birə yetişə bilməzdilər, onları yetirən dövrü, mühiti nəzərə alıqda yazılı ədəbiyyatımızın tarixi daha əvvəlki əsrlərə gedib çıxır.

Ədəbiyyatın müəyyən bir sahəsinə dair güclü fikirlər söyləmişlərsə, ancaq dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi isə tamamilə fərqli olaraq elmin, demək olar ki, bütün sahələrinə dair dərin elmi fikirlər söyləmişdir ki, həmin fikirlər öz təsdiqini elmin sonrakı inkişafı sayəsində tapmışdır.

Dahi şair hər bir əsərində doğma xalqının adət-ənənələrinə sadıq qalaraq yeri gəldikdə onlardan elə nümunələr işlədir ki, bir daha bu fikrə gəlirsən ki, bu zərb məsəlləri yalnız Azərbaycan xalqının doğma oğlu işlədə bilər. Çünki hər bir xalqın özünə məxsus atalar sözü, zərb məsəlləri, bayatıları, oxşamaları, tapmacaları, yanıltmacları və s. vardır. Nizaminin vaxtı ilə işlətdiyi zərb-məsəllərin, demək olar ki, əksəriyyəti heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi işlədilmişdir. Şairin "Xəmsə" də işlətdiyi Azərbaycan zərb-məsəllərini diqqətlə izləyə bilərik:

Kömək qapısını aç, ey yaradan,
Göstər Nizamiyə düz yolu hər an.

Azərbaycan el misallarında, xalq arasında işlənən "adamın gərək dünyada gözü tox ola, hər şeyə tamah salmağa, insan tamah dişini bir dəfəlik çəkib atsa yaxşıdır" ifadələri yaddaşımızda dərin kök salmışdır. İndi görək həmin məsələyə münasibətini Nizami necə qələmə alır.

Diş nədir, ağırları çıxardı hər candan o,
Çəkdi tamah dişini hər iki cahandan o. (2. səh 34)

Eldə, obada bir adamın başına yaman iş gələndə, yəni çətin bir dərddə düşər olduqda onunla görüşənlər müəyyən qədər təsəlli verdikdən sonra əksəriyyət: "Allah özü harayına, köməyinə çatsın"-deyərək ondan ayrılırlar və yarananı köməyə çağırırlar.

Nizami Gəncəvi bədii formada, poeziyanın dili ilə deyir:

Həsretini çəkənlər düşdü can harayına,

Haraya çağıranın özün çat harayına. (2, səh.37).

Bəzən insanlar el arasında "ürəyimə dammışdı" ifadəsini işlədir. "ürəyimədammışdı. Heç o işin dalınca ürəklə getmirdim. Elə bil ki, gedərkən ayaqlarımdan daş asılmışdı". Şair həmin fikri "Sirlər xəzinəsi"ndə belə ifadə etmişdir:

Yol-iz tapa bilmirəm, bu da səfər-seyirdi,

Ayağım get desə də, başım getmə deyirdi. (2, səh. 55)

Ağıllı, dünyagörmüş adamlar deyirlər ki, axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır və yaxud gecələr hamilədir, görək sabah nə doğur. Dahi şair həmin məsələni belə şərh edir:

Ovçu dedi: "Məsəldir, hər gecə hamilədir,

Nə doğacaq bilinmir, gör necə hamilədir?". (2, səh. 94).

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatla bərabər, el içində həmişə deyilib ki, misilsiz gözəlliyi ilə köülləri məftun edən tovuzquşunun ayaqları çox çirkin olduğundan həmişə başına qaxınc olub. Şair tovuz quşunun vəziyyətini belə təsvir etmişdir:

Zər qanadı, görkəmi bir tamaşa tovuzun,

Ayağının eybini qaxma başa tovuzun. (2, səh.111).

Xalq ədəbiyyatında, mifik təfəkküründə tülkü həmişə hiyləgər, oğru, xəyanətkar obraz kimi simvollaşdırılıb. Onun hiyləgərliyi haqqında rəvayətlər və hekayələr yaranmışdır. Hətta hiyləgər, yaltaq insanlar belə tülküyə bənzədilmişdir. Rəvayətə görə, ovçular tülkünü ovlayarkən yuvasında olan iki deşikdən birini əvvəlcədən bağlayırlar və çox zaman onu çıxarmaq üçün yuvasına tüstü buraxırlar. Həmin hadisəni şair aşağıdakı kimi şərh edir:

Zirək tülkü itlərdən daim qorxub qaçsa da,

Yuvasından çıxmağa iki deşik açsa da,

Qurtarmayıb ölümdən kələk onu yuvada,

Tüstüsüylə boğubdur fələk onu yuvada. (2, səh. 117).

Şair kələkbaz tülkünün öz kələyinə düşdüyünü xatırlatmaqla "gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən" Azərbaycan zərb-məsəlini də yada salır.

Zəhməti və halallığı özünə peşə edən arı ilə bağlı olan zərb-məsəllərə yazılı və şifahi ədəbiyyatda çox rast gəlinir. Məs. "Bal tutan

barmaq yalar", "Bala baldan şirin, zəhrimardan acıdır", "Bal tutan barmağı arılar sancar", "Arı öz balında boğulub ölər" və s.

Lakin Şair dünyanın və arı balının şirinliyinə uyanları ayıltmaq üçün həmin məsələni belə ifadə etmişdir:

Düşündürməz əzəldən öz əhvalı arını,
Şirin candan eyləyib, şirin balı arını. (2, səh. 123).

El arasında hələ indi də deyirlər ki, insana, qaraya yovuşmazdır filankəs, yalquzaq canavar kimi tək gəzir. Nizami bu məsələni də yaddan çıxarmayaraq belə verir:

Yalquzaqtək gəzməyi yerə xoşdur küləyin,
Arxayındır boş gedir, əli boşdur küləyin. (2, səh. 123).

Çox zaman müəyyən baş vermiş hadisə ilə əlaqədar olaraq bir şəxs o birisinə deyir, ayə vallah, billah çox yaxşı deyiblər ki, ağılsız dostdan ağıllı düşmən yaxşıdır. Ağıllı insan nə iş görür-görsün, o heç zaman ümumi insanlığa əksiklik gətirən iş görməz. Odur ki, Nizami poetik olaraq həmin məsələyə münasibətini aşağıdakı kimi bildirir:

Fələk açsa başına nə pəstaha yaxşıdır,
Nadan dostdan ağıllı düşmən daha yaxşıdır. (2, səh. 139).

Bu zərb-məsəl "Pişik öz balasını çox istədiyindən yeyər" şəklində el arasında işlənməkdədir. Nizami burada pişiyin irsi xüsusiyyətini də həmin sahənin mütəxəssisi kimi vermişdir:

Bir-birinə isnişib həyan olar pişiklər,

Balasını istəkdən yeyən olar pişiklər. (2, səh. 140)

Eldə, obada hər kəs yaşına uyğun iş görmədikdə və yaxud yersiz iş gördükdə ağsaqqallar, ağbirçəklər həmin adamı məzəmmət edib deyiblər: "Ay bala, ay oğul, bəs eşitməyibsənmi, **vaxtsız yola çıxanı pularlar, vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər**". Şair həmin məsələni olduğu kimi belə şərh edir:

Vaxtsız yola çıxsanı pularlar inan,
Başını kəsərlər vaxtsız banlasan. (1, səh. 46)

Həyatda dünyagörmüş el ağsaqqalları həmişə deyiblər ki, insan gərək ayağını yorğanına görə uzatsın. Qabiliyyətinə, imkanına görə bir işdən yapışsın ki, sonra peşmançılıq çəkməsin. Ona görə də, Nizami bu Azərbaycan zərb-məsəlini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,

Ayağını uzat yorğana görə. (1, səh. 164)

Əkinçiliyə dair işlədilən zərb-məsəldən çox zaman dünya görmüş, əmək adamları demişlər ki, nə əkərsən, onu da biçərsən.

Yəni sağlam toxum əksən münbit torpağa

bol məhsul götürərsən. Həmin məsəl ilə əlaqədar olaraq Nizami yazır:

Hər tum əkən ondan götürər bəhər,

Məndən yox, toxumdan gəlir bu xəbər. (1, səh.165).

Elimizdə misal var, deyərlər, saman sənin olmasa da, samanlıq ki, sənindir. Yaxud eşşəyin fikri samanlıqda idi, at da vurub samanlığa saldı. Bu məsəl ilə bağlı olan fikri şair poetik şəkildə belə ifadə edir:

Samanlığa düşsə əgər bir eşşək,

Eşşək yox, samana gərək vay deyək. (1, səh.165).

Keçmişdə Azərbaycanda nəqliyyat və yük daşımaq vasitəsi kimi eşşəkdən çox istifadə edildiyindən ona dair işlədilən zərb məsəllərə də daha çox rast gəlirik. Məs. "Eşşəyə gücü çatmır, palanı tapdalayır", "Elə qorxur eşşək palan duzdan qorxan kimi", yaxud "elə durdu ki, elə bil eşşək arpa görüb" və s. Nizami isə bu məsəllərə münasibətini aşağıdakı kimi bildirir:

Palan qayırandan qaçarsa eşşək,

Tez qalxar ayağa arpanı görcək(1, səh.173) .

Dünyagörmüş ağıllı adamlar iki nəfərin bir-biri ilə çox pis dalaşmaqlarını gördükdə deyiblər: "Adam gərək elə dalaşsın ki, barışmağa da yer qoysun". Bu məsəli Nizami belə işlətmişdir:

Döyüş meydanında elə qızıxdıq,

Bir yol qalmamışdır sülh üçün artıq. (1.səh.175)

Məsəl var deyərlər, xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz. Bu yalnız xalqın təsirli sözə verdiyi qiymətlə bağlıdır. Yerində işlənmiş qiymətli söz, qiymətli kəlam daima öz dəyərini saxlayır. Odur ki, deyərlər, düz sözə zaval yoxdur. Söz sənətinin ulu sərkərdəsi Nizami bu məsələyə münasibətini belə bildirmişdir:

Dilim yaralıdır, çünki mən ondan ,

Ancaq dil yarası aldım hər zaman. (1, səh.175).

Nəticə:

Nizamiyə hələ sağlığında dünya şöhrəti qazandırmış “Xəmsə” XII əsrdə Azərbaycan söz sənətini və kitabını elə əlçatmaz zirvəyə yüksəltmişdi ki, dünyanın bütün görkəmli alimləri, filosofları və şairləri ona həsəd aparırdılar. Dahi sənətkarın özü də elmi bilikləri toplayıb nəsillərdən-nəsillərə çatdıran kitaba və bu kitabları qoruyan, oxucuların istifadəsinə verən kitabxanaya hörmət və ehtiramını dəfələrlə bildirmişdir. Şair “Xosrov və Şirin” əsərində qeyd edir ki, yaxşı kitabın hər misrası onun müəllifinə uğur qazandırır, əsrlərlə yaşamasına zəmin yaradır:

Yüz il sonra sorsan; “Bəs o hardadır?”

Hər beyti səslənər “Burda, burdadır”.

ƏDƏBİYYAT:

- 1) Nizami Gəncəvi.Xosrov və Şirin, "Yazıçı",1983,
- 2)Nizami Gəncəvi.Sirlər xəzinəsi "Yazıçı", 1981

- 3) Xosrov və Şirin [Mətn] /N.Gəncəvi; fars. tərc. və ön söz. müəll. X.Yusifli; red. A.Yusifli.- Bakı: Adiloğlu, 2011.- 386 s.
- 4) İsgəndərnamə [Mətn]: nəsrə /N.Gəncəvi; nəsrə çevirən, tərtib edən, çapa hazırlayan A.S.Kazımov; elmi red. B.Ə.Xəlilov.- Bakı, 2007.- 153 s.
- 5) İsgəndərnamə [Mətn] /N.Gəncəvi; tərc. ed.: A.Şaiq, M.Rzaquluzadə. Q.Əliyev, Z.Quluzadə; elmi red. X.Yusifli.- Bakı: Adiloğlu, 2011.- 662 s.
- 6) Leyli və Məcnun [Mətn] /N.Gəncəvi; tərc. ed. S.Vurğun; izahl. müəll. M.Əlizadə; ön söz müəll. və elmi red. X.Yusifli.- Bakı: Adiloğlu, 2011.- 279 s.
- 7) Lirika[Mətn]: Sirlər xəzinəsi; Yeddi gözəl /N.Gəncəvi; tərt. ed.: F.Ulutürk, Y.Məmmədəliyev, R.Rza; red. və ön söz. müəll. Ə.Əsgərli; [tərc. ed. X.R.Ulutürk; çapa məsul C.Quliyev].- Bakı: İdeal-Print, 2011.- 797 s.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün təlimi

B/m. Jalə Səmədova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin qeyri-ixtisas fakültələrində tədris olunma yollarından bəhs olunmuşdur, eyni zamanda ingilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün təlimi prinsiplərindən söhbət açılmışdır. Hal-hazırda ingilis dili beynəlxalq dil olduğu üçün demək olar ki bütün sahələrdə istifadə olunur. Məhz bu baxımdan ingilis dilinin xüsusi məqsədlər üçün təliminin əhəmiyyəti böyükdür. İngilis dilinin təlimi prosesində müasir innovativ metodlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Kommunikativ və interaktiv metod müasir dilöyrənmənin ən vacib prinsiplərindəndir. Eyni zamanda tələbəyönümlülük prinsipi, əməkdaşlıq və layihə metodlarından istifadədə dilöyrənmənin ən effektiv vasitələrindəndir. İngilis dilinin ən qısa zamanda ən effektiv yolla öyrənilməsi onun tədrisi metodikasının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən hesab olunur. Bunun üçün ən müasir innovativ metodların dilöyrənilməsinə tətbiqi onun mənimsənilməsinə də əhəmiyyətli təsir edir.

Açar sözlər: ingilis dili, interaktiv, kommunikativlik, innovativ metodlar, tələbəyönümlülük, səriştə.

Специальное обучение английскому языку

Жала Самедова

Резюме

В статье говорится о способах преподавания английского языка на неспециализированных на этом языке факультетах, а также , обсуждаются принципы обучения английскому для особых целей. В виду того что , английский язык ныне является языком международного значения, он используется почти во всех сферах жизни общества. Именно поэтому считается важным обучение этому языку для определённых целей. В процессе обучения широко используются современные инновационные методы. Коммуникативные и интерактивные методы считаются важнейшими принципами процесса обучения иностранному языку. Немаловажными по эффективности считаются также методы сотрудничества, проектирования и ориентации на студента. Эффективное обучение английскому языку в самые кратчайшие сроки является основной задачей методики его преподавания . Поэтому применение современных

инновационных методов в обучении языку существенно влияет на его усвоение.

Ключевые слова: английский язык, коммуникативные и интерактивные методы, эффективное обучение, инновационных методов, принципы обучения

Special purpose English language training

Jala Samedova

Summary

The article discusses the ways of teaching English in non-specialized faculties, as well as the principles of teaching English for special purposes. At present, English is used almost in all spheres, because it is an international language. Modern innovative methods are widely used in the process of teaching English. Communicative and interactive methods are one of the most important principles of modern language learning. At the same time, the principle of student –centered is one of the most effective means of language learning through the use of collaboration and project methods. Learning English with an effective method in a short time stands as a main goal of English language teaching methodology. For this purpose the use of modern innovative methods in Language learning also affects its perception.

Key words: English language, interactive, communicativity, innovative methods, student – centered , skills.

Annotasiya: Məqalədə qeyri – ixtisas fəvwlətlərində ingilis dilinin tədris olunma metod və yollarından bəhs olunmuşdur. İngilis dilinin düzgün yolla tədrisi üçün tələbəyönümlülük prinsipi ön planda olmalıdır. Eyni zamanda interaktiv və kommunikativ metodlardan istifadə etməklə tələbələrə dilin mənimsənilməsi prosesini düzgün təşkil etmək mümkündür. Beləliklə, müasir qloballaşan dünyada xarici dilin ən müasir metodlarla öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aktuallıq: Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən, xüsusilə də müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis dilindən kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması ölkəmizin həm orta, həm də ali məktəbləri qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biridir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı dilləri və ilk növbədə, qlobal miqyasda əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dilinin tamamilə yeni tərzdə tədris edilməsi və hər hansı xarici dili öyrənən tələbənin yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini təkidlə tələb edir. Bu gün təhsil

müəssisələri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrin dünyanın aparıcı dillərində, o cümlədən də ingilis dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməsidir. Hazırda xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Hər hansı xarici dili öyrənən tələbələr təhsil aldıkları ali məktəbin ixtisas profilindən asılı olmayaraq tədris edilən xarici dil vasitəsilə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə bilik səviyyələrini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətini malik olmalıdırlar.

Metodlar: Məqalədə problem elmi cəhətdən araşdırılmış və müəyyən nəticəyə gəlinmişdir. Həmçinin nəzəri təhlil metodundan, eksperimental metod və riyazi-statistik metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş:

İxtisası dil olmayan, qeyri –ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr üçün tələbəyönümlülük prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tələbəyönümlülük müasir metodikanın əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir.

Tələbəyönümlü tədrisin əsasını təşkil edən prinsiplərdən biri təlim prosesinin tələbələrin maraqları, tələbat və ehtiyacları üzərində qurulmasıdır. Qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini tədris edərkən burada təhsil alan tələbələrin tələbat və ehtiyaclarının, onların maraqlarının nəzərə alınması olduqca vacibdir. Tələbələr düzgün şəkildə istiqamətləndirmək, onların müstəqil fəaliyyətlərini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün, ayrı-ayrı tələbələr üçün fərdi proqramlar hazırlanmalıdır. Fərdi proqramları hazırlayarkən, müəllim tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, onların dil mənimsənilmə qabiliyyətini, eləcə də xarici dilin mənimsənilməsi prosesinə təsir edə biləcək psixoloji amilləri nəzərə almalıdır. Həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət cəhətdən tələb edilən səviyyəyə yiyələnmək üçün. birinci növbədə, ingilis dilini öyrənən tələbələrə dil üzərində müstəqil şəkildə işləmək, bilik və bacarıqlara müstəqil, sərbəst şəkildə yiyələnmək vərdisləri aşılanmalıdır. Onu da demək lazımdır ki, onların heç də hamısı bu işin öhdəsindən asanlıqla gələ bilmir. Səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün tələbələrə bu məqsədlə hazırlanmış xüsusi materiallar təqdim edilməlidir. Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün əhəmiyyətli olan amillərdən danışarkən tələbələrin müstəqil öyrənmə fəaliyyətinin müəllim tərəfindən düzgün şəkildə idarə edilməsi və ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş kadrlara ehtiyac və marağı olan müvafiq qurum və kompaniyalar tərəfindən göstərilən dəstək və yardımın əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Müstəqil işin üstünlüyü onun hər vaxt, hər yerdə həyata keçirilməsinin mümkün olmasıdır. Xarici dili öyrənmək arzusunda olan, onun praktik əhəmiyyətini tam şəkildə dərk edən tələbələrin böyük əksəriyyəti bu istiqamətdə fəaliyyətlərini müntəzəm surətdə təşkil etməli, bu məqsədlə xüsusi

vaxt ayırmalıdır. Fərdi şəkildə işləməklə bərabər, tələbələr bəzən layihə metodundan istifadə edərək həmkarları və tələbə yoldaşları ilə birləşərək qruplar təşkil edə bilər və qrup daxilində tələbə yoldaşları ilə məsləhətləşmək imkanını əldə edə bilər. Qrup şəklində dil öyrənməyin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada ingilis dilini öyrənən, lakin həmin dildə danışmaq, bu dildə ünsiyyətə girmək imkanı olmayan tələbələr bu cür imkanı əldə etmiş olur. Tələbələrin tədris edilən xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində danışmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin yeganə yolu həmin dildə müntəzəm olaraq danışmaqdır [9; 11].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, auditoriya şəraitində keçirilən dərslərdən fərqli olaraq, tələbələrin müstəqil işinə ayrılan vaxt onlarda xarici dilin öyrənilməsinə olan maraq və motivasiyadan, özləri üçün sərbəst şəkildə tərtib etdikləri iş qrafikindən asılıdır. Beləliklə də, müstəqil işə ayrılan vaxta heç bir məhdudiyyət qoyula bilməz. Fərdi proqramları tərtib edərkən, müəllimlər, ilk növbədə, tələbələrin ingilis dili sahəsində olan bilik və bacarıq səviyyəsini, xüsusi testlər əsasında onlarda olan dil öyrənmə qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir.

Bu gün dünyada və ölkəmizdə ingilis dilinin rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tələbələrdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan qabiliyyətini müəyyənləşdirərkən xarici dil müəllimləri çox diqqətli olmalıdır, çünki bu amil insanın işə düzəlməsi imkanları ilə bilavasitə bağlıdır. Hər hansı təlim prosesini təşkil edərkən, birinci növbədə tələbələrin səviyyəsini qiymətləndirmək vacibdir. Burada özünüqiymətləndirmənin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq lazımdır. Tələbə təlim prosesində əldə etdiyi nailiyyətləri, təlim kursunun səmərəliliyini və xarici dili tədris edən müəllimin fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirməlidir. Onu da demək lazımdır ki, Avropanın aparıcı ölkələrində keçirilən ESP təlimini həyata keçirən müəllimin xarici dili xüsusi məqsədlərlə öyrənən tələbələrə verdiyi qiymət onların kompaniya, müəssisələr tərəfindən işə qəbul olunması zamanı adı çəkilən qurumların rəhbərləri tərəfindən olduqca ciddi qəbul edilir və bəzən həlledici rol oynayır. Tələbələrin nailiyyətlərinin müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti danılmazdır. Öz növbəsində, tələbələr tərəfindən müəllimin fəaliyyətinin və kursun qiymətləndirilməsi də olduqca vacibdir.

Müasir dünyada biznes sahəsində aparıcı rol oynayan və global miqyasda aparıcı biznes dili statusunu əldə etmiş ingilis dilinin öyrənilməsi biznes və iqtisadiyyat sahəsində çalışan və çalışmaq arzusunda olan bir çox insanlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. İngilis dilini bilmədən, onlar dövrün tələblərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərə, dünyada ixtisasları ilə bağlı baş verən hadisələr, problem və yeniliklər haqqında məlumat əldə edə bilməzlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insanlar, o cümlədən ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənən insanlar, bu dilə qısa müddət ərzində və səmərəli şəkildə

yiylənməlidir. Bu səbəbdən, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə təlimini həyata keçirən ingilis dili müəllimləri müvafiq sahələr haqqında məlumatlı olmalı və ingilis dilinin müvafiq sahələrdə çalışan mütəxəssislərə tədrisinin səmərələşdirilməsi haqqında daim düşünməli, yeni, daha effektiv təlim üsullarını işləyib hazırlamalıdır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisindən danışarkən, bu hərəkətin meydana çıxmasına səbəb olan üç amili göstərmək lazımdır. Bunlardan birincisi bilavasitə 1945-ci ildə ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra dünya miqyasında elmi, texniki və iqtisadi tərəqqi ilə əlaqədardır. Texnologiya və ticarətin üstünlük təşkil etdiyi yeni dünyada qlobal miqyasda müxtəlif sahələrdə çalışan insanlar arasında əlaqələri qurmaq, onların arasında ünsiyyəti mümkün etmək üçün vahid dilin olmasına ehtiyac var idi. Müxtəlif obyektiv xarakter daşıyan səbəblər üzündən, müharibədən sonrakı dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi cəhətdən ən qüvvətli ölkə olduğu səbəbindən məhz ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət dili statusunu əldə etmişdir.

Bu da dünyanın müxtəlif ölkələrində ingilis dilini öyrənmək arzusunda olan insanların sayının misilsiz dərəcədə artımına səbəb oldu. İngilis dilini öyrənmək istəyən insanların böyük əksəriyyəti dildən zövq almaq, nüfuz qazanmaq məqsədilə deyil, bu dilin beynəlxalq miqyasda texnologiya və ticarət sahələrində əlaqələrin qurulmasını təmin edən əsas amillərdən olduğu səbəbindən ona mükəmməl şəkildə yiyələnməyi qarşılarında bir məqsəd kimi qoyurdular.

Dünya miqyasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən və müstəsna rola malik olan ingilis dilinin öyrənilməsinə olan tələbat günü-gündən artmaqda idi. Qlobal miqyasda aparıcı dil statusunu əldə etmiş ingilis dilini öyrənən insanların sayının artması ilə bərabər, bu dili öyrənənlərin tələbat və ehtiyacları üzərində təşkil edilmiş kurslar fəaliyyət göstərməyə başladı. İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənənlər üçün kursların təşkil edilməsi ilə bərabər? dilin tədrisi sahəsində yeni ideyalar, yeni yanaşmalar irəli sürülməyə başladı. Ənənəvi olaraq, dilçilik elminin başlıca vəzifəsi ingilis dilinin istifadə edilməsinə dair qaydaların, yəni qrammatikanın təsvir edilməsindən ibarət idi. Lakin, 70-ci illərdə aparılan tədqiqatlarda xarici dillərin tədrisi prosesində diqqətin dilin formal xüsusiyyətlərinə deyil, tədris edilən bu və ya digər dilin real kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi yollarına yönəldilir [2; 3; 4; 5; 6].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci və 80-ci illərində aparılan tədqiqatların və dərc edilən elmi əsərlərin böyük əksəriyyəti xüsusi diqqət mərkəzində olan məsələnin – ingilis dilinin elm və texnologiya sahələri üçün (EST) tədrisi məsələsi idi. Uzun müddət ərzində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə (ESP) və elm və texnologiya üçün ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsi sahələrinin eyniləşdirilməsi tendensiyaları müşahidə edilirdi [8; 10].

Diskurs təhlilinin əsasını təşkil edən fərziyyə ilk dəfə olaraq 1974-cü ildə J.Allen və H.Widdowson tərəfindən irəli sürülmüşdür [1]. Adları çəkilən alimlərin fikrincə, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin rast gəldikləri problem və çətinliklər onlarda dilin qrammatik, leksik və fonetik aspektləri sahəsində olan biliklərin lazımı səviyyədə olmadığı səbəbindən deyil, öyrənənlərdə tədris edilən dilin real həyatda istifadə edilməsi normaları haqqında məlumatın olmamasıdır. J.Allen və H.Widdowson belə hesab edirdilər ki, məqsədi xarici dildə düzgün cümlələr qurmağı öyrətməkdən ibarət olan dil kurslarında tələbələrə ingilis dilində dil daşıyıcılarının riayət etdikləri normaların aşılması qeyri-mümkündür. Bu məqsədə nail olmaq üçün ingilis dilini öyrənən tələbələr cümlələrin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi normalarını mənimsəməlidir [1]. Məlum olduğu kimi, ənənəvi təlim metodları əsas diqqətin cümlə üzərində cəmləşdirilməsini, tələbələr tədris edilən xarici dil, o cümlədən ingilis dilində ayrı-ayrı cümlələrin düzgün şəkildə qurulmasını nəzərdə tuturdu. Kommunikativ yanaşmanın prioritet mövqe tutduğu müasir dünyada hər hansı xarici dilin öyrədib-öyrənilməsində əsas məqsəd tələbələrdə dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu da cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə istifadə etmək bacarığının tələbələrə aşılmasını, onlarda yalnız düzgünlük deyil, həm də səlislik və sərbəstlik kimi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi prosesində istifadə edilən elmi mətnlərin, məsələn, ritorik quruluşu olan kommersiya-xarakterli mətnlərdən fərqli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Sözü gedən məsələnin ciddi şəkildə tədqiq edilmədiyini qeyd etməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas yönümlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən ümumiyyətlə diskurs haqqında nəticələr çıxarılır [12].

Qloballaşan dünyada müxtəlif ölkələr arasında çoxsahəli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi dövründə ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi müşahidə edilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinə artmaqda olan ehtiyac və tələbatları nəzərə alaraq bu sahənin daha ciddi elmi əsaslar üzərində qurulması məsələsi meydana çıxır. Bu da tədris edilən xarici dilin müxtəlif aspektlərinin təhlilini dili öyrənən tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına daha çox uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Hər hansı ESP kursunu təşkil edərkən, burada əsas məqsədin müxtəlif ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələrə onların ixtisasları ilə bilavasitə əlaqəli olan akademik və qeyri-akademik situasiyalarda istifadə edilən ingilis dilinin öyrədilməli olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Bununla əlaqədar olaraq, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinin ayrı-ayrı sahələrində məhz bu sahəyə aid olan, yəni bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin rast gələ biləcəyi həm akademik, həm də adi, universal

situasiyalar müəyyənləşdirilməli, həmin situasiyaları linqvistik cəhətdən təhlil edilməlidir.

Aparılmış linqvistik təhlil nəticəsində müəyyənləşdirilmiş ayrı-ayrı situasiyalara xas olan linqvistik xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi üçün tərtib edilən proqram və sillabusların əsasını təşkil etməlidir. Müasir metodikada bu proses “ehtiyac və tələbatların təhlili” (needs analysis) adını almışdır. Sözü gedən proses həm də “ehtimal edilən situasiyaların təhlili” (target situation analysis) kimi tanınılır [11].

Ehtimal edilən situasiyaların təhlili ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin artıq tanınmış və həm dil mütəxəssisləri, həm də müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən qəbul edilmiş mərhələdə baş verir. “Ehtimal edilən situasiyaların təhlili” prosesi haqqında ən ətraflı və səlis məlumat John Mundy tərəfindən yazılmış “Syllabus Design” kitabında verilir [7]. J.Mundy tərəfindən işlənib-hazırlanmış təlim modeli dil öyrənənlərin ehtiyac və tələbatlarını müəyyənləşdirərkən hər hansı təlim kontekstində irəli sürülən kommunikativ məqsədləri, kommunikasiya vasitələri, dil vərdisləri, dil və nitq strukturları və onların kommunikasiya prosesində yerinə yetirdiyi funksiyaları üstün tutur. Əvvəllər pərakəndə şəkildə baş verən, əksər hallarda təsadüfi xarakter daşıyan təhlil, artıq sistemləşdirilmiş şəkildə, müntəzəm olaraq aparılır. Tədris proqramları tələbələrin ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla tərtib edilir.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin inkişafının birinci və ikinci mərhələlərində dilin üzdə olan (səthi) formaları təhlil edilir. Ehtimal olan situasiyaların təhlili mövcud vəziyyəti dəyişmədi. Burada təhsilənlərin tələbat və ehtiyaclarının təhlili aparılarkən əsasən ehtimal edilən situasiyaların linqvistik xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

ESP-nin dördüncü mərhələsində tədris edilən xarici dilin deyil, dildən istifadə edərkən baş verən əqli proseslərin təhlilini həyata keçirmək cəhdi edilirdi. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların müəllifləri haqqında danışarkən tədris edilən xarici dildə oxunun təlimi sahəsində işləri ilə tanınmış C.Nuttall, C.Anderson və M.Scott adlarını qeyd etmək lazımdır. Bacarıq və strategiyaların inkişaf etdirilməsi sahəsində aparılmış işlərin böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı alimlər tərəfindən deyil, layihələr şəklində həyata keçirilir. Misal olaraq, Braziliya və Malayziyada uğurla keçirilən layihələri misal gətirmək olar.

Tədrisin ana dili vasitəsilə həyata keçirildiyi təlim kontekstləri üçün nəzərdə tutulmuş hər iki layihə tələbələrə tədris edilən dildə oxu strategiyalarını aşılamaqla onlarda yalnız ingilis dilində olan ixtisas yönümlü mətnləri oxumaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini müəyyən dərəcədə təmin edir. Tələbələrə dil və nitq bacarıqlarının aşılmasına yönəldilmiş yanaşmanın əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki, diskursu təhlil edərkən burada olan mənanın dərk edilməsini təmin edən əsaslandırma və şərh etmə prosesləridir. Bu da onu

deməyə əsas verir ki, dil öyrənənlərin diqqəti dilin səthində olan linqvistik formaları deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün edən şərh etmə strategiyalarının tələbələrə aşılması istiqamətində yönəldilməlidir. Şərh edilən mətnin növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalарının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və öyrənilən dildə oxşar olan sözlərin vasitəsilə onların mənalарının başa düşülməsi şərh etmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Burada üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur. Tədqiqatçıların fikrincə, oxu vərdişləri universal xarakter daşıyır, akademik hesab edilən dil strukturları da ixtisas yönümlü deyil, universal xarakter daşıyır. Qeyd olunduğu kimi, təlim materiallarının seçilməsinə gəldikdə, bu sahədə istifadə olunan materiallar əsasən tələbələrə oxu və eşidib-anlama strategiyalarının aşılmasına yönəldilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi prosesində istifadə edilən çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd yazılı və şifahi mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalарını başa düşmək, mətnə olan əsas ideyanı, mətnin mənasını adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqların tələbələrə aşılamaqdır. Koqnitiv təlim nəzəriyyəsinə əsaslanan ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sistemi çərçivəsində dili öyrənən tələbələrdə tədris edilən xarici dildə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onlara müşahidə etmə və şərh etmə qabiliyyətlərinin aşılması əsas məqsədlərdən biri kimi irəli sürülür.

Növbəti mərhələdə ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsini bilavasitə dilöyrənənlərin ixtisasları ilə əlaqələndirərək aşağıdakı kateqoriyalar səciyyələndirilir: EST (English for Science and Technology) - İngilis dilinin elm və texnologiya sahəsi; EBE (English for Business and Economics) - İngilis dilinin biznes və iqtisadiyyat üçün tədrisi sahəsi; ESS (English for the Social Sciences) - İngilis dilinin sosial elmlər üçün tədrisi sahəsi.

Onu da demək lazımdır ki, ingilis dilinin sosial elmlər üçün tədrisi sahəsi humanitar-yönümlü ingilis dilinin tədrisi sahəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Əslində, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsi ingilis dilinin xarici və yaxud ikinci dil kimi tədrisi sahəsinin tərkib hissəsidir. EFL/ESL sahələri isə, öz növbəsində, daha ümumi olan ELT – ingilis dilinin tədrisi sahəsinin tərkib hissələridir. Bu, bir-birindən fərqli və eyni zamanda, bir-biri ilə əlaqəli olan sahələrin əsasını təşkil edən prinsip-kommunikativlik prinsipidir. Kommunikativlik prinsipi dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsini və tədris prosesinin bu istiqamətdə təşkil edilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisinin əsasında duran məfhumlar kommunikasiya və dilin mənimsənilməsidir.

Ümumi ingilis dilini tədris edən müəllimlər üçün kursun məzmununun müəyyən edilməsi prioritet məqsəd olmadığı halda, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərdə tədrisi sahəsində çalışan müəllimlərin tədris yüklərinin

əhəmiyyətli hissəsi konkret tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş kursların hazırlanmasıdır. Təlim kursunun məzmununun müəyyənləşdirilməsi sillabusların işlənilib-hazırlanması, təlim materiallarının yazılması, təlim prosesində istifadə edilən səmərəli metod və üsulların və eləcə də qiymətləndirmə üsullarının seçilməsindən ibarətdir.

Qeyri-ixtisas fakültələri üçün ingilis dili kurslarını tərtib edərkən bir sıra ümumi və xüsusi xarakterli nəzəri və praktiki sualların verilməsi olduqca vacibdir. Bu sualların bəziləri tədqiqatların aparılması yolu ilə, digərləri isə daha çox xarici dil müəllimlərinin intuisiya və təcrübələrinə əsaslanaraq cavablandırıla bilər. Lakin qeyd edilməlidir ki, onların böyük əksəriyyətinə cavablar nəzəri modellər əsasında verilir. Dil kursunun məzmununu müəyyənləşdirmək məqsədilə verilən suallar siyahısına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- İngilis dili hansı məqsədlərlə öyrənilir?
- Təlim prosesinə cəlb edilmiş şəxslər kimlərdir? Qeyd etmək lazımdır ki, bura yalnız tələbənin özü deyil, dilin təlimi prosesinə təsir göstərə biləcək digər insanlar olan dil müəllimləri, kursu maliyyələşdirən şəxslər və digər insanlar aid edilməlidir.
- Təlimin harada baş verəcəyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir.
- Təlimin həyata keçirildiyi vaxt da xüsusi önəm kəsb edir. Təlim kursuna ayrılan vaxtın miqdarı və nəzərdə tutulmuş vaxtın necə bölüşdürülməsi də əhəmiyyət kəsb edən amillərdir.
- Tələbə nəyi mənimsəməlidir?
- Dilin hansı aspektlərinin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur?
- Xarici dilin hansı səviyyədə mənimsənilməsi zəruridir?

Nəticə:

1. Qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilinin tədrisi ixtisas yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir.

2. Həmçinin ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi kommunikativ yönümlü interaktiv şəkildə həyata keçirilməli, əsas nitq fəaliyyət növləri olan yazı, oxu, şifahi nitq və eşidib-anlama vərdişləri tələbələrə əlaqəli şəkildə aşılanmalıdır.

3. Qeyri-ixtisas fakültələri tələbələrinə ingilis dilindən xüsusi məqsədlərlə istifadə etmək bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsini və tədris edilən dilin günün tələblərinə uyğun səviyyədə mənimsənilməsini təmin edilməsi məqsədilə təlim prosesində istifadə edilən materiallar autentik, müasir, məzmun və üslubi cəhətdən fərqli bilavasitə tələbələrin aldıqları ixtisasla bağlı olmalıdır.

4. İxtisası dil olmayan fakültələrdə qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq tələbələrə müxtəlif dil öyrənmə strategiyaları aşılmalıdır.

5. Müasir metodikanın əsas prinsiplərindən biri olan tələbəyönümlülük ixtisası dil olmayan fakültələrdə təhsil alan tələbələrə ingilis dilinin təlimi prosesinin onların ehtiyac və tələbatları üzərində qurulmasını nəzərdə tutur.

6. İngilis dilinin qeyri-ixtisas fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə tədris edildiyi halda, müqayisə olunan iki dil, yəni ingilis dili və Azərbaycan dili arasında bu sahədə olan qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirin araşdırılması potensial interferensiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və beləliklə, ana dilinin mənfəəti təsiri hallarının aradan qaldırılmasını mümkün edir.

Ədəbiyyat

1. Allen J.P.B. and Widdowson H.G. Teaching the Communicative use of English // International Review of Applied Linguistics. XII, 1, 1974.
2. Brumfit C. Communicative Methodology in Language Teaching. Cambridge University Press, 1984
3. Hutchinson T. and Waters A. How Communicative is ESP and ELT journal, 38, 2, 1984,
4. Hymes D. On Communicative Competence / Sociolinguistics, Pride J.B. and Holmes J. Penguin. 1972
5. Johns T.F. Some problems of a worldwide profession // ELT Documents 112: The ESP Teacher: Role, Development and Prospects, British Council, 1981
6. Johnson K. and Morrow J. (eds.) Communication in the Classroom. Longman, 1981, 13.
7. Munby J. Communicative Syllabus Design. Cambridge University Press, 1978,
8. Selinker L. and Trimble L. Scientific and Technical Writing: the Choice of Tense / English Teaching Forum, 14, 4, 1976,
9. Stevens P. New Orientations in the Teaching of English. Oxford University Press, 1977,
10. Swales J. Writing Scientific English. Nelson, 1971, 2. Trimble L. EST: A Discourse Approach. Oxford University Press, 1985
11. Trimble L. EST: A Discourse Approach. Oxford University Press, 1985
12. Widdowson H.G. Teaching Language as Communication. Oxford University Press, 1978.

Fransız dilinin öyrənilməsində leksik çalışmaların rolu

B/m Lyudmila Mehdiyeva
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
E/mail: lyudmilamehdiyeva1946@gmail.com

Xülasə

Dilin öyrənilməsində fonetik, qrammatik çalışmalarla yanaşı leksik çalışmaların da rolu böyükdür. Belə ki, hər bir səsi öyrəndikcə həmin səse uyğun sözlər seçilir və o səs sözlər vasitəsilə möhkəmləndirilir. Eləcə də qrammatik qaydaların da möhkəmləndirilməsində leksik çalışmaların rolu böyükdür.

Qloballaşmaqda olan müasir dünya ilə ayaqlaşmaq cəmiyyət qarşısına bir çox tələblər qoyur. Ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və texniki yeniləşmələr, ölkəmizin Avropaya integrasiyası və bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlər, Fransa şirkətlərinin Azərbaycanda qurduqları müxtəlif səviyyəli işbirlikləri, ölkəmizdə fransız dilinin tədrisinin lüzumunu yaratdı.

Açar sözlər: istiqamət, tədqiqat, əməkdaşlıq, ictimai-siyasi, integrasiya, innovasiya.

Роль лексических упражнений в изучении французского языка

Старший преподаватель Людмила Мехтиева
АГПУ, Центр Иностранных Языков
E/mail: lyudmilamehdiyeva1946@gmail.com

Резюме

Помимо фонетических и грамматических упражнений, велика роль лексических упражнений в изучении языка. Таким образом, по мере того, как мы разучиваем каждый звук, слова выбираются в соответствии с этим звуком, и эти звуки усиливаются словами. Роль лексических упражнений в укреплении грамматических правил также велика. Идти в ногу с глобализирующимся современным миром ставит перед обществом множество требований. Общественно-политические, экономические и технические инновации, происходящие в нашей стране, интеграция нашей страны в Европу и целенаправленная работа, проводимая в этом направлении, различные уровни сотрудничества, установленные французскими кампаниями в Азербайджане, создали потребность обучения французскому языку в нашей стране.

Ключевые слова: направление, исследование, сотрудничество, интеграция, общественно-политические, инновация.

Role of lexical exercises in exploring of french language

Mekhdiyeva Lyudmila

S/teacher Foreign Language Center

E/mail: lyudmilamehdiyeva1946@gmail.com

Summary

Lexical exercises also has the great role in exploring of french language as the phonetic and grammatical exercises. Thus, during learning the sound, it is chosen word and with the helping these, the sound strengthened. And role of lexical exercises are also great on exploring grammar rules. Modern world, which is globalizing, puts many demands in front of society.

Socio-political, economic and technical innovations in our country, European integration and purposeful work in this direction, various levels of cooperation established by French companies in Azerbaijan have created the need for learning French. The socio-political, economic and technical innovations, which took place in our country, into Europe and the purposeful work carried out in this direction, the different kinds of cooperation established by French companies in Azerbaijan, need exploring of French language.

Key words: direction, exploring, cooperation, integration, social, political, innovation.

Annotasiya: Məqalədə fransız dilini öyrənməyin əhəmiyyətindən danışılmış, bunun üsulları, yolları təqdim olunmuş, əsasən, leksik çalışmaların bu sahədə mühüm rolu təqdim edilmiş, nümunələr göstərilmişdir.

Aktuallıq: Müasir insanların, xüsusilə də gənclərin müxtəlif dilləri öyrənməsi, kommunikasiyada tətbiq etməyi bacarması mühüm şərtidir. Ona görə də, biz məqalədə fransız dilini mənimsəməyin leksik üsullarından bəhs etməyi uyğun bildik.

Digər dillərdə olduğu kimi, fransız dilinin öyrənilməsində də müxtəlif çalışmalardan istifadə olunur. Bu məqsədlə məqalədə leksik çalışmalara üstünlük verilmişdir.

Metod: Xarici dillərin tədris olunduğu bütün Ali məktəb fakültələrində dilin qrammatik quruluşunun tədrisinə xüsusi yer verilir. Məqalədə müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, müasir üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Fransız dilinin qrammatikasını Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə müqayisə etdikdə müxtəlif sistemli dillər qrupuna aid olduğu aydın şəkildə

nəzərə çarpır. Bu fərqli cəhətlərdən biri də cümlədə söz sırasıdır. Bildiyimiz kimi hər bir dilin öyrənilməsi çətin prosesdir.

Hər bir dildə kiminlə danışmaq lazım gəlsə əvvəlcə tanışlıq yaradırsan, bu nöqtəyi-nəzərdən mən də ilk çalışmaları tanışmalara aid edirəm.

Qui es-tu ?

Le prof. - Qui es-tu ?

Suzanne – Je suis Suzanne.

Le prof. – Tues la soeur de Michel ?

Suzanne – Oui, Monsieur, je suis la soeur de Michel.

Əlbəttə ki, bu tipli çalışmaları edərkən qrammatikaya qayıtmamaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də biz « **être** » feilini təkrar etməliyik və onun cümlədəki əsas rolunu qeyd etməliyik.

La conjugaison du verbe « être » au Présent de l'indicatif .

Je suis Nous sommes

Tu es Vous êtes

Il(Elle)est Ils(Elles) sont

Choisis:

Je * *est la soeur de Raymond.

Suzanne *es le frère de Suzanne ?

Tu *suis Madame Caron.

Complète:

Michel le frère de Suzanne.

Tu la soeur de Michel?

Oui, je la soeur de Michel.

Activité.

Demande à une dame si elle est anglaise:

“ ”

Demande à un garçon s'il est américain:

“ ”

Demande à deux garçons s'ils sont allemands:

“ ”

Complète:

Vous êtes touriste, Monsieur? Oui, je suis touriste.

Tu française? Oui,

Elle anglaise? Oui,

Vous français? Oui,

Ils de Nantes? Oui,

Il de Paris? Oui,

Elle de Paris? Oui,

Reportage sur la plage de Nice.

Le reporter: Pardon, Messieurs, je suis journaliste. C'est pour Radio France. Vous êtes d'ici?

Le touriste: Non, nous sommes espagnols.

Le reporter: Ah, vous êtes espagnols! D'où êtes vous ? De Barcelone ?

Le touriste: Non, nous sommes de Madrid.

Beləliklə tələbələr həm « être » felini təkrarlır həm də tanış olan zaman lazım olan leksik sözləri öyrənmiş olurlar.

İnsanları tanıyan zaman **Qui es-tu ?** sualı verilirsə cansız əşyaları tanımaq üçün **Qu'est-ce que c'est ?** sualı verilir.

Bu suala cavab vermək üçün tələbələrə bəzi sözlərin tərcüməsini vermək vacibdir:

Le cahier, la rue, le métro, la librairie, l'hôtel, la table, le pont, l'église, l'opéra, la station de métro, l'hotel de ville.

Qu'est-ce que c'est ?

C'est le pont d'Avignon.

C'est l'église de Montréal.

C'est l'Opéra de Paris.

C'est une table.

C'est une librairie.

C'est une station de métro.

Attention!

C'est un hôpital ? (indéfini)

Oui, c'est l'hôpital de Nantes. (défini)

Dialogue :

-Qu'est-ce que c'est ?

- Ça, c'est une place.

- Oui, je vois, mais où est-ce?

-C'est la place Bellecour à Lion.

-Qu'est-ce que c'est ?

- C'est une école.

- Oui, je vois, mais c'est quelle école?

-C'est l'école de Suzanne.

Dilin öyrənilməsi çətin bir prosesdir. Hər an cəhd tələb olunur və bu uzun müddət davam etdirilməlidir. Bütün öyrəncilərin marağının və işinin davamlı olmasına kömək etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, bəzi oyunlardan istifadə etmək olar.

Oyunlar həmçinin müəllimə dili faydalı və mənalı şəkildə çatdırmağa imkan verən məzmun yaratmağa kömək edir. Öyrəncilər bu prosesdə iştirak etmək üçün başqalarının nə dediklərini və yaxud da nə yazdıqlarını anlamalı və onlar öz fikirlərini ifadə etmək və ya informasiyalarını çatdırmaq üçün danışmalı və ya yazmalıdırlar.

Hər hansı bir mətni keçərkən əvvəlcə naməlum sözləri vermək və öyrətmək lazım gəlir. Məs.: ‘**Touristes en France**’ mətnini keçən zaman aşağıdakı sözləri öyrətmək vacibdir. **Aller, le café, la direction, la droite, une épicerie, la gauche, intéressant, le passant, le plan, le monument, loin, tourner, continuer, le feu etc.**

Touristes en France.

a.

Sona :-- Pardon, Monsieur, il y a une épicerie près d'ici?

Un passant: -- Oui, il y a une épicerie, rue Villot.

Sona: --C'est loin?

Un passant: --Non, ce n'est pas loin. C'est à droite, après la place.

Sona: -- Merci, Monsieur.

Un passant: -- De rien, Madame.

b.

Paul: ----Pardon, Monsieur, il y a une café près d'ici?

Un passant: -- Oui, il y a deux café, rue de l'Ouest.

Paul: --C'est loin?

Un passant: --Non, ce n'est pas loin. C'est à gauche, après la place.

Paul: --- Merci Monsieur.

Un passant: -- De rien, Madame.

c. Jean: --Pardon, Monsieur, pour aller à Bain, s'il vous plaît?

Un passant: ---C'est dans la direction de Nantes. Vous tournez à droite après le feu.

Jean: --- Le feu là-bas?

Un passant: ---Oui, là vous tournez à droite. C'est tout droit.

Jean: -- C'est loin d'ici?

Un passant: ---Oh non, c'est à vingt kilomètres.

Aller, visiter, déjeuner, téléphoner fellərini cümlələrdə işlətmək üçün aşağıdakı çalışmanı edək.

Complète.

Marianne :

Elle voudrait aller chez le coiffeur.

Elle voudrait (aller/ café)

Elle (visiter/musée)

Pierre :

Il (déjeuner/restaurant)

IL (téléphoner/ à son camarade)

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarını yoxlamaq və möhkəmləndirmək üçün başqa çalışmalara baxaq.

Choisis :

a) La Tour Eiffel, où est-ce ?

1) Elle est petite.

b) Comment est la chambre de Nina ?	2) C'est dans l'est de la France.
c) Comment est le garçon qui danse ?	3) C'est à Paris.
d) Colmar où est-ce ?	4) Il est beau.

Nəticə:

Bir neçə illərdir ki, dilin öyrənilməsində mənalılığa ehtiyac duyulur. Mənanın daha anlaşıqlı şəkildə çatdırılması o deməkdir ki, öyrəncilər müəyyən qədər məzmunu cavab verə bilirlər. Əgər onlar əylənirlərsə, hirsənirlərsə, maraqlanırlarsa, yaxud da təəccüblənirlərsə, deməli, məzmun onlara aydındır. Beləliklə, onların qulaq asdığı, oxuduğu, danışdığı və yazdıqlarında dilin mənası daha da qabarıq ifadə olunacaq və buna görə də daha yaxşı xatırlanacaq.

Ədəbiyyat

1. Nəcəfova S.C.” Manuel de Français” . B.:Elm və təhsil, 2011.s.110-112
2. Quliyeva M. “Fransız dilinin qrammatikasına aid qısa məlumat.B.: Az, 1962. s.48
3. Rəhimov M.Y.” Le Français” Bakou, 2001.s.68-72.
4. Jacky Girardet, Jacques Pécheur « Campus-1“ 2003,CLE INTERNATIONAL,s. 14-20
- 5.Marie-Pierre Baylacq , Cécile Pinson,EDİTO Niveau A1” Cahier d’activités,s.27-29.

**İsmi birləşmələrin adyektivləşməsi, adyektivləşmiş isimlərin
sintaktik xüsusiyyətləri**

Baş müəllim Mehriban Mahmudova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi,
e-mail mahmudova.mehriban@list.ru

Xülasə

Bu məqalə adyektivləşmiş isimlərin sintaktik xüsusiyyətləri haqqındadır. Məqalədə Azərbaycan dilində adyektivləşmə prosesi və adyektivləşmiş sözlərin əsas xüsusiyyətləri təqdim olunmuşdur. Adyektivləşmə, yaxud sifətləşmə dedikdə başqa nitq hissələrinin təyin vəzifəsində işlənməsi nəzərdə tutulur.

Bu məsələyə dair dilçiliyimizdə aparılan araşdırmaların sayı çox deyil. Xüsusi olaraq bu sahəyə dair yazılmış əsərlər azdır, lakin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə (leksikologiya, morfologiya, sintaksis və söz yaradıcılığına) aid kitablarda da adyektivləşmə barədə müəyyən məlumatlar verilmişdir. Adyektivləşmə ilə bağlı geniş keçid proseslərinin bir növü kimi adyektivləşmə araşdırılmış, adyektivləşən nitq hissələri və onların adyektivləşmə xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Məqalədə adyektivləşmə ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada yazılmış əsərlərə də toxunulmuşdur. Burada adyektivləşmə termini və onun yerinə işlənən sözlərə də münasibət bildirilmişdir. Göstərilmişdir ki, atributivləşmə termini adyektivləşmənin tam qarşılığı ola bilmir və ona görə də onu adyektivləşmə yerinə işlətmək məqbul deyil.

Azərbaycan dilçiliyində adyektivləşmə ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlər də var ki, tədqiqatda işıqlandırılmağa çalışılmışdır. Bu məsələlərə adyektivləşmiş isimlərin sifətlərə münasibəti, adyektivləşmiş sözlərin ismin hansı halında olması və s. daxildir.

Açar sözlər:sintaktik, ismi birləşmə,nitq hissəsi, leksikologiya

**Адъективация комбинация существительных, синтактические
особенности адъективация существительных.**

Мехрибан Махмудова
старший преподаватель АГПУ, Центр Иностранных Языков
e-mail mahmudova.mehriban@list.ru

Резюме

Эта статья о синтаксических адъективации прилагательных. В статье представлен процесс адъективации в азербайджанском языке и основные особенности прилагательных слов. Адъективации или прилагательные

относится к развитию к развитию других частей речи в обозначенный позиции.

В нашей лингвистике мало исследований по этому вопросу. В частности в этой области написано мало работ по книги по различным областям азербайджанского языка (лексикологии, морфологии, синтаксису и словообразованию) также дают информацию о адъективации. Изучение адъективации как разновидность протяженных переходных процессов, связанных адъективации изучаются адъективации и их прилагательные особенности. В статье также затрагиваются работы, написанные в области азербайджанского языкознания и тюркологии, связанного с адъективаций. Здесь также прокомментируем термин адъективации и слова, используемые вместо него. Было показано, что термин атрибуция не может быть полной противоположностью адъективации, и поэтому использовать его вместо адъективации непримлемо.

В азербайджанской лингвистике есть некоторые спорные вопросы, связанные с адъективация, которые были исследованы в исследовании. Эти вопросы включают отношение адъективаций существительных к прилагательным, состояние адъективации слов и существительных и т.д.

Ключевые слова: синтаксический, комбинация существительных, часть речи, лексикология

Adjectivalization of noun compounds, syntactic features of adjectival nouns

Mehriban Mahmudova

head teacher ASPU, Centre of Foreign Languages

e-mail mahmudova.mehriban@list.ru

Summary

This article is about the syntactic features adjectivalization of nouns. The article presents the process of adjectivalization in the Azerbaijani language and the main features of adjectivated words. Adjectivization or adjective refers to the development of other parts of speech in a designated position.

There is not much research on this issue in our linguistics. Especially there are few works in this field, but books on various fields of the Azerbaijan language (lexicology, morphology, syntax and word creation) also provide some information about adjectivization. Adjectivalization as a type of extensive transition processes related adjectivation has been studied, adjectivating parts of speech and their adjectival features have been studied. The article also touches on the works written in Azerbaijani linguistics and Turkology related to adjectivation. The term adjectivalization and the words used instead are also mentioned here. It has been shown that the term attribution cannot be the exact

equivalent of adjectivalization and therefore it is not acceptable to use it instead of adjectivalization.

There are some controversial issues related to adjectiviation in Azerbaijan linguistics that have been tried light on in the study. These issues include the attitude of adjectiviation to adjectives, the state of adjectives in nouns etc.

Key words: syntactic, noun combination, part of speech, lexikology

Aktuallıq: Tədqiqatda Azərbaycan dilində adyektivləşmə prosesi və adyektivləşmiş sözlərin əsas xüsusiyyətləri təqdim olunmuşdur. Adyektivləşmə, yaxud sifətləşmə dedikdə başqa nitq hissələrinin təyin vəzifəsində işlənməsi nəzərdə tutulur.

Bu məsələyə dair dilçiliyimizdə aparılan araşdırmaların sayı çox deyil. Xüsusi olaraq bu sahəyə dair yazılmış əsərlər azdır, lakin Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə (leksikologiya, morfologiya, sintaksis və söz yaradıcılığına) aid kitablarda da adyektivləşmə barədə müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Anotasiya: Bu məqalə müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında aparılmış, M.Süleymanlı, İ.Məlikzadə, Anar və Elçinin bədii əsərlərinin materiallarına müraciət olunmuşdur. Məqalədə bir tərəfdən dilimizdə adyektivləşmiş sözlər aşkarlanmış və müxtəlif nitq hissələri üzrə təqdim edilmiş, digər tərəfdən hər bir nitq hissəsinin adyektivləşmə xüsusiyyətləri seçilmiş, onlara aid nümunələr verilmişdir.

Metod: Məqalədə başlıca olaraq təsviri və müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Məqalənin əsasında görkəmli Azərbaycan dilçilərinin və türkoloqların nəzəri əhəmiyyət kəsb edən fikirləri dayanır.

Giriş:

İsmi adyektivləşməsi dilimizdə o qədər geniş yayılmışdır ki, bəzi dilçilər bunu ismin xüsusi bir kateqoriyası hesab etmişdir: “İsmi ancaq qrammatik mənasa malik olub, bilavasitə şəkli əlaməti olmayan, demək olar ki, bir kateqoriyası vardır... Bu kateqoriyada isimlərdə substantivlik və atributivlik adlanır”. N.A.Baskakov bunu bütün nitq hissələrinə aid vəzifəvi-qrammatik kateqoriya adlandırır

Adyektivləşən isimlər məsələsi uzun müddət mübahisəli olmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər belə sözlərin isim olmaqdan çıxıb sifətə çevrildiyini iddia etmişlər. Məsələn, tatar dilinin tədqiqatçısı F.A.Qəniyev *komeş kaşık, timer tarak* birləşmələrindəki isimlərin artıq sifətə çevrildiyini təsdiqləyir. Abdulla Şərifov da 1935-ci ildə yazdığı “Qrammatika” kitabında eyni mövqedən çıxış edir, ancaq 1936-cı ildə yazdığı bir məqalədə tamamilə əks fikir ifadə edir. S.Kenesbayev də göstərir ki, bir-birinin yanında duran iki isimdən biri sifətdir (41,76). Əlbəttə ki, bəzi sözlərin adyektivləşməsindən çıxış edərək onların həm isim, həm də sifət olduğunu söyləmək düzgün deyildir, çünki bu halda eyni mənaya malik sözün müxtəlif nitq hissələrinə daxil edilmiş olur. Buraya onu da

əlavə etmək lazımdır ki, isim adyektivləşdikdə, sifətləşdikdə öz qrammatik xüsusiyyətlərini tamamilə itirmir.

Bəzi dilçilər isə iddia edir ki, türk dillərində isim və sifəti bir-birindən ayırmaq lazım deyil. Bu dilçilər sırasında K.Qrönbekin də adını çəkmək olar. Buna səbəb isə odur ki, dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində sifətin müqayisə dərəcələri istisna olmaqla özünəməxsus qrammatik kateqoriyaları yoxdur. Dərəcə kateqoriyası isə sifətləri tam əhatə etmir və bu kateqoriyanın göstəriciləri sifətə müəyyən leksik məna çaları əlavə edir. Bu da Azərbaycan dilindəki sifəti rus və digər dillərdəki sifətlərdən fərqləndirir. Çünki həmin dillərdə isimdən əvvəl gələn onu təyin edən sifət müəyyən şəkildə qəbul edərək isimlə uzlaşır, həmçinin bu dillərdə sifətləri onlara bənzəyən isim və zərflərdən fərqləndirən sonluqlardan da istifadə olunur.

Adyektivləşməni sırf sintaktik xüsusiyyət hesab edənlər də vardır. Ə.Dəmirçizadə *dəmir qaşiq, dəmir bilək, daş ev, daş ürək* kimi birləşmələrdə *dəmir* və *daş* sözlərinin isim olaraq qaldığını, sifətə çevrilmədiyini göstərir. M.Şirəliyev də eyni fikri müdafiə edir. S.Cəfərov da qeyd edir ki, *dəmir qapı, qızıl saat* tipli birləşmələrdə isimlər atributivləşsə də, tam sifətə çevrilmir. F.Zeynalov da göstərir ki, bu tipli sözlərin rus dilinə tərcüməsindən çıxış edərək onları sifət adlandıranlar yanılırlar. Çünki həmin sözlər təklikdə sifət kimi deyil, isim kimi qavranılır. C.Cəfərov bu barədə yazır: “Bizcə, adyektivləşməni nə söz yaradıcılığının bir üsulu, nə də sırf sintaktik hadisə adlandırmaq olar, çünki birinci halda nitq hissələri ilə cümlə üzvlərini eyniləşdirmiş, ikinci halda isə nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasındakı münasibətə etinasızlıq göstərmiş olardıq”.

Adyektivləşən isimlərlə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də bu isimlərin hansı halda olmasıdır. Bəzi dilçilik əsərlərində sifətləşmiş isimlərin adlıq halda olduğu qeyd olunur. M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya” adlı kitabında ismin halları barədə məlumat verərkən adlıq halın işlənmə mövqelərindən biri kimi birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfini göstərmişdir. Y.Seyidov da “Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya” adlı kitabında adlıq hallı isimlərin təyin vəzifəsində işləndiyini yazmışdır. “Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Sintaksis” (1981) adlı kitabda da qeyd edilmişdir ki, bu tipli birləşmələrdə hər iki tərəf adlıq halda olur. Ə.Tanrıverdi də adlıq hallı isimlərin təyin mövqeyində işləndiyini göstərir. Ancaq bu fikrə etiraz edənlər də olmuşdur. Onların fikrincə adyektivləşmiş isimlər heç bir hal şəkildəsi qəbul etmədiyindən adlıq hallı isimlərə bənzərsə də, bu yalnız zahiri oxşarlıqdır. İsim adyektivləşdikdə ismə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərini itirir və sifətə məxsus xüsusiyyətlər qazanır. Bu zaman o, hallanma qabiliyyətini də itirir, ona görə də sifətləşmiş isim adlıq halda deyil, çünki hal ismə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Burada bir məsələni yadda saxlamaq lazımdır ki, konversiya prosesində bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini

saxlamaqla başqasının xüsusiyyətlərini qazanır. Yəni adyektivləşmiş isim də öz qrammatik xüsusiyyətlərini, o cümlədən hallanma qabiliyyətini tam deyil, qismən itirir. "...həmin isimlər adyektiv vəziyyətdə işləndikdə ya tamam hallana bilmir, ya da hallanma çox məhdudlaşır".

İsimlərin adyektivləşməsi, başqa sözlə, sifətləşməsi yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də geniş yayılmışdır. F.Zeynalov yazır ki, bu xüsusiyyət qədim türk yazılı abidələrinin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir, müasir türk dillərinin bəzilərində də çox işləkdir. Bu, türk dillərində birinci növ təyini söz birləşmələrinin ilkinliyi ilə də bağlıdır. Belə ki, bu dillərdə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri nisbətən sonralar meydana gəldiyindən onların məzmunu da ilk dövrlərdə birinci növ birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Yəni isim+isim quruluşlu birinci növ birləşmələr geniş işlənmişdir. Onların isə birinci tərəfi adyektivləşmiş isimlərdən ibarət olmuşdur. Bunun bir səbəbi də yiyəilk hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadənin qədim türk dilində indiki qədər geniş yayılmaması ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yalnız isimlər deyil, ismi birləşmələr də adyektivləşə bilər.

Məsələn, *Gizirin qardaşı* Umud dükançı Xıdırın yaxasından yapışmışdı (M.Süleymanlı, "Şanapipik"); *Sarı Qasımın arvadı* Pəri pəncərədən baxırdı (M.Süleymanlı, "Dəyirman"); *Kolxoz sədri* Yalan Planov, *onun müavini* Bəli Bəliyev və bir para tək-tük yaramazlar kolxozu yaman günə qoyublar (Anar, "Molla Nəsrəddin-66").

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə ayrıca isim deyil, bütövlükdə ismi birləşmə sifətləşmişdir, yəni təyin mövqeyində işlənmişdir. Ancaq birləşmənin əsas tərəfi isim olduğundan bunu da isimlərin adyektivləşməsinə daxil etmək olar, çünki burada da adyektivləşən hissə elə isimdir. Təyini söz birləşmələrinin hər üç növü (birinci, ikinci və üçüncü növ təyini birləşmələr) sifətləşə bilər:

a) Birinci növ təyini söz birləşməsinin adyektivləşməsi:

S.Qayıblının üstündə, yəni doqquzuncu mərtəbədə cavan bir şair olurdu, daha doğrusu, *gənc şair* Fərhad Xoşbəxt (Elçin, "Dəyişmə"); Qapının üstündə yazılıb. "*Əməkdar aşiq* Qəhərmən Quliyev" (M.Süleymanlı, "Ceviz qurdu").

Birinci növ təyini söz birləşməsinin adyektivləşməsi məsələsi digər növlərdən fərqlənir, çünki ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri birlikdə cümlənin bir üzvü olur, birinci növdə isə tərəflər ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur.

b) İkinci növ təyini söz birləşməsinin adyektivləşməsi:

Bir *Qara Qoca oğlu* Qara Dəmir vardı, sizdən uşaq olardı, yanımda çobannıq eliyirdü (M.Süleymanlı, "Şanapipik"); Əslində Baladadaş bunu ancaq indi hiss elədi, indi hiss elədi ki, o, yəni on səkkiz yaşı ilə bərabər məktəbi də yenicə bitirmiş məşhur *şimaqədər ustası* Baladadaş qızla incə və zərif surətdə, yaxşı sözlər işlədə-işlədə danışmaq qabiliyyətində deyil (Elçin, "Baladadaşın ilk məhəbbəti"); Tofiqin mərhum atasını – adlı-sanlı *neft ustası* Qəzənfəri hamı

tanıyırdı (Anar, “Keçən ilin son gecəsi”); *Qarakəllə mollası* Vəli kitab açdı (M.Süleymanlı, “Köç”).

c) Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin adyektivləşməsi:

Yaxşı, sən ol *sədrin qızı* Göyərçin, uç Tanrının yanına! (M.Süleymanlı, “Şanapipik”); *Əhmədin arvadı* Sarıca Sarı qızı gecə düşənəcən Əhmədi orabura buyurdu (M.Süleymanlı, “Yel Əhmədin bəyliyi”); *Əliabbas kişinin böyük oğlu* Ağamuxtar dörd il cəbhədə vuruşmuşdu... (Elçin, “Talvar”); Yadımdadır, *bizim riyaziyyat müəllimimiz* Babayev lövhənin qabağında bizə teorem izah edərkən qəfilcən susardı, fikrə gedərdi, sonra əzbərdən Ömər Xəyyamın, ya Füzulinin bir beytini deyərdi (Anar, “Gürcü familiyası”).

Adyektivləşmiş isimlərin sintaktik xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, belə isimlər aid olduqları sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Yanaşma əlaqəsinin bu növü isimlərin isimlərə yanaşması adı ilə qeyd olunur. Burada bir cəhət maraqlıdır ki, əksər tədqiqatçılar isimlərin isimlərə yanaşması dedikdə yalnız adyektivləşmiş isimləri nəzərdə tutmuşdur.

Y.Seyidov isə bu məsələyə fərqli mövqedən yanaşmışdır. Bunun səbəbi onun ikinci növ təyini söz birləşməsindəki tərəflərin də yanaşma əlaqəsində olduğunu qəbul etməsi, eləcə də əksər dilçilər tərəfindən mürəkkəb say kimi qəbul olunan sözləri söz birləşmələri kimi təqdim etməsidir.

Adyektivləşmiş isimlər cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənovun yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis” kitabında təyinlərin növləri arasında maddilik təyinləri göstərilir (1,143). Bunlar bizim birinci qrupda göstərdiyimiz maddə adı bildirən isimlərlə ifadə olunur. Halbuki digər qruplarda qeyd etdiyimiz isimlərlə yaranan təyinlərin hansı növə daxil olduğu göstərilmir, daha doğrusu, bu sözlərlə ifadə olunan təyinlər xüsusi növ kimi verilmir. Yalnız təyinin ifadə vasitələrindən bəhs edildikdə yazılır ki, isimlə ifadə olunan təyinlər maddiliklə yanaşı, ictimai vəziyyət, milliyyət, cinsi mənsubiyyət və s. də bildirir.

Nəticə:

Müasir Azərbaycan dilində adyektivləşmə geniş yayılmışdır. Bu prosesa isim, feil, əvəzlik, say və zərflərdə təsadüf olunur. Bu nitq hissələrinin hər biri öz əsas vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, bəzi məqamlarda təyin mövqeyində də işləyə bilər. Dilimizin daha qədim dövrləri ilə müqayisədə müasir Azərbaycan dilində adyektivləşmə daha geniş yayılmışdır. Bunun səbəbi kimi nitq hissələrinin funksiyasında və mənasında genişlənmələrin baş verdiyini, dəyişiklər olduğunu göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Abdullayev R. Adverbiallaşma (zərfləşmə) leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi // Tədqiqatlar, 2008, №1, s.90-99.
3. Adilov M., Bəylərov S. Azərbaycan dilində adverbiallaşmanın yolları // S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəb. seriyası, 1978, №1
4. Axundov A. Azərbaycan dilində konversiya // "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi məcmuəsi". 1977, №1.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında nidalar

Məlahət Babayeva

ADPU, fil.ü.f.d., baş müəllim

milababaveva@mail.ru; +994557344595

Xülasə

H. Cavid yaradıcılığı romantik poeziyanın xüsusi bir hadisəsidir. Onun çoxsaylı əsərlərinin mövzuları vasitəsi ilə ifadə olunan, yaradıcılıq mövqeyi və konsepsiyası aydın seçilir. Bədii inikas aləmin zənginliyi onun əsərlərinin müasirliyi fəlsəfi-romantik dərkilə bağlıdır, əsərlərində əksini tapan həyat gerçəkləri fəlsəfi-sosial tendensiyalarla qaynayıb-qarışır.

H.Cavidin üslubunda lakonikliyin ən intensiv işlənən ünsürlərindən biri nidalardır. Onların gərginlik yaratma, emosional-ekspressiv funksiyada işlənmə imkanlarından H.Cavid xüsusi məharətlə faydalanmış, nidaların intensivliyi poetik deyimdə əzəmət, düşündürücü pafos əmələ gətirməklə şeirin ritminə də müəyyənlik, fikrin məzmununa uyğun ahəngdarlıq verir.

Nidalar H.Cavid poeziyasında daxili ovqatın, fikir ahənginin tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Sözlə rəftar səriştəsi, söz duyğusu, peşəkarlıq səviyyəsi nidaların şeir texnikasındakı rolu ilə həmahəng olur. Nidalar vasitəsi ilə H.Cavid sanki fikrin meydanını genişləndirir, düşüncə tərzinə xüsusi tərəvət və kəskinlik gətirir. Yaxından diqqət yetirsək, görürük ki, bütün hallarda nidalar şeirin forma xüsusiyyətlərinə təsirsiz qalmır. Fikrin anlaşıqlı, emosional və elastik ifadəsinə xidmət edən forma bütün hallarda bədiiliyə tabe edilir, misraların ahəngini qüvvətli etdiyi kimi, fikrin və poetik ovqatın da ahəngini gücləndirir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, nida, əsər, şeir, şair, bədii

Восклицания в творчество Гусейна Джавида

Малахат Бабаева

АГПУ, доктор философии по филологии

Резюме

Творчество Х. Джавида - особое событие романтической поэзии. Ярко выделяются творческая позиция и концепция, выраженная через темы его многочисленных работ. Богатство мира художественной рефлексии сочетается с философско-романтическим пониманием современности его произведений, жизненные реалии, отраженные в его

произведениях, не смешиваются с философскими и социальными тенденциями.

Один из наиболее интенсивно разработанных элементов лаконичности в стиле Х. Джавида - восклицания. Х. Джавид особенно использовал их способность создавать напряжение и развивать эмоционально-выразительную функцию.

Восклицания выступает регулятором внутреннего настроения и гармонии мысли в поэзии Х. Джавида. Вербальные навыки, чувство речи, уровень профессионализма гармонично сочетаются с ролью восклицания в технике стихотворения. Своими восклицаниями Х. Джавид как бы расширяет поле мысли, привнося в образ мышления особую свежесть и остроту. Если мы обратим пристальное внимание, то увидим, что во всех случаях восклицания не остаются без влияния формальных особенностей стихотворения. Форма, служащая понятному, эмоциональному и эластичному выражению мысли, во всех случаях подлечит искусству и усиливает гармонию мысли и поэтического аппетита, так же как укрепляет гармонию стихов.

Ключевые слова: Хусейн Джавид, восклицания, произведение, стихотворение, поэт, искусство

Exclamations in Huseyn Javid's creativity

Malahat Babayeva
ASPU, head teacher, phd

Summary

H. Javid's work is a special event of romantic poetry. The creative position and concept, expressed through the themes of his numerous works, are clearly distinguished. The richness of the world of artistic expression is combined with the philosophical-romantic understanding of the modernity of his works, the realities of life reflected in his works are not mixed with philosophical and social tendencies.

One of the most intensively developed elements of laconicism in the style of H. Javid is exclamations. H. Javid took special advantage of their ability to create tension and develop emotional-expressive function.

Exclamations acts as a regulator of inner mood and harmony of thought in H. Javid's poetry. The ability to speak, the sense of the word, the level of professionalism are in harmony with the role of exclamations in the technique of poetry. Through exclamations, H. Javid seems to expand the field of thought, bringing a special freshness and sharpness to the way of thinking. If we pay close attention, we will see that in all cases the exclamations do not remain

unaffected by the form features of the poem. The form, which serves the intelligible, emotional and elastic expression of thought, is subject to art in all cases, and strengthens the harmony of thought and poetic appetite, just as it strengthens the harmony of verses.

Keywords: Hussein Javid, exclamation, work, poem, poet, art,

Aktuallıq: H.Cavid üslubunda nidalar çox sıqlətlidir. Onlar elə sərrast deyilir ki, müəllifin qələminin qüdrətini dərhal hiss etdirir. O da nəzərdən qaçmır ki, bu emosional sözlər H.Cavid poeziyasının təbiətinə uyğundur. H.Cavid lirikasının bədii formasında nidalar üslubi təravətin, sözün dürüst mənasında qeyri-adiliyin daşıyıcılarıdır. Formanı məzmunu müqabil etməkdə, dərin mündəricəni gözəl ifadə qəliblərinə salmaqla hiss-həyəcan bildirən sözlər dürüst seçilib misra düzümünə sərrast şəkildə yerləşdirilməsi əsl yaradıcılıq nümunəsidir. Onların tədqiqi aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya: Dünyadakı qlobal inkişafın bir parçası olduğu üçün dövlət dilimiz də sürətlə inkişaf edir, yeniləşir, müasirləşir. Cəmiyyətimizin inkişaf sürəti ictimai şüurumuzun inkişaf sürətindən xəbər verir. İctimai şüur dərinləşdikcə insani münasibətlər daha da doğmalaşır və bu xüsusda anlayışların ifadəçisi sayılan yeni sözlər yaranır, dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Azərbaycan yazıçılarının, o cümlədən də H.Cavidin yaradıcılığının təkrar tədqiqatlara cəlb edilməsinə ehtiyac duyulur. Məqalədə Böyük yazıçının əsərlərində işlənmiş söz qruplarının, dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmış, nidaların üslubi-linqvistik cəhətlərinə diqqət yetirilmiş, nəzəri fikirlər nümunələrlə sübut edilmişdir.

Metod: Məqalədə qarşılaşdırma, müqayisəli, təsviri və aral metodlardan istifadə edilmiş, müasir dilçilik üsulları tətbiq edilmişdir.

Giriş:

Yüksək sənətkarlıq faktoru kimi şərtləndirilən bu cür ifadə üsulunun H.Cavid şeirlərindəki bədii mətləbə uyğunluğu xüsusi tədqiqat mövzudur. Müxtəsər şəkildə onu deyə bilərik ki, emosionallıq yükləri ilə H.Cavidin bədii mətninə daxil olan nidalar bədii keyfiyyət halında oxucunun hisslərinə hopur və onu düşündürür:

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç
Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hıçqırdı:
“Aman,vay, annəciyim!..”, sonra qəşş olub getdi;
Bu səs sınıfta olan cümlə qəlbi titrətdi. (2, 47)
Aman, nə mənzərə! Duyduqca sarsılır vicdan.
Nə dəhşət, ah!.. Düşündükcə çıldırır insan.
Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcəbə?..
Xayır, xayır... nə diyor baq ricali-bəzmara;
Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyör hər an,

Böyük səadət umar həp şu qanlı fırtınadan. (2, 51)

H.Cavid nidlaları bədii məntiqə məharətlə uyuşdurur, intonasiya çalarları, fasilələr sözün həm geniş, həm də müstəqim mənasında fikrin diapozonunu, fəlsəfi düşüncələrin həyatiliyini qüvvətləndirir. Lirik düşüncə tərzinin siqləti təbii olaraq, H.Cavidin leksikonunda emosional sözlərin işlənmə intensivliyinə səbəb olur. H.Cavidin lirikasında nidlalarla emosional ifadə tərzini müşahidə və hisslərdən fəlsəfi həqiqətlərə, bəşəri mətləblərə müraciət edib ümumiləşdirmək vasitəsidir. Emosiyaların fəlsəfi şərhində müstəsna rol oynayan nidlalar H.Cavid lirikasındakı üslub bolluğuna rəvac verir. Bədii təfəkkürün, hiss və fikir miqyasının böyüklüyünə dəlalət edir. Nidlalar ideal, mətləb, fikir və hiss ölçülərinin bədii–estetik cəhətdən daha təsirli tərzdə meydana çıxmasına kömək edir:

Olmaz bu qədər nəş'əli rə'ya,
Ruhum buna qane deyil əsla.
Heyhat!.. Bu bir səhneyi-sevda...
Bir səhneyi-sevda ki, sərapa
Məczub ona hər bir dili-şeyda. (2, 59)
Zavallı gəncin o titrək püriştika səsini,
Sükuti-leyli yaran nəş'əsiz tərənəsinə
Kim anlar, ah... ona kim e'tina edər?
Heyhat!.. O aşiyana girən şey fəqət süruri-nişat...
O infialı, o suzişli halı kim dinlər?
Verir cavab ona ancaq sitəmli qəhqəhələr. (2, 39)

Nidlalar vəzn və formasından asılı olmayaraq H.Cavidin bütün əsərlərində ritorika, diklomasiya ruhunu vüsətli edir, onun məfkurə, ideya, problem və mövzu dairəsini genişləndirir. Sənətkarlıq və forma kamilliyi həmçinin onun poeziyasında vətəndaşlıq, vətənpərvərlik və humanizm ideyalarını dərinləşdirir, daha mündəricəli, daha təsirli olmasının təminatçısına çevrilir. Emosional leksika lirikada yalnız ifadə və bədii obraz vasitələrinə aid məziyyət kimi özünü göstərmir, o daha çox bədii mətnin mündəricəsinə məxsus olan keyfiyyət olaraq təzahür edir. (3)

Nidalardan istifadə özünəməxsusluğu H.Cavidin poetik istedadının dərinliyindən xəbər verən atributlardandır və bu amil bizə haqq verir ki, onu qədim və zəngin ədəbiyyatımızda böyük və original bir hadisə kimi dəyərləndirək.

Nidlaların törətdiyi emosional əhvali-ruhiyyənin bədii təsiri poetik idrakın itiliyinə söykənir. Təsvir obyektinin ən mühüm nöqtələrinin poetik yozumuna və şərhinə imkanlar verir. Emosional sözlərin semantikasından irəli gələn estetik təəssüratlar sayəsində lirik qəhrəmanın fikir və qayğıları geniş miqyas alır, gerçəklikləri müasir vətəndaş fikri mövqeyindən dərk etmək meyli, müəllifin məfkurə kamilliyi, həyat ideallarının yetkinliyi özünün qabarıq

təzahürlərini tapır. Nidalara gərəkli sənət faktı, sənətkarlıq doğuran dil vahidi kimi baxması özünü ona görə doğrultdu ki, tembrinə görə onlar bədii kontekstinə uyğun idi. Mətnin digər komponentləri ilə səsleşirdi. Emosional təzahür onun misralarında xüsusi bir xətt təşkil edir, estetik ölçüləri sənət ölçülərinə uyğun gəlir.

Ayrılıq nə yaman dərd imiş, aman!
 Sənsiz halım gündən-günə pərişan,
 Vüslət dəmlərini anar da hər an,
 İzlər yollarını yorğun gözlərim... (2, 131)
 Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı,
Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.
 Verin! Verin!.. Gözü yollarda bir yığın bəşərin,
 Nə heyrat, ah! Əsərsizmi bunca ahü ənin!?
 O çırpınan, əzilən, qəhr olub gedən fükəra
 Deyilmi? Yoqsa o sizdən deyilmidir əcəba!? (2, 72)

Fikrin hərəkətinə, əsas hədəflərini tənzim etmək etmək, fikir axarını müəyyən məcraya yönəltmək, daha doğrusu onu daha qabarıq vermək məqamlarında nidalar sənətkarın köməyinə gəlir. Mündəricəni aydın və üslubi vurğulu kommunikativ səmtə təqdim etmək vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir. Sözü yaxşı mənasında intellektuallaşdırma manerası həyata keçirilir və təbiidir ki, bu intellektuallaşdırma meyli istedadın vüsətindən doğur, dərin poetik düşüncədən qidalandığına görə oxucunun xoşuna gəlir (4, 45). Nidaların mətnin ümumi ruhu ilə uyuşması emosionlaşmaya rəvac verir ki, onu həm bədii cəhətdən, həm də məzmunca zənginləşdirir. Misraları nidalaşdırma müraciəti predmetli edir və nəticədə misralar təbii axarında assosiativ səsleşmələrlə zənginləşir. Bunun mükəmməl nümunələri əyani olaraq nümayiş etdirir ki, H.Cavidin misraları nidalaşdırma üsulu həqiqi, monumental bədii söz quruculuğu yoludur (5, 74).

Müsbət idealların, yüksək bəşəri ümid və arzuların emosional təsdiqində nidalardan ustalıqla istifadə edən Hüseyn Cavid mətnə coşqunluq və melodik vüsət gətirir. Nida intonasiyaları güclü və aydın melodiyanın akkordları kimi səslənir. Dərin fəlsəfi mükəmməllərin özü mükəmməl ifadə formalarını doğurur. Misralarda ruhi –məənəvi iztirablar, dözülməz ağrılar dəhşətli fəryadlarla, ah – amanlarla ifadə olunur. Nida və ondan sonrakı sükut, səs tonunun alçalıb yüksəlməsi təsirli və sarsıdıcı notlar təəssüratı bağışlayır. Zamanın, cəmiyyətin əhvali –ruhiyyəsi ilə səsleşən poetik intonasiya lirik qəhrəmanın ən gərgin daxili, psixoloji halını, ruhi böhranlarını hiss –emosiya axarına salır. Nidaların hər biri müəyyən semantik üslubi imtiyaza malik olur. Ən hissi məqamlar, şair üreynin döyüntüləri nidalarda əks –səda tapır:

Əfsus!.. O gözəl günləri etdikcə təxəttür,
 Coşmaqda bu gün duyğularım böylə dəmadəm.

Məhv etmədə şimdi bəni aləmi-təhəssür;
Hərdəm qara xülyalar olub qəlbimə məhrəm.
Lərzən ediyor ruhumu bin dürlü məzalım,
Əfsus... ki mazi ədəm, ati isə müzlim... (2, 35)
Gözəl mələk! Bəni gəl qurtar, al əmanətini!
Yetər, yetər!... Çəkəməm qeyri bəri-fırqətini,
Qapında kəndim için qazmaq istərim mədfən."
Kim anlar, ah... ona kim e'tina edər? Heyhat!..
O aşiyana girən şey fəqət süruri-nişat... (2, 39)

Nümunələrin kamilliyi bir daha əyaniləşdirir ki, əsl poeziya, əsl poetik təəssürat nidaların mətnə həm zahirən, həm də məzmun və mündəricə baxımından çox asılıdır. H.Cavidin bu sahədəki zəngin təcrübəsi böyük örnək, lirik forma nümunəsidir. Deməli, "H.Cavid və ona bənzər söz sənətkarları üçün forma məzmunlu anlayışdır" (1, 34). Məhz emosional sözlərin məzmunundan təcrid olunmuş şəkildə mətnə daxil olmaması da bu amildən qaynaqlanır. H.Cavid üslubunda nidalara maraq ona görə çox ciddi və təkidlidir ki, onlar mətn mühitində öz üslubi-semantik imkanlarını büruzə verir, poetik potensialının köklərinin dərinliyini və zənginliyini aşkara çıxarır.

Xüsusi ehtirasla səslənən H.Cavid misralarında nidalar müəllifin gerçəkliyə münasibətini səciyyələndirən mühüm emosional cizgilərdir. Onlar ilk oxunuşda coşqun, düşündürücü görünür və bu coşqunluğun, düşüncə axınının arxasında dərin fəlsəfi mənalara, ibrətli məzmun, təsirli ekspressivlik dayanır. Mövzu və mətləb, fikir və deyim ritmin arxasında sənətkar təxəyyülünün geniş üfüqləri canlanır.

Nəticə:

Həyatın canlı fakt və təzahürlərinə qüvvətli meyl H.Cavid yaradıcılığında aydın sezilən başlıca məziyyətdir. Gerçəkliyi obrazlı duyum və deyim tərəvətliliyi, poetik hissin yeniliyi, bədii əhvali-rihiyyənin zənginliyi ilə seçilən H.Cavid poeziyasındakı obrazlı düşüncə orijinallığı, ifadə özünəməxsusluqlarında da hiss olunur, misraların ritm və struktur kamilliyinə yol açır. Poetik mündəricə müəyyən ovqat ilə şərtlənən assosiasiyalar halında meydana çıxır. Sözlərin məna rabitəsi, dilin obrazlaşdırılması H.Cavid üslubunun aparıcı tərəfləridir. O, optimal nitq mühiti yaratmaqla dil materiallarının hər birinə müəyyən üslubi tonlar verir və bunun bilavasitə nəticəsində onun dili öz lirizmi ilə səciyyələnir.

H.Cavid poeziyasının estetik təməlində dil vahidlərinin sərrast poetik mövqeyi dayanır, onun yüksək ritm-ahəng yaratma imkanları ön plana keçir. Vurğu zənginliyi, misraların səslənmə nizamı H.Cavid şeiriyyətinin vüsətlənməsində əsas rol oynayır. Şeirin ritmi və emosionallığı lirik qəhrəmanın ruhundakı enerjini aşkarlama qüdrəti kəsb edir. Bu üsul sözün daxili enerjisinə

dinamika və bədii təsir qazandırır. Ritm və ahəng yaradan bütün vasitələr kompleks şəkildə, sistemli formada istifadə olunmaqla şeirin bədii strukturuna gözəl məziyyətlər gətirir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov Musa. H. Cavidin bədii dili və dram sənətkarlığı. Sənətkar və söz., Bakı: Yazıçı, 1984, 184s.
2. Cavid Hüseyn. Əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı: Lider nəşr., 2005, 214s.
3. Hüseynova Mahirə. XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2015
4. Hüseynov Məhərrəm. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
5. Hüseynov Məhərrəm. Sözün poetikasi. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 340 s.

Ədəbi dildə arxaikləşmiş sifətlər Qərbi Azərbaycan şivələrində

Sevinc Sadıqova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevincsadigova@gmail.com

Xülasə

Xalqımızın əzəli yaşayış məskənlərindən olan Qərbi Azərbaycan ərazisindən bu torpaqların aborigen əhalisi olan Azərbaycan türkləri zorla qovulduqdan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar. Bu proses nəticəsində kompakt yaşayışdan məhrum olduqlarına görə, onların dialekt-şivə xüsusiyyətləri getdikcə neytrallaşır. Halbuki Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri zəngin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir, Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərinin izlərini özündə yaşatmaqdadır ki, bunların da tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan şivələrində bir sıra leksik vahidlər vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dildə də işlək olmuş, sonradan arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmış, lakin şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Bu yazımızda Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, ədəbi dildə arxaikləşmiş sifətləri nəzərdən keçirəcəyik. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sifətləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik: 1) İnsana məxsus xarici görkəm və cismani əlamətləri bildirən sifətlər; 2) Xarakter və psixoloji xüsusiyyətləri bildirən sifətlər; 3) Ümumi şəkildə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər; 4) Heyvanlara aid əlamətləri bildirən sifətlər.

Açar sözlər: dialekt, arxaizm, sifət, ədəbi dil, Azərbaycan dili.

Прилагательные ставшие архаичными для литературного языка, употребляющиеся в говорах Западного Азербайджана

Севиндж Садыхова
доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет
sevincsadigova@gmail.com

Резюме

После насильственного изгнания азербайджанских тюрков, являющимися коренным населением этих земель с территории Западного

Азербайджана, одного из древних поселений нашего народа, поселились в разных регионах Азербайджана. В результате этого процесса они теряют компактность, а их диалектные особенности становятся все более нейтральными. Так как диалекты и говоры Западного Азербайджана имеют богатые лексические и грамматические особенности, они содержат следы древнейших периодов азербайджанского языка, изучение которых чрезвычайно важно с точки зрения изучения истории языка.

В говорах Западного Азербайджана имеется ряд лексических единиц, которые исторически использовались в литературном языке, а позже стали архаичными и вышли из литературного языка, но сохранились в диалектах. В данной статье мы рассмотрим прилагательные, ставшими архаичным в литературном языке, но употребляемые в говорах Западного Азербайджана. Прилагательные, употребляемые в говорах Западного Азербайджана, могут быть сгруппированы по их лексико-семантическим признакам следующим образом: 1) Прилагательные, обозначающие человеческий облик и физические особенности; 2) Прилагательные, обозначающие характер и психологические особенности; 3) Прилагательные, обозначающие признак и качество в целом; 4) Прилагательные обозначающие признаки животных.

Ключевые слова: диалект, архаизм, прилагательное, литературный язык, Азербайджанский язык.

Adjectives which used in accents of western Azerbaijan became archaic literary language

Sevinj Sadigova
doctor philosophy on philology, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University
sevincsadigova@gmail.com

Summary

After the forced expulsion of the Azerbaijani Turks, the aboriginal population of these lands from the territory of Western Azerbaijan, one of the ancient settlements of our people, they settled in different regions of Azerbaijan. As a result of this process, they lose their compact life, and their dialectal features become increasingly neutral. However, Western Azerbaijani dialects and accents have rich lexical and grammatical features, It contains traces of the most ancient periods of the Azerbaijani language, the study of which is extremely important in terms of studying the history of the Azerbaijani language.

There are a number of lexical units in the dialects of Western Azerbaijan, which were historically used in the literary language, and later became archaic and out of the literary language, but preserved in the accents. In this article, we will look at archaic adjectives used in Western Azerbaijani accents. Adjectives used in Western Azerbaijani accents can be grouped according to their lexical-semantic features as follows: 1) Adjectives denoting human appearance and physical features; 2) Adjectives denoting character and psychological features; 3) Adjectives denoting character and quality in general; 4) Adjectives for animals.

Key words: dialects, archaism, adjectives, literary language, Azerbaijan language.

Aktuallıq: Xalqımızın əzəli yaşayış məskənlərindən olan Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində bu gün bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır. Mərhələlərlə həyata keçirilən və 1988-ci ildə başa çatan deportasiya nəticəsində İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı, Ağbaba, Dərələyəz, Zəngəzur mahallarının aborigen əhalisi olan Azərbaycan türkləri minilliklər boyunca yaşadıkları dədə-baba torpaqlarından zorla qovulduqdan sonra Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar. Bu proses nəticəsində kompakt yaşayışdan məhrum olduqlarına görə, onların dialekt-şivə xüsusiyyətləri getdikcə neytrallaşır. Halbuki Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri zəngin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir, Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərinin izlərini özündə yaşatmaqdadır ki, bunların da tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Annotasiya: Qərbi Azərbaycan şivələrində bir sıra leksik vahidlər vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dildə də işlək olmuş, sonradan arxaıkləşərək ədəbi dildən çıxmış, lakin şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Bu yazımızda Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən, ədəbi dildə arxaıkləşmiş sifətləri nəzərdən keçirəcəyik.

Metod: Məqalədə müqayisəli-tarixi, təsviri metodlar tətbiq edilmişdir.

Giriş:

“Sifət adlanan nitq hissəsi üzrə Azərbaycan şivələri leksik cəhətdən daha dəqiq surətdə bir-birindən fərqləndirilə bilər” [1.55]. Həqiqətən də, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində də bu nitq hissəsinə aid spesifik vahidlər çoxdur. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sifətləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: 1) İnsana məxsus xarici görkəm və cismani əlamətləri bildirən sifətlər; 2) Xarakter və psixoloji xüsusiyyətləri bildirən sifətlər; 3) Ümumi şəkildə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər; 4) Heyvanlara aid

əlamətləri bildirən sifətlər. Əlbəttə ki, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində rəng, dad, ölçü və s. bildirən sifətlər də vardır, lakin bunların içində tarixən ədəbi dildə işlənərək müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş leksik vahidlər olmadığına görə, tədqiqat obyektimizə daxil deyildir. Bu səbəbdən məqalədə yalnız aşağıdakı sifətləri təhlilə cəlb etmişik:

1. İnsana məxsus xarici görkəm və fizioloji əlamətləri bildirən sifətlər: alacankeş (yarıcan; İrəvan, Göyçə), anqut (həddindən artıq arıq; İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı), avırtıdax (kök, sifətini ət basmış; Dərələyəz, Zəngəzur), caydax (çox arıq və uzun; İrəvan, Göyçə), ələngə (arıq; Loru-Pəmbək), imirzə (yaraşıqlı; Dağ Borçalısı), xaşal (kök, yekəqarın və balacaboy; İrəvan, Dərələyəz), xırça (balacaboy; Dağ Borçalısı, Göyçə), xırsız (çox qüvvətli, güclü; Dərələyəz, Zəngəzur), ximel (balacaboy; Göyçə, İrəvan), xoxabel (qozbel; Göyçə), xondel (balacaboy; Ağbaba), idimsiz (xarici görkəmi xoşagəlməz; Göyçə), kəkoy (pəltək; Dağ Borçalısı, Göyçə), kötmül (balacaboy kök; İrəvan), künküllü// küngün (donqar, qozbel; Göyçə, Ağbaba), qaxet (arıq; İrəvan, Göyçə), qanbur (qozbel; İrəvan), qayışbaldır (arıq; İrəvan, Göyçə), ləvərə (kifir, yekəqarın; Dağ Borçalısı), lolam (uzunboylu; Dərələyəz), munqoy (burnunda danışan; Göyçə), neyvət (kifir, yaraşığı olmayan; Göyçə), püstəqarın (azyeyən; Dərələyəz), sayrı (xəstə; Göyçə), sakqat// səqqət (şikəst; məc.: bacarıqsız; İrəvan, Ağbaba), sıpıx// sırpıx (kök, dolubədənli; Zəngəzur), sumbatdı (yaraşıqlı, gözəl görkəmli; Göyçə), sülöysün (arıq; Göyçə), ufax (arıq, zəif; Göyçə), yüklü (hamilə;) və s. Bunlardan *xırsız*, *imirzə*, *görklü*, *gürbüz*, *sayrı*, *yüklü* leksemləri tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir.

Dərələyəz və Zəngəzur dialektlərində işlənən *xırsız* leksemi “*güclü, qüvvətli, iri cüssəli, kor-kobud*” mənalarını ifadə edir; məs.: *Musa hozunun, xırsızın biriydi* (Zəng.). Dərələyəz dialektində bu leksem həm də “*oğru*” mənasında işlənir; məs.: *Bizdə belə məsəl var: Üz verəndə arsız olurlar, az verəndə xırsız* (Dər.). Bu leksem tarixən ədəbi dildə “*oğru, quldur*” mənasında işlənmişdir. Məs.: *Gecə gələn xırsızları qorqudan, Qorquduban şamatasıyla ürküdən* [2.42]; *Məgər bu kişilər xırsızımı ola, Anın için düşüb gedər bu yola* [3.29] və s. Tarixən ədəbi dildə “*oğru, quldur*” mənasında işlənən bu söz, Qərbi Azərbaycanla yanaşı, Muğan qrupu dialekt və şivələrində, Quba, Şamaxı, Oğuz, Şuşa dialektlərində [4.262] və Naxçıvan dialektində [5.263] də “*güclü, qüvvətli, canlı*” mənalarında işlənir. İraq-türkman dialektində “*oğru*” mənasındadır. V.V.Radlovun lüğətində də [6.II.1720] məhz bu mənada qeydə alınmışdır. Müasir Türkiyə türkcəsində bu söz “*oğru*” mənasındadır.

Dağ Borçalısı dialektində *imirzə* sözü “*böyüyüb həddi-bülüğa çatmış, gözəlləşmiş, yaraşıqlı*” mənasındadır; məs.: *Astanın imirzə, iyid oğlu var* (Kal.). “*Yaraşıqlı*” mənasında *imirzə* leksemi “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarında da işlənmişdir; məs.: *Baqdı gördi Oğuzun ucında bir ala sayvan dikilmiş, bir imirzə xub yigit qırq yigid ilən sağında və solında otururlar* [2.53].

Fərqli semantika ilə işlənən sifətlərdən biri də **görlü** sözüdür, bu leksem Ağbaba dialektində “*biabırçı*” mənasında (**Görlü** əməlləriynən ad çıxardı *Zalxa*), tarixən ədəbi dildə isə “*yaraşlıq, gözəl*” mənasında işlənmişdir; məs.: *Qamın aqan görlü suyu qurumasun* [2.94]; *Məgər sultanı ol şəhrin bağayət, Əcayib görlü idi binəhayət* [3.75]; *Həddə yetdi ol iki bədri-münir, Hüsn içində körlü idi binəzir* [7.102]; *Hindü Xarəzmü Xorasanü İraq, Rumü Şamün görlüləri ittifaq* [7.145]; *Ta ki, sən getdin, mən oldum dərdiməndi-müstəmənd, Dərdimə görlü camalın cana dərman oldu, gəl!* [8.I.118]; *Əbu Süfyanın ötəri hind adlu ki, ərəb oymağında görlük ilən məşhur idi* [9.75] və s. Türk dillərinə aid lüğətlərdə [6.II,1261; 10.318] də bu sözü “*gözəl, yaraşlıq*” mənasında qeydə alınmışdır.

Ağbaba dialektində “*güclü, qüvvətli*” mənasını ifadə edən **gürbüz** leksemi işlənmişdir. Bu leksem apelyativ vahid kimi işləkliyini getdikcə itirsə də, onomastik vahid – antroponim kimi işlənir, biz də məhz antroponim kimi qeydə almışıq: *Dedim, a bala, a Gürbüz, çıx dərsi danış*.

Bu leksem XIII-XIV əsrlərə aid ədəbi dil nümunələrində işlənmişdir; məs.: *Oğuz zamanında Qanlı qoca deyərlərdi, bir gürbüz ər vardı* [2.104]; *Həzər eyləyalım biz ol yağıdan, Bənəm gürbüz yağıları dağıdan* [7.83]; *Ol çəridə var idi bir pəhləvan, Korbuz idi ləşkəründə qərudən* [7.15] və s. V.V.Radlovun lüğətində [6.II.1640] də eyni mənada qeydə alınmışdır.

Göycə dialektində “*xəstə*” mənasında işlənən **sayrı** sözü tarixən ədəbi dildə eyni semantika ilə, *sayru* fonovariantında işlənmişdir; məs.: *Ol obada bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi* [2.95]; *Bir-birindən bir yana ayrı düşər, Hər birisi bir yana sayru düşər* [4.102]; *Dünyayı-dun qəmindən sayru olub sararma, Aləmdə kimsə çün kim, bulmaz bu dərdə dərman* [8.II.71]; *Yanağı, ləbi qəmindən necə sayru olmayım mən, Dəgirən mana şafayı, bu gül ilə ol şəkərdi* [8.I.266]; *Qəm yolunda mən qalıb, getdisə Məcnun, yox əcəb, Sayruya düşvardır həmrəhlik etmək sağ ilən* [11.I.256]; *Səndən necə kim, can ayrı düşdi, Tən ya çürüdü, ya sayru düşdi* [12.177] və s. V.V.Radlovun lüğətində [6.IV.226] “*xəstə, zəif*” kimi izah edilmişdir. Zəngəzur dialektinin Meğri şivəsində bu söz *sayır* fonovariantındadır. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində də *sayrı* sözü eyni semantika ilə işlənir.

İrəvan dialektində **yüklü** sözü “*hamilə*” mənasındadır; məs.: *Qarandırırxdə yüklü gəlmi eşyə buraxmazdar* (Zəngib.). Bu leksemə ədəbi dil nümunələrindən hələlik yalnız “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində rast gəlirik: *Ala gözlü görlü halalım yüklü qodum* [2.123]; *Ala gözlü görlü halalın yüklü qoduñ, – aslan oldı! – dedi* [2.124]. Qeyd edək ki, dastanın dilində bu leksem yalnız insanla bağlı deyil, heyvanlarla bağlı da eyni mənada işlənmişdir; məs.: *Qaytabanıñ mayasını yüklü qodum* [2.123]; *Qara ayılum qoyunını yüklü qodum* [2.123] və s. Deməli, bu leksem dastanın dilində həm *hamilə*, həm də

boğaz leksemlərinin sinonimi kimi işlənmişdir. Bu leksem eyni fonosemantika ilə Qax şivəsində də işlənir.

2. Xarakter və psixoloji xüsusiyyətləri bildirən sifətlər: ağciyər (qorxaq; Dərələyəz), ağır (hörmətli, samballı; Dərələyəz), ağzısti (heç nədən qorxmayan, sözünü çəkinmədən, birbaşa deyən; Dərələyəz), ağzısuyux (sirr saxlaya bilməyən; Göyçə), ağzıbir (sirr saxlayan; İrəvan, Göyçə), aladil (yalançı, hiyləgər; Dağ Borçalısı), alağuz (araqarışdıran, xəbərçi; Ağbaba), alçax// alçaxkənül (təvazökar, Göyçə), asükün (naşükür, hər şeydən narazı; İrəvan, Göyçə), azğıntı (avara; İrəvan), balxı (maymaq; Dərələyəz), bayanğı (avara, tüfeyli; İrəvan), beçərə (yazıq, fağır; Dağ Borçalısı), beddam (adı pis çıxmış; Dərələyəz, Göyçə), bərraday (tənbəl, avara; Göyçə), burnuyelli (özündənrazı, lovğa; İrəvan, Göyçə), cezvəli (əsəbi, tez özündən çıxan; İrəvan), cələkəsən (fırıldaqcı, hiyləgər; Göyçə, Zəngəzur), cılasın (igid, qoçaq; Göyçə), cıynaxlı (bacarıqlı, qoçaq; İrəvan), cüdam (axmaq, yelbeyin; Dağ Borçalısı, Ağbaba), cüvəllağı (çoxbilmiş, bic; İrəvan), daqqa (özündənrazı, lovğa; Göyçə), dambat (özündənrazı, özünü dartan, lovğa; əksər şivələrdə), danqa (kobud cavab verən, sözqaytaran, öz bildiyini edən, qanacaqsız; Dərələyəz), darqursax (səbirsiz, hövsələsiz; İrəvan, Göyçə), daşqəfədan (simic, xəsis; İrəvan), davaxor (dalaşqan; Zəngəzur), dəmdəməki (fikrini tez-tez dəyişən, ağılsız; Dərələyəz), dənəxor (özgə hesabına yaşayan; İrəvan), dıydıx (yelbeyin, yüngülxasiyyət; İrəvan, Göyçə), dilbaz (dilli-ağızlı; Dərələyəz), dingiş (yüngülxasiyyətli; Zəngəzur), düdəmə (korafəhim, sarsaq; Dərələyəz), düşük (sarsaq, yüngülxasiyyət, sözünün yerini bilməyən; Dərələyəz), əlləm-qəlləm (kələkbaz, fırldaqçı; Göyçə), ərđəmli (bacarıqlı, qabiliyyətli, hünərli; Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan), faqqı (kələkbaz, hiyləgər; Göyçə), fasıx (bic; Ağbaba, Göyçə), fəllax (diribaş; İrəvan), göy (xəsis; Göyçə), hul (qanmaz; Göyçə), huydum (yüngülxasiyyətli, yelbeyin; Dərələyəz), hüşdürüm (yüngülxasiyyətli, yelbeyin; İrəvan), xaymal (tənbəl; Göyçə), xınzır (paxıl, xain; Göyçə), xoşu (əxlaqsız; Göyçə), ibnə (aravuran; İrəvan), ifləmə (axmaq, dəli; Göyçə, Dağ Borçalısı), ipiqırax (vəfasız, etibarsız; İrəvan), işdəngi (dəcəl, şit hərəkətlər edən; İrəvan), ırsız (abırsız, həyasız, sırtıq; Dağ Borçalısı, Göyçə), kağal// kahal (əfəl, key, gec başa düşən; Göyçə; Zəngəzur, Dərələyəz), karsala (gicbəsər; İrəvan, Göyçə), katda (yekəxana, özünü hamıdan üstün sayan; İrəvan), kələcər (çoxbilmiş; Göyçə), kirnas (simic, xəsis; Göyçə), korafəhim (əfəl, küt, aciz; İrəvan, Göyçə), köntöy (kobud, acıdil; Dağ Borçalısı, Göyçə), köşəqılış (nainsaf; Zəngəzur), kür (şuluq, dəcəl; İrəvan, Göyçə), qabırğasıqalın (deyilən sözü vecinə almayan, söz təsir etməyən, qanmaz; İrəvan), qadı (yaşından, başından böyük danışan; Göyçə, Dağ Borçalısı), qağan (cəsur, igid; Zəngəzur), qahmar// qəhmər (tərəfdar; Göyçə), qalmıx (sırtıq; Zəngəzur), qamaşıxsız (abırsız, utanmaz, heç kimi saymayan; İrəvan), qanıx (qana susayan; Göyçə, Dərələyəz), qaraçı (simic, xəsis; Göyçə), qaradavan (ayağı ağır, uğursuz; Göyçə), qarayaxa (abırsız,

həyasız, davakar; Göyçə), qarınöylü (kinli; Göyçə), qətdəl (tənbəl; Göyçə), qəvi (zalım; Zəngəzur), qıvız (xəbərçi; Dərələyəz), qırçı (simic, xəsis; Göyçə), qoraz (özünüdartan, lovğa; İrəvan), quşquşu (yüngülbeyin, ağıldan yüngül; Göyçə), lalix (fərsiz, key; Ağbaba), lampır (tənbəl; Dərələyəz), ləlix` (görməmiş; Dağ Borçalısı), lələ:n (Göyçə, Dağ Borçalısı), lılıx (fərsiz, key; Loru-Pəmbək), lopbaz (özündənrazı, lovğa; İrəvan, Göyçə), mağmın (yazıq, fağır; Göyçə, İrəvan, Dərələyəz), mayıf (bacarıqsız; əks.şiv.), naqqal (boş-boş danışan, çox danışan; Dərələyəz, İrəvan), nay (baməzə, zarafatçı; Göyçə), nırqıs (simic, xəsis; Dərələyəz, Zəngəzur), öddəx` (qorxaq; səbirsiz; Ağbaba), pampax (əfəl, tənbəl; İrəvan, Göyçə), partoy (darhövsələ; Göyçə), saytal (ağıllı; Zəngəzur), səy (gic, dəli; Göyçə, İrəvan, Dərələyəz), simitan (heç nədən utanmayan, sırtıq; Zəngəzur), sital (tərs, öz bildiyini edən; Göyçə, Zəngəzur), sofı (həddən artıq təmizkar; İrəvan, Göyçə), sosur (adamayovuşmaz; İrəvan), soyğar (yarıtmaz, bacarıqsız; Göyçə); şulum (pinti; Göyçə), taxtasıqırax (etibarsız; İrəvan), təpərri (dözümlü; İrəvan), təşər (lovğa; Zəngəzur), tosun (ərköyün; İrəvan), tüləx` (hiyləgər; Göyçə), tülü (bic, fırıldaqçı; Zəngəzur), ustublu (ehtiyatlı; İrəvan), yasdər (tənbəl; İrəvan), zayıl (axmaq, kəmağıl; Göyçə, Dağ Borçalısı), zəvzəx` (çoxdanışan; Zəngəzur// dəcəl; Göyçə) və s. Bunlardan *cələkəsən*, *cılasın*, *ərdəmli*, *kür*, *qəvi*, *mağmın* kimi sözlərə ədəbi dil nümunələrində də rast gəlirik.

Göyçə dialektində *cılasın* “*qoçaq, qəhrəman, igid, heç nədən qorxmayan*” mənalarını ifadə edir; məs.: *Cılasın*, *cantırax oğlandı bizim Feroz, heşkim başsarammaz onunan* (Çəm.).

Ədəbi dil nümunələrində *cılasın* fonovariantında işlənmişdir; məs.: *Cılasın* *yigitlərlə Qarağünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdı* [2.50]; *Yetişmiş bir cılasın oğlu vardı* [2.104] və s.

Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan dialektlərində *ərdəmli* sözü “*bacarıqlı, qabiliyyətli, hünərli*” mənalarında işlənir; məs.: *İsə ərdəmli adamıydı de□in hörməti varıydı kənd içində* (Ağb.). Bu leksem “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmişdir; məs.: *Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir* [2.28]; *Çaya baqsa çalımlu, çal qaraquş ərdəmlü, bir gözəl yaxşı yigit oldı* [2.53] və s.

M.Kaşğarının lüğətində [13.I.169] *ərdəm* “*ədab, tərbiyə, fəzilət*”, V.V.Radlovun lüğətində [6.I.795] “*xeyirxah*” mənalarında izah edilmişdir. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrindən başqa, bu söz Muğan qrupu şivələrində, Ağdam, Şamaxı [4.255], Naxçıvan dialekt və şivələrində [5.233] “*hünərli*” mənasında işlənir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində “*dəcəl, şıltaq, nadinc*” mənalarında *kür* sözü işlənir; məs.: *Xırda gədəm yaman kür uşağıydı* (İr.).

Ədəbi dildə bu leksem az hallarda işlənmişdir: *Yarımasun-yarçımasun, səniñ oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı* [2.28]; *Səniñ oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı*

[2.29]. M.Kaşğarının lüğətində [13.I.339] *kür* “*igid, sarsılmaz, cəsur, qoçu*” mənalarında qeydə alınmışdır, Nuxa dialektində də eyni mənada işlənir.

Zəngəzur dialektinin Qarakilsə şivəsində **qəvi** sözü “*qüvvətli*” mənasında işlənir; məs.: **Qəvi** giyəvini də götdü getdi idaraya, sədiri yola gətirəmmədi, dedi vermənəm dedim, vermənəm.

Q.Bağırov tədqiqatlarında bu sifəti eyni mənada qeydə almışdır: “*Rüstəmzal qəvi bir pəhlivammış*” [14.148]. Ədəbi dil nümunələrində eyni fonosemantika ilə işlənmişdir; məs.: *Çün Məlik-Möhsün çıxdı qəvi, Bəryə bağlərinə yayıldı çavı* [5.134]; *Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun* [11.I.243]; *İzzətim şəm'i münəvvər, taleyim əzmi qəvi, Dövlətim hökmü rəvan, eyşim evi mə'mur idi* [11.I.287] və s. Şahbuz şivəsində bu leksem “*qəddar*” mənasında işlənir.

Göyçə, Ağbaba, İrəvan dialektlərində “*aciz, yazıq, əlindən heç nə gəlməyən*” mənasında **mağmın** sifəti işlənir; məs.: *Nə illah elədisə, o mağmın, malmadıx oğlunun əlni çörəyə çatdırammadı* (Ağb.). Bu leksem **məğbun** fonovariantında, eyni semantika ilə ədəbi dil nümunələrində işlənmişdir; məs.: *Hey, şu dəli mağmın mənə də şayəd ancılayın olmaz sözlər deyər – dedi* [2.73]; *Ey könül, sənsən məni məğbun edən, Natəvanü xəstəvü məhzun edən* [11.345]; *Bu məğbunun könli qopdı, ovudurmaz, Boyununa sallanuban yalvar imdi* [15.25]; *Yusif nəbi eşidübən mağmum oldu, Yəqub suçu vida qılıb çıxar imdi* [15.170]; *Əcayib dürlü-dürlü neməti xun, Yedilər qurtü quş qalmaqda məğbun* [7.94]; *Yar vəslin almayan can nəqdinə, Eşq bazarında key məğbundur* [8.II.274]; *Canım aldın mey üçün, saqi, içirdin mənə qan, Dad əlindən ki, məni al ilə məğbun etdin* [11.I.184] və s. Naxçıvan dialektində [5.240] də mağmın sifəti eyni semantika ilə işlənir.

Qeyd edək ki, müasir ədəbi dildə işlənən elə sifətlər vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dildə, həmçinin Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində fərqli semantika ilə işlənmişdir. Belə sözlərdən *ağır, alçaq* sözlərini göstərmək olar. Müasir ədəbi dildə *ağır* sözü çəki anlamında, *alçaq* sözü “*aşağı*”, məcazi mənada isə “*ləyaqətsiz*” mənasında işlənir. Lakin həm tarixən ədəbi dil nümunələrində, həm də Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində bu sözlər fərqli mənə ifadə edir: *ağır* sözü “*hörmətli, sambalı*”, *alçaq* sözü isə “*sadə, təvazökar*” (çox zaman *alçax* könüllü, *alçaxkөнül* şəklində) mənalarında işlənir; məs.: *Qonşumuz Salman dayı ağır kişidi, sözü qılışdan kəsərridi* (Dər.); *Məhərrəm məllim çox alçax könüllü adamdı* (Göy.).

Bu sözlər ədəbi dil nümunələrində də eyni semantika ilə işlənmişdir: *Məgər ol gün kafirlərin ağır günləriydi: hər biri yeməkdə-içməkdəydi* [2.63]; *Ağır-adlu şəhərlərdən gəldüginə Beyrək adlu bir yigidə bulışmadıymı?* [2.68]; *Daş Oğuz bağlərinə ağırlıq edüb toyladı* [2.165]; *Yusif sədiq bu əhvalı bəyan bildi, Ağır xələt geyüridi alıb gəldi* [15.123] və s. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən *ağırramax* feili də bu mənadan yaranmışdır, “*hörmət*

göstərmək, qonaq etmək” kimi mənaları bildirir. M.Kaşğari [13.I.126] *ağır* sözünü “*əziz, möhtərəm*” mənalarında, V.V.Radlov [6.I.157] isə “*ciddi, yerini bilən, hörmətli*” mənalarında izah etmişlər.

Alçax// alçaxkөнül leksemi ədəbi dil nümunələrində *alçaq// көnlü alçaq* şəklində işlənmişdir: *Alçaq yerdə yapılubdur tənri evi Məkkə görkli* [2.21]; *Hüsn içində sana manənd olmaya, Əsli yuca, көnlü alçağum bənim* [7.26].

Ədəbi dil nümunələrində *alçaq, көnlü alçaq* “*təvazökar, sadə*” mənasında, bunun əksi olan *kөңlin yuca tutan* ifadəsi isə “*təkəbbürlü, özündənrazi*” mənasında işlənmişdir; məs.: *Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz. Kөңlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz* [2.19].

Qədim türk yazılı abidələrində [10.34] və bir sıra müasir türk dillərində *alçak* sözü “*sadə, ciddi, təvazökar*” mənalarında işlənir: *alp yağıda, alçaq çogida* (igidlik düşmənlə üzləşəndə, təvazökarlıq mübahisədə bilinər) [10.152]. Bu sözün qeyd etdiyimiz mənası ilə bağlı M.Nağısoylu yazır: “*Alçaqlıq sözü farsca forutəni (sədəlik, təvazökarlıq) lekseminin qarşılığı kimi verilmişdir. Məlum olduğu kimi, alçaq sözü tarixən dilimizdə sadə, təvazökar anlamında işlənmişdir*” [16.9]. Azərbaycan dilinin Qazax, Ordubad, Urmiya şivələrində (4.212) də bu leksem eyni mənə ilə işlənir.

3.Ümumi şəkildə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər: *ajar* (təzə, işlənməmiş; Göyçə), *alaqolay* (ortabab, babat; Göyçə), *anəyin* (əcaib, qəribə; Zəngəzur), *arı* (təmiz; Dərələyəz), *cıqqılı* (balaca, xırdaca; Göyçə, Dağ Borçalısı), *cu:x* (duru; İrəvan), *cunquş* (balaca, xırda; Dərələyəz), *dıncılı* (xırda, çox kiçik; Dərələyəz), *domba* (şişkin, qabarıq; Dərələyəz), *ey* (yaxşı, əla, gözəl; İrəvan), *əcərri* (təzə, istifadə olunmamış; Zəngəzur), *əssah* (dəqiq, doğru; Ağbaba, Göyçə, İrəvan), *gidi* (vəfasız, etibarsız; Göyçə), *xəfə* (isti; İrəvan, Ağbaba), *xonav* (rütubətli, nəm; İrəvan), *xort* (ögey; İrəvan), *xunik* (ilıq; İrəvan), *irağbətti* (münasib, layiqli; İrəvan, Zəngəzur), *isbattı* (layiqli, səliqəli, münasib; Zəngəzur; İrəvan), *keyvir* (sərin, soyuq; Göyçə), *kəmçix* (qısa, yarımçıq; Göyçə), *kirri* (çirkli; Göyçə), *kütah* (qısa; İrəvan), *qayım* (bərk, möhkəm; Ağbaba, İrəvan), *qəlbi* (uca, hündür; Ağbaba), *qolay* (yaxşı, rahat, asan; Göyçə), *lələdağlı* (narazı; İrəvan, Göyçə), *lırt* (yumşalmış, boşalmış; Dərələyəz), *mafrax* (zay, keyfiyyətsiz; Göyçə, Dağ Borçalısı), *matah* (tapılmayan, ələdüşməyən, az tapılan; İrəvan, Dərələyəz), *micas* (iyrənc; İrəvan), *naşar* (əcaib, qəribə; Zəngəzur), *oñatdı* (tutarlı; Göyçə), *samsax* (çox çirkli; İrəvan), *silə* (dolu; İrəvan, Dərələyəz), *suşdu// suçlu* (günahkar; Göyçə), *yesir* (kimsəsiz; Göyçə), *yey* (yaxşı; Zəngəzur) və s.

Bu leksemlərdən *arı, ey* sözü *eyi// iyü, qayım* sözü *qaim, matah* sözü *mətah, suşdu* sözü *suçlu* fonovariantında eyni semantika ilə, *qolay* sözü isə eyni fonosemantika ilə ədəbi dil nümunələrində işlənmişdir.

Dərələyəz, Zəngəzur, Ağbaba, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində **arı** “təmiz, pak” mənasını ifadə edir; məs.: *Munu bir arı yerə gizzədəf teccə qayıdajıyix* (Çəm.).

Bu leksemə ədəbi dil nümunələrində tez-tez rast gəlinir; məs.: *Arı sudan abdəst aldılar* [2.50]; *Ölüm vaxtı gəldüğündə arı imandan ayırmasun!* [2.170]; *Napak olan sənə nə bilir qədrü qiymətin, Zətində adəmin dəxi arı göhər gərək* [8.I.115]; *Möhtəsib bazara girdi, həqqi batildən seçər, Qəlbim arıdır deyən, şol doğru sərrafın qanı?* [II.32]; *Kəməli-hüsni-məşrəb, arı olmaqdır təərrüzdən, Riya əhlinə həm çox etiraz etmək riyadəndir* [11.I.105]; *Avlaxda bu gün avlarikən, yarə yoluxdum, Bir aydan arı, gün kimi didarə yoluxdum* [12.75] və s.

Müasir dildə bu söz “Aydan arı, sudan duru” ifadəsinin tərkibində qalmışdır.

İrəvan dialektində “yaxşı, əla” mənasında **ey** sözü işlənir; məs.: *Ey günün dosdudu o.* Bu leksem ədəbi dil nümunələrində **ey// eyü// iyü** fonovariantlarında, eyni semantika ilə işlənmişdir. Məs.: *Bəkil gördi, xatun kişiniq aqlı-kələcisi eyüdü* [2.137]; *Tiğ ilə canu dilin qıldımsa hər birin iki, İmdi oxumlan eydür* hər ikisin bir eyləyim [8.II.227]; *Aşıqindir zahid, əmma canə qıymır vaxti-kar, İyü xəyalı özgəvi sevdəyi-bazar özgədür* [8.29] və s. Zəngəzur dialektinin Meğri şivəsində **ey** leksemi **yey** fonovariantında, eyni semantika ilə işlənir; məs.: *Sa ki konlumu aleydi, bir yey kırkıra gətimişdi mə: Sülü.* Bu söz ədəbi dil nümunələrində həm **yey**, həm də **yeg** fonovariantında işlənmişdir; məs.: *Gəzdigündən öldüğün yeg ola: Bayındır xan səni çağıra, saña qatı qəzəb eyləyə* [2.28]; *Eşqi-məcəzi salikə zərqi riyadən yegdürür, Həq bil bunu kim, kimsəyi sudü ziyana verməzəm* [8.I.132]; *Məşuqunun cövr etdiyi yeydür vəfadan aşiqə, Bilməz vəfanın qiymətin, hər kim cəfaya tən edər* [8.I.286]; *Bundan dəxi yey məqam olmaz, Zövqi bu yerin təməmə olmaz* [11.II.16]; *Qeybətdən kəsə gör dilin, Hər qula yeysən dedilər* [12.30] və s.

M.Kaşğarının lüğətində [13.III.146] “yaxşı, üstün, xeyirli”, “Qədim türk lüğəti”ndə [10.252] “yaxşı” mənalarında izah edilmişdir. Qərbi Azərbaycandan əlavə, Muğan və Naxçıvan [5.235] qrupu şivələrində həmin mənada işlənir.

Ağbaba, Göyçə, İrəvan dialektlərində işlənən **qayım** sifəti “bərk, möhkəm” mənalarını ifadə edir; məs.: *Bir qayım qatma gəti, bağlıyım bula:rı* (İr.).

Ədəbi dil nümunələrində də işlənmişdir; məs.: *Səndən dilərəm mədəd ki, daim, Təmkinim ola sən ilə qaim* [11.II.46]; *Tədbiri əlaca durdu qaim, Dərdinə dəva sorardı daim* [11.II.141]; *Təzəcə dəyəmək alıbsan ələ, Qayım tut ki, nagağ düşər, ağlarsan* və s. Bu leksem ədəbi dildə uzun müddət işlək olmuş, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində də ədəbi əsərlərin dilində işlənmişdir.

İrəvan, Göyçə dialektlərində “rahat, yaxşı, münasib”, Dərələyəz dialektində isə bunun əksinə olaraq, “pis, keyfiyyətsiz” mənalarında işlənən

qolay leksemi tarixən ədəbi dildə “*rahat, yaxşı, münasib*” mənalarında işlənmişdir; məs.: *Andan əvvəl anı kim, yad qıldıq idi, Ol mənidən qolay nicat oldı imdi* [15.114]; *Xəzinə qandalığın bildi bunlar, Qolay yol nerdə isə buldu bunlar* [3.25] və s. İrəvan dialektində bu söz qolay-qolay şəklində sifət və zərf kimi də işlənir; məs.: *Qolay-qolay yola gələn adam deyil bu*.

Bu leksem Muğan və Naxçıvan [5.231] qrupu şivələrində də işlənir, V.V.Radlovun [6.II.585] lüğətində qeydə alınmışdır.

İrəvan, Dərələyəz dialektlərində “*az tapılan, ələ düşməyən*” mənasında **matah** sözü işlənir; məs.: *Müharbə vaxtı sabın matah olmuşdu, pal-paltarı çoğannan yuyurdux* (İr.); *Nə yaman matah şey imiş, taparam bu dəyqə* (Dər.).

Ərəb mənşəli bu söz canlı danışıq dilində fonetik dəyişikliyə uğrasa da, tarixən ədəbi dildə *matah*// *mətai* fonovariantlarında işlənmişdir; məs.: *Nə bahaya qiymət etsəm səni, ey şikari-dövlət, Ki, cahan mətahi dəyməz qılın saçın kəməndi* [8.I.112]; *Demə ki, bolub kəsad bazar, Bulmaz bu mətaimiz xiridar* [11.II.42]; *Dəhr bazarında kasiddir mətai-himmətim, Bu mətai satmağa bir özgə bazar istərəm* [11.II.218] və s.

Suç sözünə sifət düzəldən *-lu* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn *suçlu* sifəti Zəngəzur dialektinin Meğri şivəsində **şuşlu**, Dərələyəz dialektində **şüşdü**, Göycə dialektində **suşdu** fonovariantlarında işlənir, “*günahkar, təqsirkar*” mənasını ifadə edir; məs.: *Suşdu uşax kimin bir qıraxdaca durmuşdu, gəh cijimə baxe:rdi, gəh də maña* (Göy.).

Bu leksem ədəbi dildə orta işlənmə tezliyinə malik olmuşdur; məs.: *Və əhvalın nətəligin bizdən sorər, Gərəkmez kim, səni suçlu bilə imdi* [15.83]; *Güləndam aydır: ey şöhrəti-afaq, Əgər suçlu isəm sən tanrıya bax* [3.62] və s.

4.Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində heyvanlarla bağlı olaraq, heyvanların müəyyən əlamətini, xüsusiyyətini bildirən qısraq, qısır, boğaz, qaşqa, təpəl, saqqar və s. sifətlər də işlənir ki, bunlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaıkləşmişlər, lakin tarixən ədəbi dildə işlək olmuşlar.

Qısraq/qısrax leksemi Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində “bala verməyən at, doğmayan at, qısır at” mənalarını ifadə edir: *Nəsif bir qısrax alif, buraxif Sarı çayırda otdu:ur*.

Ədəbi dildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənir: *Biñ dəxi ayğır gətürün kim, heç qısraqa aşmamış ola* [2.59]; *Biñ ayğır diləyübdür kim, qısraqa aşmamış ola* [2.59]; *And içmişəm qısır qısraqa bindigim yoq* [2.73]; *And içəyim bu gəz boğaz qısraqa bindigim yoq* [2.73].

“Qədim türk lüğəti”ndə qısraq “cavan diş at (bəzən – bala verməyən diş at)” kimi izah olunmuşdur: “qısır qısraq – bala verməyən diş at; qız birlə kürəşmə qısraq birlə jarişma – qızla güləşmə, diş atla yarışma” [10.448]. V.V.Radlov bu sözü kысpак variantında qeydə alaraq “cavan diş at, hələ doğmayan diş at, cavan diş at ilxısı” mənalarında izah etmişdir [6,II,1.812].

Mahmud Kaşğaridə “kısırak igəndi – qısraq boğaz oldu” ifadəsi [13.I.248] və kısırak – gənc qısraq izahı verilmişdir [13.I.459].

Qısraq/qısırax sözü ilə eyni kökdən olan və Qərbi Azərbaycan şivələrinin demək olar ki, hamısında işlənən **qısır** sözü də “bala verməyən heyvan, doğmayan heyvan” mənalarını bildirir: “Qısır qoyunu saxlamazdar, kəsəllər”. Dərələyəz şivəsini tədqiq edən H.Mirzəyev qeyd etmişdir ki: “Qısır – doğmayan mal və qoyun. Bu söz Dərələyəzin bütün kəndlərində işlənir” [17.320]. Bəzi hallarda, daha çox təhqiramiz mənada övladı olmayan qadınlara da qısır deyilir, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da məhz bu mənalarda, yəni həm heyvanların bir xüsusiyyəti kimi, həm də övladı olmayan qadınlara təhqiramiz müraciət kimi işlənmişdir: *And içmişəm qısır qısraqa bindigim yoq* [2.73]; *Qısırca Yengə derlər, bir xatun vardı* [2.56]; *Qısırca yengə aydır: “Bəg yigidim, bu otağ Baybican bəg qızı Baniçiçəgiñdir”, – dedi* [2.56]; *Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı, anı ayıtdılar: “Mərə **Qısırca** yengə, dur sən oyn, nə bilir dəli ozan”, – dedilər* [2.72]; *Qısırca yengə durdı, aydır: “Mərə dəli ozan, ərə varan qız mənəm!” – dedi* [2.72].

V.V.Radlov bu sözü кысыр variantında verərək, “balası olmayan, doğa bilməyən (at, inək)” kimi izah etmişdir [6.II,1.805-806]. M.Kaşğaridə kısır-qısır “doğmayan qadın və heyvan” kimi izah olunaraq, “buradan alınaraq “kısır kısırak deyilir ki, “doğmayan qısraq, madyan” deməkdir” məlumatı verilir [13.I.369].

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin bir çoxunda (Dərələyəz, Hamamlı, Ağbaba, İrəvan, Vedibasar, Zəngibasar, Çəmbərək, Karvansaray və b.) **qaşqa** “heyvanın alını, alnında olan ağ tük topası, xal” [18.253; 19.234; 20.150; 21.107] mənasında işləkdir: “Qaşqa inəx` balalıyır”.

Ədəbi dildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində rast gəlinir: *Təpəl-qaşqa ayqırına Dondar bindi* [2.37].

“Qədim türk lüğəti”ndə qaşya formasında, “heyvanın alnında ağ ləkə, iz, ulduzcuq” kimi izah olunmuşdur: “qaşya at – ulduzcuqlu at” [10.431]. V.V.Radlov bu sözü кашка formasında qeyd alaraq bir neçə mənasını vermiş, mənalarından birini də “atın alnındakı ağ ləkə” kimi izah etmişdir [6.II,1.395]. M.Kaşğaridə kaşğa, kaşğa koy “başı ağ, qalan yerləri qara qoyun” mənasında izah olunmuşdur [13.I.421].

Təpəl sözü Qərbi Azərbaycan şivələrindən bir qismində (Dərələyəz, Çəmbərək, Basarkeçər) “heyvanın alnında ağ ləkə, alnında ağ tük topası olan heyvan” mənasında işlənir: “*Heydar pütünnü günü təpəl keçiyənən oynu:r*”.

Qərbi Azərbaycan şivələrini araşdıran müəlliflərdən bir qismi də [18.253; 19.369; 20.223; 17.340] bu sözü qeyd edərək həmin mənada izah etmişlər. Ədəbi dildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində rast gəlinir: *Təpəl-qaşqa ayqırına Dondar bindi* [2.37].

V.V.Radlov töböl formasında qeydə alaraq “atın alnında ağ ləkə” kimi izah etmişdir [6.III,2.1272].

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Ağbaba, Hamamlı, Basarkeçər şivələrində **saqqar** sözü işlənir və “alnında ağ tük xalı, ağ tük topası olan heyvan, inək, qoyun, keçi, at” mənasını bildirir: “*Sakqar keçi yaman qojalıyır*”. Bu söz yuxarıda qeyd etdiyimiz qaşqa, təpəl sözləri ilə eyni mənalıdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrini araşdıran bəzi müəlliflər [18.253-254; 19.315; 20.198] bu sözü qeydə almışlar. Azərbaycan dilinin Qazax, Borçalı dialektlərində də “qaşqa, təpəl” mənasında, Qazax dialektində həm də “uzunsaqqallı keçi” mənasında işlənir [22.416]. E.Əzizov bu sözlə bağlı yazır: “Müasir şivələrdə (Qazax, Borçalı, Gədəbəy) saqqar şəklində eyni mənədadır: - Saqqar qoçu bəri gəti (Qaz.); Saqqar qoyunun başı burdan belə ağ olur (Bor.)” [4.228].

Toğlıcılar, dövlətim saqar qoç, gəl, keç!” – dedi [2.130]. *Ay saqar qoç, mənim nəradən həlak olacağım bildi?* [2.130]. Dastandakı saqar leksemi Qərbi Azərbaycan şivələrində geminasiyaya uğrayaraq saqqar fonovariantında işlənir.

“Qədim türk lüğəti”ndə soqar “buynuzsuz, tüksüz” mənasında izah olunur [10.509]. V.V.Radlov cakap formasında qeydə alaraq “atın alnında ağ zolaq” mənasında izah etmişdir [6.IV,1.243].

Nəticə:

Bu leksik vahidlər qədim dövrlərdən başlayaraq təqribən XVIII əsrə qədər ədəbi dildə - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında, Qazi Bühranəddinin, Qul Əlinin, İmadəddin Nəsiminin, Kişvərinin, Şah İsmayıl Xətayinin, Məhəmməd Füzulinin, Qövsü Təbrizinin və digər söz sənətkarlarının yaradıcılığında işlənmiş, tədricən arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmış, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində qalmışdır. Bu leksik vahidlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi, ədəbi dil tarixi, tarixi və təsviri dialektologiya, tarixi leksikologiya kimi sahələrin öyrənilməsi üçün zəngin material verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 1962.
- 2.Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
- 3.Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, Bakı, 2004, 120 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
- 5.Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı, Az.SSREA, 1962, 326 s.

6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.I, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.II, ч.1, СПб, 1899, 1052 стр.; т.III, ч.1, СПб, 1905, 1260 стр.; т.III, ч.2, СПб, 1905, 2204 стр.; т.IV, ч.1, СПб, 1911, 1116 стр.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild, Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU, 1990.
10. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
11. Füzuli M. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, I, 400 s., II, 336 s.
12. Xətayi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 232 s.
13. Kaşğarlı M. Divanü-lügət-it-türk. I, Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.
14. Bağırov Q. Azərbaycan dilinin Qarakilsə şivələri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1964.
15. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 216 s.
16. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsini zənginləşdirən qaynaqlar haqqında (ikinci məqalə). Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, № 2, s.6-20.
17. Mirzəyev H. Dərələyaz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Ağrıdağ”, 2003, 360 s.
18. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 362s.
19. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
20. Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, 2014, 280 s.
21. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. I. İrəvan çuxuru. Bakı, “Ağrıdağ”, 2009, 192 s.
22. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.

Üç böyük sənətkarın dil-üslub təmasının müfəssəl tədqiqi Tofiq Hacıyevin araşdırmalarında

Osman Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı

Xülasə

M.Ə.Sabir dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli məktəbinin ən layiqli davamçılarından biri kimi otuz ilə yaxın bir zaman kəsiyində bu məktəbdən qədərincə bəhərlənmiş, forma və məzmunca Füzulidən kəskin şəkildə fərqlənən sənət əsərləri yazıb yaratmışdır. Sabir üslubu ilə Füzuli üslubu arasında münasibətin ifadə arenasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır, Sabirin Füzuliyə yazdığı nəzirərlərin bədii dil və üslub xüsusiyyətləri bizdə bu fikri söyləməyə əsas verir. Sabir bir satirik şair kimi yaradıcılığının müəyyən mərhələsində qismən Füzulinin tədqiqçisi olsa da, yaradıcılığının yetkinlik dövründə müstəqil üslub yollarına üstünlük vermiş, təqlidçilikdən tamamilə uzaqlaşmış, Şərq fanatizmini, mövhumatını, ətalətini qınamaqla bərabər, həm Füzuli şeirlərinin buxovundan çıxmış, həm də Füzuli şeirlərini təqlid edənlərin poeziyamızda yaratdığı durğunluğu, ətaləti darmadağın etməli olmuşdur. Sabir satiralarında Füzuli sənətinə yaradıcı münasibətdə olmuş, bu yaradıcı tendensiya böyük satirik şairə şeir sənətinin ən çətin sirlərinə yiyələnməyi diqtə etmişdir. Beləliklə də, Füzuli lirik şeirimizin, Sabir isə satira sənətinin bayraqlarına çevrilmişlər. Sabir yaradıcılığında Füzulidən nə qədər bəhərlənmişdirsə, Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasındav novatorluğu ilə şöhrət qazanan M.F.Axundovdan da bir o qədər yararlanmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: dil, üslub, yaradıcılıq təması, Sabir, Füzuli, Axundov.

Детальное изучение языкового контакта трёх великих мастеров слова в исследованиях Т.Гаджиева

Осман Ахмедзаде
Докторант АГПУ

Резюме

М. А. Сабир, как один из самых достойных продолжателей школы великого азербайджанского поэта Мохаммада Физули, писал и создавал произведения искусства, отличавшиеся от Физули по форме и содержанию, которыми эта школа пользовалась около тридцати лет. Есть как сходства, так и различия в арене выражения отношения между стилем Сабира и стилем Физули. Хотя Сабир был частичным исследователем Физули на определённом этапе своей карьеры сатирического поэта, в зрелом возрасте он предпочитал независимый стиль, полностью избегая

подражания. Осуждая восточный фанатизм, суеверие и инерцию, он должен был разорвать оковы и лень, порождённые теми, кто имитировал стихи Физули. В своих сатирах Сабир творчески относился к творчеству Физули, и это творческое направление диктовало великому поэту-сатирику овладение сложнейшими секретами поэтического искусства. Так Физули стал знаменем нашей лирической поэзии, а Сабир - знаменем сатиры. Насколько Сабир извлекал пользу из Физули в своём творчестве, он старался воспользоваться преимуществами М.Ф.Ахундова, прославившегося новаторством в азербайджанской прозе и драматургии.

Ключевые слова: язык, стиль, творческий подход, Сабир, Физули, Ахундов.

Detailed study of the linguistic contact of the three great masters of the word in the research of T. Hacıyev

Osman Ahmedzade
Doctoral student of ASPU

Summary

M.A. Sabir, as one of the most worthy successors of the school of the great Azerbaijani poet Mohammad Fizuli, wrote and created works of art that differed from Fizuli in form and content, which this school had been using for about thirty years. There are both similarities and differences in the arena of expression of the relationship between Sabir's style and Fizuli's. Although Sabir was a partial explorer of Fuzuli at a certain stage in his career as a satirical poet, in adulthood he preferred an independent style, completely avoiding imitation. Condemning Eastern fanaticism, superstition and inertia, he had to break the shackles and laziness generated by those who imitated Fizuli's poems. In his satire, Sabir creatively related to the work of Fizuli, and this creative direction dictated to the great poet - satirist the mastery of the most complex secrets of poetic art. So Fuzuli became the banner of our lyric poetry, and Sabir became the banner of satire. To the extent that Sabir benefited from Fizuli in his work, he tried to take advantage of the advantages of M.F. Akhundov, famous for his innovations in Azerbaijani prose and drama.

Keywords: language, style, creativity, Sabir, Fuzuli, Akhundov.

Annotasiya: M.F.Axundov Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasının gür işıq salan simalardan bir olmaqla, onun Sabirə təsiri məsələsinin aydınlaşdırılması sahəsində Azərbaycan filologiyasında tədqiqat işlərinin aparılmamasını nəzərə alan T.Hacıyev bu vacib və aktual məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, M.F.Axundov və Sabir xəttinin müəyyən cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir ki, məqalədə bütün bu məslələrə toxunulur və T.Hacıyevin bu üç

nəhəng söz sənətkarının üslub təmasları haqqında söylədiyi fikirlərə münasibət bildirilir.

Aktuallıq: Müasir Azərbaycan filologiyasında tədqiqatçıların Mirzə Ələkbər Sabir haqqındakı məqalə və monoqrafiyaları üçün xarakterik olan cəhətlər çoxdur və onlardan bir də Sabir şeirinin problemlərinə doğru yönələn diqqətdir. T.Hacıyevin əsərlərində hamı tərəfindən qəbul edilən, eyni zamanda öyrənildikcə öyrənilən cəhətlər çoxdur ki, həmin məziyyətlərin polemik müstəvidə təhlildən keçirilməsi məsələlərin kifayət qədər aktuallığını şərtləndirir.

Metod: Məqalədə müasir dilçilik metod və üsullarından, xüsusilə də qarşılaşdırma və tarixi- müqayisəli üsuldan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Füzuli, Sabir, M.F.Axundovun dil və üslub təmasının Azərbaycan filologiyasında mükəmməl öyrənilmədiyini nəzərə alan akademik T.Hacıyev həmin vacib məsələləri özünün elmi yaradıcılıq laboratoriyasına daxil edərək, digər araşdırmalardan fərqli olaraq, bir orijinal tədqiqat əsəri araya-ərsəyə gətirmişdir. T.Hacıyev “Sabir: qaynaqlar və sələflər” adlı mükəmməl tədqiqatı ilə filologiyamıza yeni-yeni elmi məlumatlarla zənginləşdirdi və həmin klassiklərin dil və üslub uyğunluğu ilə bağlı yeni araşdırma işlərinə cığır açdı və yeni tədqiqatlara qol-qanad verdi. Başqa sözlə desək, tədqiqatçını bu əsərində hamı tərəfindən qəbul edilən, eyni zamanda öyrənildikcə öyrənilən cəhətlər çoxdur ki, həmin məziyyətlərin polemik müstəvidə təhlildən keçirilməsi məsələlərin kifayət qədər aktuallığını şərtləndirir.

Biz bu diqqəti Ə.Mirəhmədovun “Sabir” (1,3-208). C.Xəndanın “Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”(2, 31-108). A.Zamanovun “Füzuli və Sabir”(3, 21-36), M.Quluzadənin “Sabir və Füzuli” (4, 48-56) və s. məqalə və monoqrafiyalarda aydın şəkildə görürük və bu elmi mənbələri ayrı-ayrılıqda yüksək dəyərləndiririk. Həmin elmi əsərlərdə Sabir və Füzuli, Sabir və M.F.Axundov ədəbi təması demək olar ki, düzgün izah edilmişdir.

Akademik T.Hacıyevin də Füzuli və Sabir, M.F.Axundov və Sabir təmasından bəhs etməsi tamamilə təbii alınmış, tədqiqatçı bu üç böyük sənətkarın yaxınlıq və doğmalığını onların dil və üslubunda axtarmış və hər üç dahi sənətkarın əsərlərinin poetik xüsusiyyətləri, sənətkarlıq məziyyətləri, novatorluq keyfiyyətləri barədə orijinal fikirlər söyləmişdir. Tədqiqatçının söylədiyi zəngin orijinal fikirlər 1980-cı ildə nəşr etdirdiyi “Sabir: qaynaqlar, sələflər” adlı monoqrafiyasında cəmləşdirilmişdir. Monoqrafiyada alim ən zəruri və vacib problemlərin üzərindən sükutla keçmiş, onlar üzərində dərinlən düşünərək, götür-qoy edərək öncə Azərbaycan satirik şeirinin ictimai-məzmun və estetik-forma cəhətlərinin inkişaf prosesini məntiqi dəlil və arqumentlərlə izah edir. Sabir satirik sənətinin əsas mənbə-qaynağı kimi Azərbaycan dilinin satirik ifadə yaradıcılığına toxunulur, sonra müfəssəl şəkildə

bu sənət dilinin klassik kökləri üzərində dayanılır. Aydın məsələdir ki, tarixən xalq öz qəzəb və nifrətinin ifadəçisi kimi satirik mətləb üçün idiomatik ifadələr və məcazlar yaratmışdır. Bu ifadə və məcazlardakı aydın satirik münasibətin varlığını T.Hacıyev doğru düzgün sezməmiş və “başıqapazlı”, “gözdən pərdə asmaq”, “gözə kül üfürmək”, “qaz yerışı yerimək”, “eyibinə kor baxmaq”, “yumurtadan yun qırmaq”, “gözdən tük çəkmək”, “nəfsi itə hürmək”, “nəfsi baş yarmaq”, “qarnını otarmaq”, “artıq tamah baş yarar” və s. onlarla belə idiomatik ifadələrin semantik çalarları açıqlamış və bu hazır deyimlərin Sabirin dilində necə satirik donə bürünməsinə diqqət mərkəzində saxlamış, nəzəri fikirlərini ədəbi faktorlarla əyaniləşdirməyə çalışmış və beləliklə də, satira və yumor, bədii ədəbiyyatda gülüş, tənqidi realizmin səciyyəvi xüsusiyyətləri, sənətkar şəxsiyyəti və mühit, satirik şeir və onun tərbiyəvi mahiyyəti kimi bir çox vacib məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

T.Rzayev iki nəhəng klassikimizi – Sabir və Füzulini bir maqnit xəttinin eyni cəhəti qüvvəsinə malik müxtəlif qütbləri kimi səciyyələndirərək göstərir ki, “Bizi Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük liriki, digəri ən böyük satiriki. Bu müxtəlif yüklü iki qütb arasındakı münasibəti məlum fiziki mənada qəbul etmək lazımdır; əslində bu müxtəlif qütblər arasında daimi cazibə vardır. İkinci qütb-satirik tərəf həmişə gah aşkar, gah da daxili yollarla birinci tərəfdən – lirik qütbədən cazibə qüvvəsi toplamış və nəhayətdə sabit bir qütb kimi formalaşmışdır ” (5,19). Bu vəziyyətin dünya ədəbiyyatı tarixində nadir hallarda olduğunu vurğulayan tədqiqatçı sözün əsl mənasında Füzuli ilə Sabirin yaradıcılıq əlaqələrinin konkret ədəbi nümunələr, bədii materiallar əsasında elmi izahını verir. Yaradıcılığının ilk mərhələsində Sabirin Füzuli tilsimində olduğunu, yəni Sabirin Füzuli ilə olan yaradıcılıq əlaqəsinin müxtəlif mərhələlərini müəyyənləşdirir. Sabir yaradıcılığının birinci mərhələsini alim “Füzuli tilsimində” (5, 20), ikinci mərhələsini “tilsimindən çıxarkən” (5, 25), üçüncü mərhələsini “müstəqil üslub yollarında” (5, 33) kimi dəyərləndirərək hər iki söz sənətkarının poetik düşüncəsini açır, psixoloji uyğunluqların meyarlarının mühüm cəhətlərini hər iki söz sənətkarından gətirdiyi bədii nümunələr əsasında saf-çürük edir və belə qənaətə gəlir ki, “Füzuli obrazlarının bəşər gözəlliyi qarşısında valeh olan, heyran-heyran baxan Sabir onlara bənzərlər yaratmağa çalışırdı. Hətta bəzən müvəffəq də olurdu, bəzən onda insan hisslərini pəncələyən obrazlar görünür, onlardan Füzuli səmimiyyəti gülümsəyir, bunlardakı lakonizm də füzuliyənə olurdu” (5, 21).

Yaradıcılığının ilk mərhələsində Sabirin qələmə aldığı poetik örnəklərdə T.Hacıyev onun Füzuliyə formaca yaxınlaşdığını, məzmunca uzaqlaşma cəhətlərini aydın şəkildə sezməmiş, maraqlı müqayisələr və tutuşdurmalar aparmaqla mükəmməl və inandırıcı təhlillərə yer verməklə, doğru-düzgün linqvistik mülahizələr irəli sürmüş və nəticədə hər iki qələm korifeyinin oxucu

təfəkkürünü rıqqətə və etiraza gətirən dil və üslub xüsusiyyətlərindəki oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqliklə aşkarlamışdır.

Sabirşünasların əksəriyyətinin fikrincə, inqilabın dünyaya gətirdiyi abihava, demokratiya “Molla Nəsrəddin” jurnalının geniş dairədə yayılmasına və oxunmasına şərait şərait yaratdı və eyni zamanda bu satirik toplu Sabirin üslubunu formalaşdırdı, Sabir poeziyasına sızan inqilab şüası gur axına çevrildi və şair müstəqil üslub yollarında inamla irəlilədi, Füzuli təsirindən birdəfəlik yaxa qurtardı, lakin artıq bu zamandan Sabir Füzulinin təqlidçisi olmadığı kimi, onunla əlaqəni də sırf kəsmir, əksinə, bi iki şairin qarşılıqlı və səmərəli yaradıcılıq əlaqəsi dünya ədəbiyyatı üçün nümunəvi olan orijinal yaxınlığı məhz bu mərhələdə özünü biruzə verir. T.Hacıyev hər iki dahi sənətkarın lüğət tərkibindəki sözləri saf-ürük edir, Sabirin Füzuliyə yazdığı nəzirələrinin, parodiyalarının forma və məzmununa diqqət yetirir, Füzulinin deyim tərzindəki rəmzlərə, simvollarabaş vurur, onun misra və beytlərindəki məntiqi vurğunun yerini müəyyənləşdirir, hər iki şairin istifadə etdikləri xalq deyimlərini – atalar sözləri və məsəlləri bir-birilə tutuşdurur, ekspevviv göstəricilərdən olan sinonimlərin, sintaktik kateqoriyadan olan təkrarların üslubi çəkisini sintez edir, frazeologizmləri obrazlılıq yaradan, bədii örnəklərə xüsusi rəng verən ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirir, çoxmənalı sözlərin hər iki sənətkara poetik örnəklərində oynadığı roldan ətraflı danışır və olduqca dəyərli elmi müddəalar meydana çıxarır. İstər Füzulinin, istərsə də Sabirin poetik dilində alliterasiya, assonans ahəngdarlığı şərtləndirən fonetik amillərdəndir və poeziyamızın hər iki nəhəng simaları öz şeirlərinin məna və obrazlılığına, təbii mübaligələrinə, zəngin məcazlar sisteminə böyük diqqət yetirməklə yanaşı, şeir dilində ahəngə, musiqiyə, melodiya da xüsusi önəm vermişlər. Bu melodiyanı təmin etmək üçün Füzuli və Sabir yalnız sözlərin seçilməsi və sıralanması ilə deyil, həm də müəyyən qrup səslərin seçilməsinə və işlənməsinə də ciddi fikir vermişlər ki, T.Hacıyev bu məsələlərə də biganə qalmamış, fonetik vasitələrin möcüzəsinin, ecazkarlığının sirlərindən geniş bəhs etmiş, hər iki sənətkarın misralarında səs uyğunluqlarını, oxşar avazlanmanı, həmahəngliyi bədii həqiqətin təbiəti ilə əlaqələndirmiş, hər iki söz sənətkarının üslubi fonetikasi haqqında indiyədək söylənməmiş fikirlər irəli sürmüşdür.

Söz, məna, mübaligə və o sıradan bütün leksik vahidlərdən istifadə imkanları və maneraları həm Sabirdə, həm də Füzulinin üslubi lüğət təbəqəsində elastiklik üçündür və T.Hacıyevin bədii elastikliyi şərtləndirən bu vasitələrə ayrı-ayrılıqda nəzər salması olduqca təbii görünür və alimin “bu vasitələrdən hər iki sənətkarın istifadə etməsi sözü muma döndərir və ondan istədikləri obrazı yaradırlar” (5, 69) – fikri tam inandırıcı təsir bağışlayır.

Füzuli və Sabir üslubunda yaxın olan cəhətlərdən bir də hər iki söz ustasının bədii poetik sintaksisində özünü göstərir ki, T.Hacıyev monoqrafiyanın müvafiq bölməsində Füzuli və Sabirin dilində işlənən struktur-

semantik cümlə tiplərini, funksional cümlə növlərini ətraflı təhlilə cəlb etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, "...iki böyük sənətkardan hər biri hətta poetik sintaksisi də, bu bədii sintaksisin mütəhərrikliyini də öz əsrinə, dövrünün ictimai hadisələrinin gedişinə uyğun seçmişdir. Onların hər birinə intonasiyanı həyatın özü vermiş, pafosu, bədii vüsəti hər sənətkarın öz əsri, ictimai mühiti diqtə etmişdir" (5, 72).

T.Hacıyev lirik şair Füzuli ilə satirik şair Sabirin üslubi rakurslarında fənd uyğunluğunu da dərinlən izləmiş, hər iki şairdəki ictimai bələlardan ifşa üsullarını və onları yaradan səbəblərin köklərini nəzərdən keçirmiş, oxucusuna bunları hər iki şairdən gətirdiyi ədəbi nümunələrin müqayisəsi yolu ilə çatdırmışdır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda belə güman edilir ki, Sabir M.F.Axundovun sənətinə yaxından bələd olmuşdur və bu fikri ilk dəfə irəli sürən və arqumentləşdirən Ə.Mirəhmədov olmuşdur (1, 80-87). T.Hacıyev ədəbiyyatşünas Ə.Mirəhmədovun bu fikrinə inamlı münasibətini bildirərək qeyd edir ki, "Sabir xüsusiən Seyid Əzimdən Mirzə Fətəlinin şəxsiyyəti, irsi haqqında çox şey eşitməli idi. Digər tərəfdən, o ən yaxşı müəasirlərinin – mollaəsrəddinçilərin ağzından M.F.Axundov barəsində eşitməmiş olmazdı" (5, 79-80).

Sabir və M.F.Axundov arasında tədqiqatçı-alim üslub və janr uyğunluqlarını aydın şəkildə müşahidə etmiş və bu müşahidələri əsasında Axundovla Sabirin yaxınlığını təkə ideya, məslək birliyində deyil, Axundovun komediyaları ilə Sabirin satiraları arasında ciddi üslubi təmasın varlığını, hər ikisində gülüşlə tərbiyə, hər ikisində yaraları sığallamaq yox, nəştləmək, ictimai bələları satira ilə sagaltmaq kimi üslub birliyinin mövcudluğu – fikirlərini irəli sürmüş və bu fikirlərinin hər birinə aydınlıq gətirmişdir.

Üslubi resurslarla bərabər Tofiq müəllim Sabirlə M.F.Axundov arasında sanki janr etibarilə də yaxınlıq görür və tədqiqatçının bu barədə irəli sürdüyü elmi müddələrdə mükəmməl ədəbi təcrübəyə əsaslanılır, alim yeni elmi konsepsiyayı ortaya qoyaraq yazır ki, "... Az qala Sabiri də dramaturq adlandırmaq mümkündür. Lakin o yalnız bir dramın müəllifidir – onun yaradıcılığı bütövlükdə nəhəng, azman bir dramdır. Bu dramda bütün cəmiyyət, cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələri, yer kürəsinin uzaq-uzaq sakinləri iştirak edirlər. Onun mövzusu son dərəcə aktualdır, süjeti qol-budaqlıdır, şəxəlidir. Lakin bu cəhət kompozisiyanın monolitliyinə zərrəcə də xələl gətirmir. Bu, dərin drammatizmə malik xarakterlər və kolliziya dramıdır" (5, 88-89).

Sabir M.F.Axundovun xələfidir və sələfin xələfdən çox şeylər əxz etməsi, bəhrələnməsi təbiidir və T.Hacıyev hər iki söz sənətkarının əsərlərindəki obrazlar sistemini də saf-çürük edir, Axundov və Sabir tiplərinin oxşar cəhətlərini açıqlayır, bədii xarakterlərin münasibətindəki varislik məsələsini çözləyir, bu tiplərin bir-birilə qarşılıqlı oxşarlıqlar təşkil etdiyini, bir nöqtədə birləşdiyini diqqətə çatdıraraq olduqca yüksək dəyər kəsb edən aşağıdakı elmi

tezisini dövriyyəyə buraxır: “Sabir nəinki Axundov tiplərinin törəmələrini baltalayır, həm də onun (Axundovun) əlindən yıxıla-dura, sarsılmış, yaralanmış, qaçıb canını birtəhər qurtarmış tipləri də yaxalayır və daha sərt şəkildə cəzalarını verir, öz müəlliminin ictimai qisasını alır” (5, 101).

M.F.Axundov və Sabirin üslubunun obrazlar sistemində dövrün hökmdarlarına, hakim təbəqələrinə müəyyən satirik münasibətlər vardır və T.Hacıyev bu münasibətlərin eyniyyət dərəcəsinə konkret ədəbi nümunələr əsasında aydınlıq gətirir, mükəmməl nəticələri özündə ehtiva etdirən elmi tezislər əldə edir. Qeyd etməliyik ki, alimin bu monoqrafiyasında Axundov və Sabirin yaradıcılığındakı amansız və sarsıdıcı gülüşündə vacib və mühüm cəhətləri tam dolğunluğu ilə ədəbi-tənqidi müstəvidə işıqlandırmışdır.

Akademik T.Hacıyev “Molla Nəsrəddin” və Sabir ədəbi başlıqlarının mahir bilicilərindəndir və bu yöndə apardığı araşdırmaları da onun satira dilinin üslubi məziyyətləri ilə necə yaxından məşğul olduğu haqqında oxucuda aydın qənaət yaradır.

Nəticə: Akademik T.Hacıyev “Sabir: qaynaqlar və sələflər” monoqrafiyasında Azərbaycan bədii fikrinin aparıcı simalarından olan M.Füzuli, M.F.-Axundov, Sabir kimi nəhəg söz sənətkarlarının dil və üslubundakı sənətkarlıq faktlarını əsas götürməklə, geniş dilçi erudisiyası nümayiş etdirmiş, hər üç klassikdəki bədii materialların daxili və zəhəri cəhətlərini lingvistik təhlilə cəlb edərək çoxlu elmi yenilikləri özündə ehtiva etdirən fundamental bir mənbə yaratmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mirəhmədov Ə. Sabir. Bakı: 1958, s.186.
2. Xəndan C. Füzuli və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, 1958, № 12, s.88-96.
3. Zamanov A. Füzuli və Sabir. Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri” (hum.ser), 1958, № 2, s.56-60.
4. Quluzadə M. “Sabir və Füzuli”. M. Ə. Sabir (məqalələr məcmuəsi), 1962, s.38-47.
5. Hacıyev T. Sabir qaynaqlar və sələflər. Bakı: “Yazıçı”, 1980, 175 s.

Nəsr mətnlərinin monoloqlarında sual cümlələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri

Gülöyşə Əhmədzadə
ADPU-nun doktorantı

Xülasə

Nəsr mətnlərinin monoloji nitq aktlarında sual cümlələrindən daha çox bədii fikri emosional şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunur. Ritorik sual cümlələri emosionallığı reallaşdırmaqda və gerçəkləşdirməkdə ən dəyərli sintaktik vahidlərdəndir və bunlar intonasiyanın, sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının köməyi ilə qurulur. Nəsr dilində intensiv şəkildə işlənən dioloji və monoloji nitq aktlarında müşahidə olunan sual cümlələri arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Dioloji nitqdə sual cümlələrinin əksəriyyəti cavab almaq məqsədilə işlədilsə, monoloji nitqdə verilən sula cavab verməyə bir o qədər ehtiyac olmur, yəni cavab həmin cümlənin bətnində, özəyində mövcud olur. Nəsr monoloqlarında sual mənası sadə cümlənin müxtəlif kökləri ilə gerçəkləşdirilə bilir ki, buraya cütlərkibli və təktərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımcıq cümlələr aiddir. Sual mənası strukturca mürəkkəb cümlələri də əhatə edir ki, buraya, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tiplərini aid etmək olar. Məqalədə zəngin monoloji nitq aktları əsasında bütün bu məsələlər saf-çürük edilir.

Açar sözlər: nəsr, monoloji nitq, sual cümləsi, sadə və mürəkkəb cümlələr.

Структурно-семантические особенности вопросительных предложений в монологах прозаических текстов

Гюлойша Ахмедзаде
Докторант АГПУ

Резюме

В монологических речевых актах прозаических текстов вопросительные предложения используются для эмоционального выражения художественной мысли. Риторические вопросительные предложения - одна из самых ценных синтаксических единиц в реализации эмоций, и они построены с помощью интонации, вопросительных местоимений и вопросительных частиц. Существуют принципиальные различия между вопросительными предложениями, наблюдаемыми в диалогическом и монологическом речевых актах,

интенсивно развиваемых в языке прозы. Если большинство вопросительных предложений в диалогической речи используется для получения ответа, нет особой необходимости отвечать на вопрос, заданный в монологе, то есть ответ находится в самом предложении. В прозаических монологах значение вопроса может быть реализовано с помощью разных корней простого предложения, которое включает в себя двусоставные и односоставные предложения, краткие и обширные, полные и неполные предложения. Смысл вопроса также включает в себя структурно сложные предложения, которые могут включать в себя разные типы подчинённых и сложносочинённых сложных предложений. Все эти вопросы статья проясняет на основе насыщенных монологов.

Ключевые слова: проза, монолог, вопросительное предложение, простые и сложные предложения.

Structural and semantic features of interrogative sentences in monologues of prose texts

Guloisha Ahmedzadeh
Doctoral student of ASPU

Summary

In monologue speech acts of prosaic texts, interrogative sentences are used for the emotional expression of artistic thought. Rhetorical interrogative sentences are one of the most valuable syntactic units in the realization of emotions, and they are built using intonation, interrogative pronouns and interrogative particles. There are fundamental differences between interrogative sentences observed in dialogical and monologic speech acts, intensively developed in the language of prose. If most interrogative sentences in dialogical speech are used to get an answer, there is no particular need to answer the question asked in the monologue, that is, the answer is in the sentence itself. In prosaic monologues, the meaning of the question can be realized using different roots of a simple sentence, which includes two-part and one-part sentences, short and extensive, complete and incomplete sentences. The meaning of the question also includes structurally complex sentences, which may include different types of subordinate and complex sentences. The article clarifies all these questions on the basis of rich monologues.

Keywords: prose, monologue, interrogative sentence, simple and complex sentences.

Annotasiya: Təqdim etdiyimiz məqalədə nəsr mətnlərinin monoloqlarında sual cümlələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, həmin məqsədlə sual əvəzliliklərindən,

təkrarlardan və digər vasitələrdən istifadə edilmişdir. Nəsr mətnlərinin monoloqlarında qrammatik vasitələrlə qurulan sadə cümlələrinə intonasiyanın yükü bir qədər zəifləmiş olur və həmin yükü modal ifadələr, sual ədatları, sual əvəzlilikləri öz üzərlərinə götürürlər. İstər intonasiya, istərsə də digər qrammatik vasitələrin köməyi ilə qurulan sual cümlələri yazıçını məşğul və narahat edən düşüncələri, hissləri üzə çıxarmaq üçün ən münasib ifadə formasıdır.

Aktuallıq: Nəsr monoloqlarında obrazın, personajın məqsədindən, istəyindən, hadisəyə münasibətindən asılı olaraq, sual cümlələrindən aktiv şəkildə istifadə olunur. Azərbaycan dilçiliyində sual cümlələrini yaradan qrammatik vasitələrin rolu barədə xeyli tədqiqat işləri aparılsa da, bu fikri sual cümlələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə şamil etmək mümkün deyil. Belə ki, dilçiliyimizdə uzun illər sual cümlələrinin semantik xüsusiyyətlərinə geniş yer verildiyi halda, onların struktur cəhətləri mükəmməl təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Nəticədə sual cümlələrinin struktur və semantik cəhətləri vəhdətdə deyil, ayrı-ayrılıqda, özü də çox az, epizodik şəkildə sintez edildiyindən bir sıra məsələlər diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Halbuki, nəsr dilinin monoloqlarında sual mənası sadə və mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur-semantik tipləri ilə də formalaşa bilər ki, bütün bunların araşdırılması Azərbaycan dilçiliyində hökm sürən bu sahədəki boşluğu doldura bilməz.

Metod: Məqalədə təsviri, müqayisəli, qarşılaşdırma və üslubi metodlardan, müasir dilçiliyə dair üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Nəsr mətnlərinin monoloji nitq aktlarında silsilə şəkildə işlənən sual cümlələri mətnlərə emosional-ekspressiv çalarlar bəxş edir, cavab tələb edən və etməyən suallar oxucunun hisslərinə güclü təsir etməklə bərabər, onu həyəcanlandırır, sual intonasiyasının mövqeyini möhkəmləndirir, bədii hadisələrə, təsvir obyektlərinə estetik dolğunluq gətirir. Sual cümlələri təsvir obyektlərini səciyyələndirməyin estetik meyarlarındadır və onlar rəngarəng cümlə konstruksiyaları ilə təzahür edir, bütün hallarda bədii fikrin, bədii mətləbin ifadəsinə xidmət göstərir. Yazıçının sual cümlələrinə münasibətinin obyektiv əsasında bədiilik dayanır və bədii inikas prosesində həm intonasiyasının, həm sual əvəzliliklərinin, həm də sual ədatlarının köməyi ilə qurulan sual cümlələri müəyyən üslubi silqət kəsb edir. Aşağıdakı monoloji nitq aktında zəncirvari şəkildə, sadə struktura malik olan 5 cümlə verilmiş və həmin cümlələr *haçan*, *hara* sual əvəzliliklərinin, *-mı*, *-mi* sual ədatının köməyi ilə qurularaq sual mənasının güclənməsini reallaşdırmışdır: *Haçan* başladı bu? *Hardadır* başlanğıcı bu itkilər yolunun? 81-ci ilin ilk *günlərindədirmi*? Martin *əvvəlindəmi*, *ortasında mı*? Fevralın *axırında mı* (3, 416).

R ritorik sualların nəsr mətnlərinin monoloqlarında işlənmə spesifikliyi vardır və bu tip sintaktik bütövlərdə bədii fikrin canlı ifadəsi əsas mətləb kimi

işlənir. Sual cümlələrini formalaşdıran köməkçi vasitələrin bəzən təkrar işlədilməsi nəsr təhkiyəsinə, monoloji nitq aktına mükəmməl emosional-ekspressiv boyalar aşılayır, məndəki obrazlılıq xüsusiyyətləri daha qabarıq nəzərə çəpdirilir: *Niyə, niyə*, axı, *niyə* mən hər cür işimi-gücümü, ən təcili, təxirəsalınmaz, ən vacib işlərimi belə kənara atıb bütün axşamlarımı onunla keçirmirdim? *Niyə* onların bir gün olmayacaqlarını bilə-bilə, onlarsız günlərimin acı həsrətini öncədən duya-duya, bu fikri özümdən iraq edirdim?

Hökmən bir ay, bir-iki həftə, heç olmazsa bir neçə gün bütün dünyanı, bütün aləmi, işlərimi, qayğılarımı unudaraq, axşamdan səhərəcən onlarla bir yerdə olmaq – arzum, istəyim, əlçatmaq xülyam idi. Doyunca, lap doyunca bir yerdə qalmaq, doyunca, lap doyunca söhbət etmək – olanlardan, keçənlərdən. *Niyə* qismət olmadı bu mənə? *Niyə*? (3, 423).

Bu monoloq nitqin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, sualı yaradan köməkçi vasitələrin təhriki ilə bədii təsvir və ifadə vasitələri qaynayıb-qarışaraq monoloq nitqinə xas olan bir keyfiyyəti formalaşdırır, onlar sual intonasiyasını zənginləşdirməklə bərabər, təəssüf çalarını da özündə ehtiva etdirir, təhkiyəçinin hissi-psixoloji aləminin müəyyən cəhətlərinin təzahüründə olduqca əhəmiyyətli rol oynayır, bir sözlə, sual cümlələrinin nəsr dilində yaratdığı səciyyəvi üslubi məziyyətləri barədə dolğun linqvistik təsəvvür yarada bilir.

Nəsr mətnlərinin monoloqlarında ritorik sual cümlələrin üstünlüyü müşahidə olunur və əbu tip sintaktik konstruksiyaların fəallığı təhkiyəçinin əhvali-ruhiyyəsinin çoxcəhətliliyini, əhatəliliyini dolğun şəkildə inikas etdirmə üsulu kimi dəyərləndirilməlidir. Başqa sözlə, sual cümlələri monoloqlarda təlatümün ən dəyərli ifadəçiləridir və onların bədii məqama xidməti daima aparıcı və normativ olmuşdur. Ümumiyyətlə, nəstdə təhkiyəçinin monoloji nitqinin psixoloji momentlərinin olduqca təlatümlü və pafoslu şəkildə verilməsində ritorik suallar xüsusi çevikliklə çıxış edərək monoloqda cəlbedici bədii effekt yaradır. Məs: Ehey... Saxla, saxla qatarı! Ehey... Saxla görüm! *Hara* aparırsan?! Bu binəvaları, *hara*?! Ehey... Saxla, bircə anlığa, mən bu miskin insanlarla, taleyi kəc gətirmiş adamlarla görüşüm! Soruşum görüm, bu yurd-yuvanı atıb *hara* gedirlər? Onların yurdu da buradır, yuvası da... Ey insaf, mürvət sahibləri, üstünüzdə allah var, bunları yurdsuzluğa aparmayın. Bu zülmü, zilləti nə tanrı götürər, nə bəndə! Mən bilmirəm, onlar *kimə* neyləyib? *Kimin* itinə daş atarlar? (4, 8).

Bu monoloji nitq aktında həm sual, həm nida cümlələrindən kifayət qədər istifadə olunmuş, bədii mətləbin təcəssümündə intonasiyaları bir-birinə çuğlaşaraq, qaynayıb qovuşaraq psixoloji təlatümün gerçək bir fonda təqdiminə şərait yaratmış, gərgin emosiyayaratma vasitələri kimi çıxış etmişdir. Həmin monoloqun başlanğıc hissəsində işlənən “ehey” müraciət sözü ekspressiv mahiyyətlidir və onun ardınca silsilə şəklində gələn sual və nida cümlələri təhkiyəçinin güclü emosiyasını, dərin ruhi sarsıntılarını əks etdirir, intonasiya

və qrammatik cəhətlərdən cümlələr üzvi şəkildə rabitələnərək mətnin estetik təsirinin əsas atributlarına çevrilir.

Feili bağlama, feili sifət tərkiblərindən təşkil edilən monoloqlarda və sual ədatları artırılaraq müstəqil sual mənasının yaranmasına səbəb olan cümlələrdə müəyyən linqvistik hadisələrin müşahidə olunması təbii hal kimi səciyyələndirilməlidir. Belə ki, həmcins xəbərlərin sonuna artırılaraq düzəldilən sual cümləsində -mı, -mi, -mu, -mü sual ədatı həmcins xəbərlərdən sonuncusunda işləniləndiyi halda, digərlərində qənaət prinsipinə müvafiq olaraq, ellipsisə uğrayır. Məs: Səməd Vurğun demişkən “asta-asta sürüşüb “sudan quru çıxan tilsimli qəhrəmanların” hər dönüşdə işdə-pişdə olduqları, neçəsinin abırını saxlayaraq, şəxsiyyətini qoruyaraq kənara çəkilib, susub gizləndiyi dövrən, o illərin təzadlı, dolaşlıq, çoxyönlü həqiqətləri nə zamansa **açılacaq, çözlənəcək, aşkarlanacaq mı?** Kimin kim olduğu **aydınlaşacaq mı?** Ya hər şey – yaxşı da, pis də, mərdlik də, namərdlik də, bütövlük də, nakişilik də dövrün sıx dumanı içində əbədilik itib **gedəcək?** Kim bilir (3, 458).

Monoloji nitq aktlarında köməkçi nitq hissələrinin ardıcıl gələn cümlələrdə təkrar işlədilməsi və digər nitq vahidləri ilə qarşılıqlı semantik münasibəti, uyğunlaşma dərəcəsi sual cümlələrinin yaranmasında mühim linqvistik faktorlar kimi həlledici rol oynayaraq estetik səslənmə keyfiyyətinin də gözəlliyinə impuls verir, sual intonasiyası ifadə olunan bədii fikirlərdə həm melodiya, həm də emosional çalarları da gücləndirir. Məs: Düşün! **Məgər** günəş bilmirmi ki, onun **nə qədər** şüası, işığı var və **nə qədər** insanlar ona möhtacdır? **Bilmirmi?** Məgər çiçəklər, güllər **bilmirmi** ki, onların nə qədər qəlb oxşayan cürbəcür iyləri var və kimlər onun həsrətindədir? (5, 33).

Monoloji nitqdə sual əvəzliliklərinin təkrar-təkrar işlədilməsi ilə formalaşdırılan sual cümlələri səslənmə keyfiyyətləri və gözəgəlimliliyi ilə dərhal diqqəti cəlb edir, sual intonasiyasının ahəngdarlığına poetiklik verir, müəyyən bədii fikirlərin enerji mənbəyinə çevrilir. Aşağıdakı monoloqda struktur əsasında **necə** sual əvəzliyi aparıcı yerdə duraraq, yəni sintaktik vahidlərin tərkibində 5 dəfə işlənərək dominantlığı yerinə yetirir: Birdən Sevdadan boşanmadı? Ondan **necə** üz döndərim, **necə** ünsiyyətimi pozum? Axı, sevirəm, özü də dəlicəsinə sevirəm. Mən neyləyərəm, **necə** Tofiqsiz yaşayaram? **Necə** yaşayaram? Xoş xəyal və arzularım nə ilə, **necə** yekunlaşar? (5, 58).

Strukturunda sadə cümlə quruluşundan olan bu sintaktik vahidlərdə **necə** sual əvəzliyi mükəmməl sual intonasiya yaradıcılığında müstəsna rol oynamaqla bərabər, emosional coşğunluğun yaranmasına da xidmət göstərmişdir.

Nəsr mətnlərinin monoloji nitq aktlarının strukturunda sual əvəzlilikləri və sual ədatlarının təkrarı spesifik bədii xüsusiyyətlərdən biri səviyyəsindədir, müstəsna assosiasiyalar törətməklə emosionallıq keyfiyyətinin sual çalarının

estetik imkanlarının genişliyini ifadə edir. Məs: Bilmirəm, araşdırmaqda çətinlik çəkirəm, niyə tanrı anama belə tale, ikinci belə ər, mənə belə tale, yaşayış tərzini qismət edib, verib? *Niyə*? Sınağa çəkir? *Nə qədər* sınağa çəkər, *nə qədər* dözümlə aşılayır? Yoxsa, Allah ona sədaqətli olanları incitməkdə, belə tale yolları aşılamaqdan sevincək olur? *Yoxsa*, bizim timsalımızda başqalarına deyir “ehtiyatlı olun, sizin taleyinizi, yaşayışınızı onlarınkindən də dözülməz edərim?” Tanrının istəyi, fikri mənə aydın deyil*mi*? Mənə çox çətin deyil*mi*? (5, 64).

Struktur baxımından həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunmuş bu monoloq nitqində *niyə*, *nə qədər* sual əvəzlilikləri, yoxsa, *-mi*, *-mi* sual ədatları bədii mətnə sual məzmununu xüsusi kəskinliklə verir, həm də monoloji nitqin təşkilində köməkçi vasitələr, yəni sual əvəzlilikləri və sual ədatları elə bir funksional amilə çevrilirlər ki, onların sayəsində kəskin sual çaları bildirən cümlələr özlərində estetik-emosional vəzifəni çox qabarıq şəkildə əks etdirirlər.

Sual cümlələrindən təşkil olunmuş monoloji nitq aktlarında sual əvəzlilikləri, sual ədatları və digər köməkçi nitq vahidləri sıx-sıx işlədilən linqvistik vasitələrdəndir, çünki onlar bədii mətndəki sual məzmununu daha dolğun şəkildə reallaşdırmaq gücünə malikdirlər.

Bəzən monoloqlarda söz sənətkarı sual çaları yaradan linqvistik vahidləri həmin sözlərin sinonimləri ilə ardıcıl şəkildə verir ki, bu da hər şeydən əvvəl, sual cümləsində ekspressivlik keyfiyyəti yaratmaq üçündür. Məs: Hələ...Stelladan uzaq olmağa çalışıb...anam və başqaları öz xoşagəlməz sözləri ilə Tofiqi gözümdən salıb ürəyimin içindən qoparıb çıxarmaq istəyirlər... *Niyə*, *nə üçün*? (5, 71) *Nə üçün* ona biganəsən, *niyə* ona laqeydsən? (5, 76).

Digər sintaktik konstruksiyalar kimi nəsr mətnlərinin monoloqlarında geniş yer verilən sual cümlələri də müəyyən assosasiyalar doğurmaqla oxucuya güclü təsiretmə vasitəsidir və belə təsir etmənin əlamətdar cəhətləri də müxtəlif sual bildirən sözlərin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Məs: Maraqlıdı, bu şikayətin nəticəsi necə həll olub? Tofiqlə, Lidiya ilə, Sevda ilə bağlı yoxlamanın nəticəsi *necə* qurtarıb, onlar özlərinə *necə* bəraət qazandırır təmizliyə çıxarıblar? *Necə*?... Kim kimin üzünə kimliyini deyib?...Əgər Tofiq məni sevirsə, *niyə* Lidiya ilə görüşür? Ümumiyyətlə, görüşürlərmə? (5, 79). Strukturca birinci sual cümləsi mübtəda budaq cümləsi modelindədir və bu cümlənin reması “maraqlıdır” sözüdür və ondan sonra gələn hissə ilə sintaktik vahidin təmasıdır. İkinci cümlədə *necə* sual sözü hərəkətin tərzini bildirir və həmin sintaktik vahid tərz-i-hərəkət zərfliyindən ibarət budaq cümləsidir. Üçüncü cümlə özündən əvvəlki cümlədən qoparılmış sadə cümlənin yarımçıq cümlə modelindədir və mətnə sual məzmununu bir qədər şiddətləndirməyə xidmət göstərir. Dördüncü cümlə şərt budaq cümləsi modelindədir və budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şərt şəkilçisi vasitəsilə bağlanmışdır və həmin cümlənin əvvəlində işlənən

“əgər” köməkçi sözü isə şərt məzmununun qabarıq tərzdə verilməsinə yardım etmiş kommunikativ vahid kimi özünü göstərir.

Nəsr monoloqlarında sual cümləsini yaradan köməkçi vasitələrdən biri də modal sözlərdir və bu vasitə ilə qurulan sual cümlələri semantik çalarlıq baxımından nəqli cümlələrə çox yaxındır. Belə ki, modal sözlər vasitəsilə qurulan sual cümlələrində həmin köməkçi vahidləri atsaq, onları asanlıqla nəqli cümlələrə çevirmək mümkün olur. Məs: **Bəlkə**, Xırdalanda yaşamır? **Bəlkə**, anası onu Mehdiabada göndərib? **Bəlkə**, hansısa xəstəxanada müalicəsini davam etdirir? (4, 163). Bu cümlələrdə sual mənasının formalaşması üçün lazım olan fasiləni **bəklə** modal sözü yerinə yetirir. Eyni zamanda “bu cür cümlələr intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə də çox yaxındır və sual mənası həmin sözlərin köməyi ilə yaranır. Heç şübhəsiz, bu halda məntiqi vurğunun son sözlərə düşdüyünü də unutmamalıyıq” (1, 92). Qeyd etməliyik ki, həmin sual cümlələrinin heç biri ayrı-ayrılıqda strukturun sadə geniş cümlə tipinə aiddir.

Nəsr əsərlərində obrazların, personajların daxili aləminin emosional aspektdə verilməsində intonasiyanın, sual əvəzlilikləri və sual şəkilçilərinin yaratdığı sual mənalarda xüsusi önəm kəsb edir. Monoloqlarda elə hallar olur ki, personaj özü-özü ilə mükəllimə aparır, özünə suallar verir, onlara cavablar axtarır, sualların ümumi məzmunu obrazın, personajın daxili aləmi, hissi düşüncələri ilə birbaşa bağlı olur və sualı yaradan vasitələr “... yazıçının fikir şüalarının fokus nöqtəsi olur” (2, 29) və bu baxımdan aşağıda verəcəyimiz monoloq obrazın daxili nitqi əsasında silsilə sual bildirən cümlələri onun daxili aləmini, düşüncələrini dolğun və qabarıq şəkildə əks etdirmək gücünə malikdir: Belə olan halda sən dediyin adlı-sanlı, varlı ailə uşağına kor-koranə, sevgisiz ərə gedə **bilərammi**? Mən onunla xoşbəxt **olarammı**?.. Mən **günahkaram ki**, Tofiq məni özünə cəlb edib, **günahkaram ki**, mənim bir kimsəyə olmayan, oynamayan hisslərim ona qarşı oyanıb, özü də birinci, düşünürəm ki, **əzəli, əbədi**? **Günahkaram ki**, heç kimi, hətta, İsrafilə belə sevməmişəm? **Günahkaram**? (5, 170).

Sual cümləsini formalaşdıran vasitələr monoloji nitq aktlarında bəzi məqamlarda cümlənin xəbəri ilə üzvi şəkildə bağlı olur, hərəkətin tərzini bildirməyə xidmət göstərir. Aşağıdakı mikromonoloqlarda **necə** və **nə** sual əvəzlilikləri hərəkət bildirən sözlərlə bağlanaraq sual məzmununun emosionallığını daha da vusətləndirmiş, başqa sözlə desək, onun intensivlik dərəcəsini gücləndirmişdir. Məs: Tofiqi **necə** unudum, bir insan, özü də sevimli bir insan kimi onu ürəyimdən **necə çıxarım**? **Necə**? Və **əgər** onu ürəyimdən silərəmsə, əlbəttə, bu mümkün deyil, de, sən, mənim anam **nə qazanacaqsan, nə udacaqsan**? (4, 171).

Burada birinci və üçüncü cümlələr quruluşca mürəkkəb, ortada işlənən “**Necə**” sual əvəzliyi sadə cümlə modelidir. Üçüncü cümlədə “əgər” ədatı ilə “-

sa, -sə” morfoloji göstəricisi praqmatik münasibətə girmiş, semantik cəhətdən şərt məzmununun suallıq çalarını gerçəkləşmişlər.

Nəticə: Nəsr mətnlərinin monoloqlarında sual cümlələrinin strukturca həm sadə, həm də mürəkkəb modelləri çıxış edir, sadə quruluşdan olanlar mürəkkəb modellə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Hər iki strukturdan olan sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya ilə bərabər, qrammatik vasitələr, yəni sual əvəzlilikləri və sual ədatları çox mühüm rol oynayaraq, sual mənasını gerçəkləşdirməklə məna çalarını da verir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Təhsil”, 2007, 496 s.
2. Əliyev S. Füzulinin poetikası. Bakı: “Yazıçı”, 1986, 221 s.
3. Anar. Səzsiz. Bakı: “Gənclik”, 1992, 592 s.
4. İsmayilov E. Səttar oğlu. Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, 400 s.
5. Kazımov T. Təleyin qisməti beləymiş yəqin... IV kitab, Bakı: “Nurlan”, 2010, 592 s.

Tərəkəmələrdə atn mifoloji, etnoqrafik və bədii yönümdən təqdimi

Eyvaz Eminaliyev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU-nun Şamaxı filialı
edebiyatd@bk.ru

Xülasə

Türk soylu tərəkəmələrin özünəməxsus adət-ənənələri, dil özəllikləri, yaşam tərzı var. Tərəkəmələrin həyatında at xüsusi yer tutur. Atçılıqla bağlı tərəkəmələrdə mifoloji görüşlər, inanclar, leksik vahidlər, etnoqrafik material diqqəti cəlb edir. Tərəkəmələrdə atın yerışınə, cinsinə, yaşına, rənginə görə növləri mövcuddur. Atla bağlı frazeoloji vahidlər, atalar sözləri vardır. Nağıl və dastanlarımızda atla bağlı maraqlı məlumatlar yer alır. Eldə tanınan igidin atı da məşhur olmuşdur. Yurd, vətən uğrunda vuruşan qəhrəman atının quyruğundan yuğ düzəltmişdir. Yuğ həm də vətəni təmsil etmişdir. Tərəkəmələrin atla bağlı görüşlərinin tarixi türklərin tarixi qədər qədimdir. Tərəkəmələrin atla əlaqədar etiqadı, adət-ənənəsi bu gün də yaşamaqdadır.

Açar sözlər: tərəkəmə, at, etnoqrafiya, qəhrəman, milli

Лошадь мифологическая, этнографическая и художественная презентация в таракеме

Эминалиев Эйваз Махаммадали оглы.
Доктор философских наук, Шамахинский филиал АДПУ

Резюме

У турецких племен есть свои традиции, язык и образ жизни. Лошадь занимает особое место в жизни стада. Мифологические встречи, поверья, лексические единицы, этнографический материал привлекают внимание в конных обрядах. Существуют разные типы лошадей в зависимости от походки, пола, возраста и цвета кожи. Есть фразеологизмы и пословицы, связанные с лошастью. Наши сказки и былины содержат интересные сведения о лошади. Знаменита была и лошадь знаменитого героя. Страна сделала груз из хвоста героического коня, сражающегося за Родину. Юг тоже представлял Родину. История встреч племен на лошадях стара, как история турок. Верования и традиции таракемов о лошадях живы и сегодня.

Ключевые слова: таракема, лошадь, этнография, герой, национальный

Horse mythological, ethnographic and artistic presentation in tarakema

Eminaliyev Eyvaz Məhəmmədali oğlu.
Doctor of Philosophy in Philology, Shamakhi branch of ADPU

Summary

Turkish tribes have their own traditions, language and way of life. The horse has a special place in the life of the herds. Mythological encounters, beliefs, lexical units, ethnographic material attract attention in equestrian ceremonies. There are different types of horses according to their gait, sex, age and color. There are phraseological units and proverbs related to the horse. Our tales and epics contain interesting information about the horse. The horse of the famous hero was also famous. The country made a load from the tail of a heroic horse fighting for the homeland. Yug also represented the homeland. The history of the meetings of the tribes on horseback is as old as the history of the Turks. The beliefs and traditions of the Tarakams about horses are still alive today.

Key words: transhumance, horse, ethnography, heroic, national

Annotasiya: Mənbələrdə tərəkəmələrin Dağıstanda, Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrində, eləcə də Türkiyədə yaşayan azərbaycanlıların etnik qrupu olması, əhalinin əsasən maldarlıqla məşğuliyyəti haqqında məlumat verilir [2,4]. Tərəkəmələr türkdilli tayfalarlardır və özünəməxsus adət-ənənələri, dil xüsusiyyətləri, yaşam tərzəri var. Tərəkəmələrin həyatında at müstəsna mövqeyə malikdir. Tarix boyunca at iqtisadi gücü şərtləndirən vacib amil olması ilə yanaşı, hərbi qüdrətin də əsas göstəricisi hesab edilmişdir. Heyvandarlıq, o cümlədən atçılıq türklərin tarixi qədimdən iqtisadi həyatında əvəzolunmaz bir faktor olmuşdur.

Aktuallıq: İnsanlar daş dövrünün sonlarından atçılıqla məşğul olmağa başlamışlar. Atın əhəlləşdirildiyi ilk məskənlər kimi Çinin Qansu bölgəsindən qərbə doğru, Orta Asiya, Xəzərin cənub-şərq sahilboyu ərazilərindən keçməklə Balkan dağlarına qədər uzanan, əsasən türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilər göstərilir [4,14]. Azərbaycanın tarixi əraziləri atın əhəlləşdirildiyi və atçılığın təşəkkül tapdığı məskənlərin kəsişdiyi yerlərdir. Azərbaycan xalqının soy kökündə dayanan tərəkəmələrin tarixi ənənələri, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, sosial iqtisadi durumu ilə sıx bağlı olan atçılıqla əlaqədar xeyli saydamifologiya mətnləri, deyimlər, sözlük, inanc, etnoqrafik material vardır. Orxon-Yenisey kitəblərində, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında, M. Kaşğarlının “Divanilugha-it-türk” əsərində, bayatı, nəğmə və dastanlarımızda atla bağlı çeşidli nümunələrlə qarşılaşırıq: Kül tiginin mindiyi atlar Kedimlik doru, Başğu Boz, Alp Salçı, “Manas” dastanında qəhrəmanın mindiyi atlar Ak Budun, Ak Kula,

Aç Budun, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Qazan xanın atı Qonur, Qara Günənin atı Göy Bədəvi, Dəli Dondarın atı Təpəl Qaşğa, Bamsı Beyrəyin atı Dəniz Qulun, “Koroğlu”da Koroğlunun atları Qırat, Dürat, Giziroğlu Mustafabəyin atı Alapaça, “Qaçaq Nəbi”də Nəbinin atı Boz at deyər adlandırılmışdır. Adı çəkilən vəqeyd edilməyən bu atlar yalnız ağır döyüşlərdə deyil, qəhrəmanın bütün ömür yolunda onunla birgədir, həyatının ayrılmaz hissəsidir. Təsadüfi deyil ki, şifahi xalq ədəbiyyatında əsas qəhrəmandan sonra ən çox təqdim olunan, tərənnüm edilən məhz igidin atıdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Atdan öncə keçi, qoyun və inək əhlilləşdirilsə də, at müqəddəs, uğurlu heyvan kimi türk dünyasında, eləcə də tərəkəmələrdə ehtiramla anılmışdır. İslamiyyətdən öncə at ilə bağlı mərasimlər keçirilmiş, yer, su, göy, ağac və dağlara verilən qurbanlar atlardan seçilmiş, Göytürklərin yuğ mərasimi də atla əlaqədar gerçəkləşmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, xristian inancında ata bütün hallarda mənfi münasibət var. Bu inanca əsasən, ağ at fəlakət, müsibət və taun, kürən at müharibə, qara at aclıq, solğun at-ölümdür. [Bu haqda ətraflı bax: Энциклопедия символы, знаки, эмблемы, Москва, Издательство Астрель, АСТ, 2004] “Tarixin atası” hesab edilən Herodotun və Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun məlumatına görə, at qurbankəsmə ritualı Qafqazda Azərbaycanda icra edilmişdir. Çünki at türkün həyatını tamamlayan, harmoniya yaradan əsas amillərdən biri olmuşdur. Türk övladı tərəkəmə üçün at namus, qeyrət simvolidir. O, həyat yoldaşını, silahını nə qədər qoruyursa, atını da eləcə sevir. Təsadüfi deyil ki, atın yalı və quyruğu qədimdən tərəkəmələr üçün şərəf mənziləsində dəyərləndirilmişdir. Əgər kimsə qəsdən kiminsə atının yalını və quyruğunu kəsərdisə, bu, qanla yuyulardı. Xalq yazıçısı İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağanın atının quyruğunun və yalının qırılması, təsadüfi deyil ki, sahibi tərəfindən faciə kimi qarşılır. Romanda Cahandar ağanın bu müdhiş hadisədən sonra atı Qəmərlə dərdləşməsi səhnəsi möhtəşəmliyi ilə bərabər, tərəkəmələrin qan yaddaşında yaşayan adət-ənənənin təcəssümü baxımından da olduqca diqqətəlayiqdir[9]. Bu mənada M. Y. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərində Peçorinin Kazbiçlə olan əhvalatı Qafqaz türk xalqlarının mentaliteti ilə az-çox tanış olan oxucular tərəfindən birmənalı qarşılınır. M. Y. Lermontovun qəhrəmanı atın əvəzinə bacısının qaçırılmasına razılıq verir, halbuki at namus mənziləsində dəyərləndirildiyi kimi, bacı bundan daha böyük önəm kəsb edir. Bu, Qafqazda yaşayan xalqların mənəvi dəyərlərinin Avropanın əxlaq müstəvisində uğursuz təqdimatıdır.

Önəmlidir ki, at igidin ikinci nikahlı qarası sayılır, o, döyüşə gedərkən atının quyruğunu özü kəsər və mızrağının ucuna taxardı ki, buna tuğ deyilərdi.

Tuğ eyni zamanda dövləti təmsil edərdi. Quyuğu kəsilmiş at dul at sayılırdı və beləcə savaşa gedən əskər şəhid olmağa hazırlanmış olurdu. Şəhid olmuş döyüşçünün tuğu onun məzarında basdırılar, yaxud başqa bir döyüş atının boynuna asılardı. Hətta döyüşdə ölənin igidi atıyla birlikdə eyni məzarda dəfn edərildilər. Təsadüfi deyil ki, bu gün belə vəfat etmiş tərəkəmələrin məzar daşlarında at rəsmləri yer alır. Atını can yoldaşı və xilskarı olaraq görən türk bəhədirləri atları üçün özəl dəfn mərasimləri düzənləmiş, bədnəzərdən qorunmaq üçün dualar yazdırmışlar.

Tərəkəmənin hədiyyəsi damazlıq qoyun, düyü, qoç, cöngə ən yaxşı halda atdır. Tərəkəmə hər adama at bəxşiş verməz. Ər sandığı, güvənə biləcəyi kişiye at bağışlayar, əvəz ummaz. Ümumiyyətlə, tərəkəmələrdə hədiyyənin qarşılığı olmamalıdır. Müasir dövrümüzdə də yaşanan bu ənənənin izlərini “Kitabi Dədə Qorqud”da görə bilərik. Bəkili ağırlayan Bayandır xan ona məhz at verir: “Xan dəxi Bəkili qonaqladı. Yaxşı at, yaxşı qaftan, vafır xərcəliq verdi. Üç gün tamam ağırlandı. [6,135]; Beyrək doğulduğu zaman babası oğluna ərməğan etmək üçün Rum elindən-İstanbuldan at gətirtmək məqsədilə oraya bəzirgan göndərir, gətirilən at Beyrəyin də çox sevdiyi dəniz qulunu boz aygır olur.” Baybörə bəg bəzirganlarını yanına oxıdı buyruq etdi: “Mərə bəzirganlar! Allah Taala mana bir oğul verdi. Varın Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı ərməğanlar gətürün, mənim oğlım bölüyüncə”- dedi.

Baybörənin oğlıyçunun bir dəniz qulunu boz aygır aldılar” [6,53].

Dədə Qorqud göstərdiyi igidliyə görə Baybörənin oğluna “Boz aygırlı Bamsı Beyrək adını verir və göründüyü kimi, igidin adı atı ilə qoşa çəkilir [6,55], hətta ondan öndə gəlirdi.

Türkdilli xalqların, o sıradan azərbaycanlıların mifologiyasında elə onqonlar, tanrılar, inamlar var ki, onların öyrənilməsinin gərəклиyi yalnız türk xalqlarının mifologiyasının zənginliyinin üzə çıxarılması ilə məhdudlaşmır. Bu həm də türk xalqlarının ümumi inkişaf səviyyəsini aydınlaşdırır. Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilələrin həyat tərz, mifoloji fəlsəfi görüşləri, mifik təsəvvürü, obrazları, bədii təfəkkürünü yaratmışdır. Türkdilli xalqların ata tapınmaları həm bədii, həm də tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. XIV-XV əsrlər müəllifi Əbu-ər-Rəşid əl Bakuvi yazır ki, toqquzlar /doqquz oğuzlar/ ata tapınmışlar. At qədimdən türk xalqlarında başlıca onqonlarından biri olmuşdur. Türkdilli xakaslarda belə bir inam varmış: boz, qonur atların qoruyucusunun şərəfinə uca dağ başında, Sayan dağ silsiləsinin qollarından birində qam-şaman oyun-ayini keçirmişlər. Əski inama görə, Dağ ruhu, Dağ tanrısı aygır atları qoruyur. Hətta bir sıra türk xalqları öz əcdadlarını, soyköklərini atla bağlamışlar. Bunun da səbəbi onlarda atın, zoomorfik onqon olması idi. “Koroğlu” dastanında, “Bəxtiyar”, “Qırx Qönçə xanım”, “Məlik Düçar”, “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda qəhrəman atı ilə nəinki danışır, hətta atdan məsləhət alır [1,101-174].

Tərəkəmələrdə atla bağlı ağız ədəbiyyatı, atçılıqla əlaqədar sözlük vardır: Atin rənginə / məsələn, kəhər, ağ, boz, qasqa, sarı, kürən, alapaça / yerisinə / məsələn, yorğa, qurd yerişli, yügürgən, dörddəmə, löhrəm /, cinsinə / məsələn, aygır, axta, bədöy, şilxor (yararsız), yabı, madyan /, yaşına /məsələn, kürük (bir-altı aylıq at balası), dayça (altı ayından bir yaşına qədər olan at ballası), daylax (bir yaşından iki yaşına qədər olan at balası), ürgə(iki yaşdan dörd yaşa qədər olan erkək at), qulan (iki yaşdan dörd yaşa qədər olan dişi at), aygır (dörd yaşından yuxarı erkək at), madyan (dörd yaşından yuxarı dişi at) görə növləri mövcuddur.

Tərəkəmələr atçılıqla bağlı mehtər, nalbənd, sərrac, ilxıçı, axtaçı (Padarların tirələrindən biri Axtaçı adlanır, Ağsu və Kürdəmir rayonlarında Axtaçı adlı toponim mövcuddur.), yəhər, yüyən, üzəngi, noxda, tapqır, tərlik, cilov, sinəbənd, gəm (cilovda atın ağzına keçirilən dəmir hissə) yal, qamçı, mahmız, tatarı və s kimi peşə, əşya bildirən sözlər işlədirlər.

Tərəkəmələrdə ata dost kimi bax, düşmən kimi çap; igid ya tər atda ya da yer altı; at ölür, meydan qalar, igid ölür, ad-san qalar; igidi yaxşı saxlar yaxşı arvad, yaxşı at; kor atın kor nalbəndi olar; at muraddır; atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar, kor at köndələn çapar və s. atalar sözləri geniş şəkildə işlənməkdədir.

Tərəkəmələrdə belə bir məşhur deyim var: igid igidin qardaşı, at igidin öz qardaşı. Maraqlıdır ki, bu ifadə müxtəlif formalarda “Kitabi-DədəQorqud”da, Qaracaoglanda, “Qaçaq Nəbi”də işlənir. Qaracaoglan:

Yigit yigidin kardaşı,

At yigidin öz kardaşı.

- deyir [6].“Bamsı Beyrək: at demərim sana, qardaş deyərəm, qardaşımdan yeg! Başıma iş gəldi, yoldaş derəm, yoldaşımdan yeg! [6, 65-66] Koroğlu onu aldadan Keçəl Həməzəyə Qıratı belə tapşırır:

Qıratdı mənim dirəyim,

Əriyə, qalmaz ürəyim.

Sən olasan duz-çörəyim,

Həməzə, incitmə Qıratı!

[7, 171]

Yaxud:

Həməzə, atı yaxşı saxla,

At igidin qardaşıdı!

Gündə muğayat olub yoxla,

At igidin qardaşıdı!

[7, 172]

Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin “El” bölümündə “At Türkün qanadıdır” ifadəsi bu mənada önəmli faktdır [DLT: 1; 48-49].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında insanla atın bənzərlikləri, müqayisəsi sevgi ilə təqdim olunur. Məsələn; Uruz Qoca at ağızlı-deyə öyülür [6,125]. Yaxud, oğuz türkləri bir-birinə dua edərkən “çaparkən ağ boz atın büdremesün” deyir [6,133]. Bu, özünü “Oğuz Kağan” dastanında da əks etdirir.

Nəticə: At anlayışı, atçılıq xalqımızın məişətində min illərdir ki, böyük rol oynayır. O, Azərbaycan mədəniyyəti və məişətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məlumdur ki, “səhra gəmisini” deyən anılan dövə ərəblərin həyatında müstəsna yer tutur. İncəsənətin digər sahələrində olduğu kimi, poeziyada da onun varlığı danılmazdır, hətta ərəzun rəməli bəhrinin dəvənin ləngərli yerisinə bənzədirlər. Polemikaya əsas versə də, fikrimizcə, bayatı şeir şəklinin yaranmasında, ritmində, qafiyə quruluşu və daxili bölgüsündə atın yerinin təsiri vardır.

Ərəbistanda ərəb, Türkmənistanda Axaltəkə, Rusiyada Don, İngiltərədə təmizqanlı minik atı nə qədər məşhurdursa, Azərbaycanın Qarabağ atı, Dilboz atı bütün dünyada dözümlülüyü, gücü, yerişi, görünüşü ilə məşhurdur.

Türk soylu tərəkəmələr üçün at həyatın bir parçası olmaqla atla, atçılıqla bağlı mifologiyanın, sözlüyün, bədii nümunələrin və s. araşdırılması türk xalqlarının milli xarakterini, mədəniyyətini, psixologiyasını, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir və tədqiqi aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. Bakı, 1961
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm; 2007
3. A. Caferoğlu. Türk Onomostiginde at kultürü. Türkiyat Mecmuası. Cilt X dan Ayrı Basım. İstanbul; Osman Yalçın Matbaası. 1953
4. S. Ş. Qadjiyeva. Daqestanskije terekemençij. XIX-naçalo XX v. “Nauka” 1990
5. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, “Azərənşir”, 1994
6. Kitabi Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004
7. Koroğlu. Bakı, “Lider nəşriyyat” 2005
8. Əzizxan Tanrıverdi. Dədə Qorqud Kitabında kulturu. Bakı, “Nurlan”, 2005
9. İ.Şıxlı. Dəli Kür. Bakı, Gənclik, 1968
10. M.Lermontov. Seçilmiş əsərləri, “Öndər nəşriyyat”, Bakı, 2005

**Frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili
(İngilis və Azərbaycan dili materialları əsasında)**

Günəl Məmmədova
e-mail:Gunel2017m@gmail.com

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr yaşadığı dövrün dəyərlərini mənimsəyir. Frazeoloji mənanın dərk edilməsi vahid dünya haqqında məlumatlarımızı diaxronik şəkildə artırma ehtimalı ilə əlaqələndirilir. Müəlliflər frazeoloji birləşmələrin vacibliyini öyrənir və onun dil və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Frazeoloji birləşmələrin rolu dil öyrənicilərinin lüğət və dil mədəniyyəti səriştəsinin formalaşmasında spesifik struktur kimi çox əhəmiyyətlidir, çünki milli ölkənin mədəni dünyagörüşünü əhatə edirlər. Dil öyrənmə nəzəriyyələri göstərir ki, frazeologiya lüğətin bir hissəsi kimi öyrənilməlidir. Frazeologiyanın tədrisi metodoloji və lüğət mənbəyinin öyrənilməsi, komponent mənasının quruluşu linqvistik yanaşma olsa da, xarici dil tədrisində mədəni yanaşmanın bir hissəsidir. Bu məqalə frazeoloji birləşmələrin mənası nədir? sualına cavab tapmağa kömək edəcək nəzəri bir çərçivə qurmaqla başlayır. Oradan problemlə bağlı əsas frazeoloji konsepsiyalar nəzərdən keçirilir. Məqalədə semantik analiz, frazeoloji indentifikasiya, kompleks metodologiya tətbiq olunur. Nəhayət, məqalə frazeoloji vahidlərdə dörd növ söz komponentlərinin (həqiqi sözlər, potensial sözlər, keçmiş sözlər, xəyal sözlər) müzakirəsi ilə başa çatır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, nitq frazeologiyası, cümlə, təhlil

Лингвистический анализ фразеологизмов

Гюнел Мамедова
e-mail:Gunel2017m@gmail.com

Резюме

Фразеологические единицы вбирают в себя ценности возрастов в своей жизни. Проблема понимания значения фразеологизма связана с возможностью диахронического расширения наших знаний о мире. Авторы подчеркивают важность фразеологизмов, демонстрирующих взаимосвязь между ними. язык и общество. Роль фразеологизмов как специфических структур в формировании словарного запаса и лингвокультурной компетенции учащихся очень важна, поскольку они отражают национальное культурное мировоззрение страны. Теории изучения языка, основанные на использовании языка, предполагают, что

фразеология должна изучаться как часть словарного запаса. Преподавание фразеологии является частью культурного подхода в методологии иностранного обучения и организации изучения лексики, хотя структура компонентного значения является лингвистическим подходом. Эта статья начинается с установления теоретической основы, которая поможет найти ответ на вопрос: «Что означают слова во фразеологизме?». Отсюда проводится обзор основных фразеологических понятий по проблеме, применяется комплексная методика: метод фразеологической идентификации, семантический анализ. Наконец, статья завершается обсуждением четырех типов словосочетаний во фразеологизмах: настоящие слова; возможные слова; «бывшие» слова; "слова-призраки и возможные пути будущих исследований.

Ключевые слова: фразеологические сочетания; фразеология в речи, предложение, анализ

Linguistic analysis of phraseological units

Gunel Mammadova

e-mail:Gunel2017m@gmail.com

Summary

Phraseological units absorb values of the ages in it lives. The problem of understanding the meaning of a phraseological unit is linked with a possibility of increasing our knowledge about the world diachronically. The authors underline the importance of phraseological studies as it demonstrates the interrelation between the language and the society. The role of phraseological units as specific structures in forming vocabulary and linguacultural competence of students is very significant because they encapsulate a national, country's cultural outlook. Usage-based theories of language learning suggest that phraseology must be studied as a part of vocabulary. Teaching phraseology is a part of cultural approach in foreign teaching methodology and arranging vocabulary studying though structure of component meaning is linguistic approach. This article begins by establishing a theoretical framework to help find the answer to the question: " what do the words in a phraseological unit mean?". From there, major phraseological concepts on the problem are reviewed. Complex methodology is applied: method of phraseological identification, semantic analysis. Finally, the article concludes with a discussion of four types of word-components in phraseological units: real words; potential words; "former" words; "ghost-words and possible paths for future research.

Key words: phraseological units; phraseology in speech, sentence, analysis

Annotasiya: İngilis və Azərbaycan dillərində emosemiyalı frazeoloji birləşmələrdə şaquli kontekst məsələsini işıqlandırmaq. Bu məqalə frazeoloji birləşmələrin mənası nədir? sualına cavab tapmağa kömək edəcək nəzəri bir çərçivə qurmaqla başlayır. Oradan problemlə bağlı əsas frazeoloji konsepsiyalar nəzərdən keçirilir. Məqalədə semantik analiz, frazeoloji indentifikasiya, kompleks metodologiya tətbiq olunur. Nəhayət, məqalə frazeoloji vahidlərdə dörd növ söz komponentlərinin (həqiqi sözlər, potensial sözlər, keçmiş sözlər, xəyal sözlər) müzakirəsi ilə başa çatır.

Aktuallıq: Dilçilik elminde frazeologiya müxtəlif istiqamətlərdə işlənmiş önəmli sahələrdəndir. Bu sahə ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqat işləri, dissertasiyalar, elmi əsərlər yazılmış, frazeologiyanın tədqiqat obyekti olan frazeoloji birləşmələrin strukturu, semantikasi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin buna baxmayaraq, frazeologiya ilə bağlı mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Frazeoloji birləşmələr dildə qədim zamanlardan işlənməyə başlasa da, dilçiliyin gənc tədqiqat obyektlərindəndir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay kimi qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər, sabit söz birləşmələri, idiomlar adları ilə tanınan həmin lay çox çox sonralar dilçiliyin müstəqil frazeologiya şöbəsinin tədqiqat obyekti olmuşdur və XX əsrin 50-ci illərindən sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Frazeologiya həm də üslubi bir kateqoriya olub, dildə obrazlıq, ifadəlilik, ekspressivlik yaradır. Bu baxımdan da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor), xüsusi ilə də dastan və nağıllarımız elmi tədqiqat üçün zəngin və tükənməz bir xəzinədir. Frazeologizimlərdəki xalq müdrikliyi, xalq hikməti onların birbaşa folklorla bağlılığından irəli gəlir.

Metod: Araşdırılan materialların xarakterinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq müxtəlif lingvistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş:

Frazeoloji birləşmələr məntiqi və fəlsəfi tarixi, dil və əlavə dil aspektləri ilə əlaqəli olduğu üçün onun mənalərini müəyyənləşdirmək çətinidir. Leksik və sintaksis və ya frazeologiya lüğətinin bir hissəsi və qrammatika ənənəvi olaraq tədrisdə dilin ayrı-ayrı aspektləri kimi qiymətləndirilir (Hoey, 2005; Romer, 2009). Məqalə frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki söz komponentlərinin məna problemləri üzərində dayanır. Mümkün olan bütün fikirləri nəzərə alaraq müəlliflər frazeoloji vahidlərdə dörd növ söz komponentini saxlayırlar, həqiqi sözlər–reklam söz komponentləri; potensial sözlər–zəif mənalı söz komponentləri; “keçmiş” sözlər–yenidən başa düşülən söz komponentləri; “xəyal” sözlər–dildə olmayan söz komponentləri.

1. Nitq frazeologiyası. İngilis dilinin lüğəti sözlərdən və sözdə yaradılmayan sözlərin ekvivalentindən ibarətdir. Lakin bu ekvivalentlər nətiqlər tərəfindən hazır dil vahidi kimi istifadə olunur. Bu cür vahidlər ilk növbədə həm semantik birliyi həm də formal müstəqilliyi ilə xarakterizə olunurlar.

Danışanın nitq prosesində yaratdığı hazır frazeoloji birləşmələrin istifadəsində sərbəst söz birləşmələri arasında tam sərhəd yaratmaq çox çətinidir.. Lakin bəzi nəzəri aspektlər xarici dillərin öyrənilməsində çox vacibdir.

2. **Nitq prosesində frazeoloji vahidlər.** Kəlamlar (connotation) var ki , onlar emosiyalar və duyğularla əlaqəlidir. Kəlamlar yalnız danışanın sosial, ideoloji münasibəti ilə təyin olunur. Bu səbəbdən, belə bir mənanın duyğu komponenti subyektiv bir təbiətə sahibdir. İngilis dilində frazeoloji vahidləri, atalar sözlərini və kəlamları bilmək tələbələrin söz ehtiyatını zənginləşdirir və məcazi sistemin həyata keçməsinə kömək edir, ingilis dilində cəlbedici ingilis yumorı onların mədəni dil bacarıqlarını genişləndirir.

Frazeologiya ənənəvi ifadələrin öyrənilməsi kimi sərbəst şəkildə müəyyən edilə bilər, burada “ifadə” cümlə səviyyəsinə qədər hər hansı bir çox sözlü ifadə deməkdir. Bəzi alimlər bütün şərti ifadələri həqiqət olsa da, leksik vahidlər kimi qəbul edirlər. Bu cür ifadələrin bir çoxu müəyyən dərəcədə dəyişkəndir və özünə məxsusdur. Frazeoloji vahidlər motivasiyanın çox aşağı dərəcəsidir. Biz onların əsas mənalərini komponentlərdən təxmin edə bilmirik, onlar idiomatikdirlər bir birinə başqa sözlə çevrilə bilmirlər. Məsələn, **Shank’s more –on foot; to ride the high horse – to put on airs.** Frazeoloji birləşmələrdə atalar sözləri sabit söz qruplarında yaranır. Lakin zaman keçdikcə bəzi sözlər frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini tərk edə bilər, frazeoloji vahidlər unudular və motivasiya itə bilər. Bu ifadələr sözə çevrilə bilərlər. Frazeoloji birləşmələrin bütün mənasını onun komponentlərindən təxmin etmək olur, bəzi hallarda bir sözdən digər sözə də köçürülə bilər (məcazi və metonomik). Məsələn, **to play the first fiddle – to be leader in something; old salt – experienced sailor.**Bütün söz birləşmələrinin mənaları onun komponentlərinin açıq mənası demək deyil, onlar bütövlükdə obrazdan da çıxmış ola bilər. Məsələn, **to get one’s nerves; to cut somebody short; shown somebody teeth; to be at dagger.** Frazeoloji birləşmələr sözlərin sinonimi kimi də işləyə bilər.Məsələn, **a clean breast of – to confess; to get on one’s nerves – to irritate.**Sintaktik analizdə komponentlər yox, bütöv birləşmələr cümlə üzvü olurlar (he took the bull by the horns; attacked a problem boldly). Burada iki cümlə üzvü var, **he –mübtəda; took the bull by the horns – xəbər; attacked – xəbər; a problem boldly – mübtəda.**Frazeoloji birləşmələri tez tez “ənənəvi”də adlandırırlar, çünki, sözlər orijinal mənada birləşir amma kombinasiyalar müxtəlif dillərdə müxtəlif olur. Məsələn, **cash and carry service shop, in a big way – in great degree.** Xüsusi sözlərin birləşməsiniməntiqi hesab etmək ümumiyyətlə mümkün deyil. Bu yalnız ənənəyə əsaslanaraq izah oluna bilər. Məsələn, **to deliver election but not to read a lecture.** V + N strukturu frazeoloji birləşmənin ən böyük qrupudur.

Modallıq semantikasi qiymətləndirməyə əsaslandırılır. Qrammatik nüvə şərtlilik şəklində modallığın semantikasının qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Onlar mətn dilində kodlandığına görə uyğun kontekstdə xüsusi məqsədlərə nail olmaq üçün semantik mənaları formal mənalar olur. Preqmatik mənə semantik mənaya alternativ deyil, çünki semantik məzmunlu mənə qarşılıqlı təsirdən irəli gəlir. Məsələn, *The Golden State* (Qızıl Dövlət), *The Bee Hive State* (Arı dövləti), *Cotton State* (Pambıq Dövləti). Professor Smirnitskinin fikrincə ənənəvi birləşmələr frazeoloji birləşmələr deyil. O, hesab edir ki, o sözlər frazeoloji birləşmələrdir ki, o sözlərin ekvivalentləri orijinal mənada birləşir amma fərqli dillər olur.

İngilis dilində frazeologizimlərin bir hissəsi isə ingilis ədəbiyyatından götürülüb. Onların əksəriyyəti görkəmli yazıçı V.Şekspirin əsərlərində alınmışdır. Belə frazeoloji birləşmələr müasir dövrdə də geniş şəkildə istifadə olunur. Onların dəqiq sayını demək qeyri- mümkündür. V.Şekspir öz əsərlərində bədii məqsədə uyğun olaraq ümumxalq dilinə məxsus olan frazeologizimlər, eyni zamanda sonralar ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış olan belə frazeoloji birləşmələr şekspirizmlər adlandırılır. Misal olaraq bir neçə emosemiyalı frazeologizimləri qeyd edə bilərik:

To screw one's courage to the sticking place – “ cəsarət etmək”, ürəkləndirmək mənalarını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmənin qeyri – tarixi “şaqlı kontekst”i V.Şekspirin “ Maqbet” əsəri ilə bağlıdır. Nümunəyə nəzər salaq:

I'm really nervous about asking Sarah out on a date, but I'm going to screw my courage to the sticking place and ask her by the end of the day.

A fool's paradise – “yalan ümüdə əsaslanan xoşbəxtlik” deməkdir. Müasir İngilis dilində geniş şəkildə istifadə olunur. Pis bir situasiyada olmasına baxmayaraq, yaxşı bir vəziyyətdə olduğunu zənn edib xoşbəxt olan bir kəs haqqında deyilən frazeoloji birləşmədir. V.Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərində qeydə alınıb. Nümunəyə diqqət edək:

I think he's living in a fool's paradise/ He doesn't want to understand the reality.

Pride of place - ən yüksək və ya ən görkəmli mövqedə olmanı ifadə edir. Frazeoloji birləşmə lovğalıq hissini bildirmək üçün işlədilir. Bu frazeoloji birləşmənin qeyri-tarixi “şaqlı kontekst”i V. Şekspirin “Maqbet” əsəri ilə bağlıdır. Məsələn;

“All the entries in the flower show are good, but pride of place must go to Cynthia Jones's roses”[61].

A towering passion – qəzəbhissini ifadə edir. Bu birləşmənin qeyri-tarixi “şaqlı kontekst”i V. Şekspirin “Hamlet” əsəri ilə bağlıdır. Məsələn, “Mrs. Brown sat silent for some minutes, and then, turning round to the salar, said in a towering passion” [68].

The green – eyed monster – qısqanlıq hissini ifadə edir. Bu birləşmənin qeyri tarixi “şaqlı kontekst”i V.Şekspirin “Otello” əsəri ilə də bağlıdır. Müasir ingilis dilində də geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, “..... if jealousy wasn't a factor, three out of every four married people were highly satisfied with the emotional facets of their marriage. However, when the “green-eyed monster” entered the mix, levels of satisfaction dropped to less than half for married folk”[69]

1) İsmi frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan dastan və nağıllarında bu cür ifadələrə çox rast gəlirik. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. isim+isim birləşməsindən yaranan frazeoloji vahidlər. Həmin ifadələr müxtəlif (söz) təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır:

a) I növ ismi söz birləşməsi əsasında formalaşanlar: daş qəfəs (həbsxana) -[Nəbi:] Həcəri daş qəfəsdən qurtarmağa gedirəm (<< Qaçaq Nəbi>> dastanı) ; Ovçu Pirim (ən bacarıqlı ,mahir ovçu haqqında) və s. ;

b) ikinci növ ismi söz birləşməsi əsasında formalaşanlar: Allah bəndəsi (yazıq, fağır)-[Molla Nur:] Ay Allah bəndəsi, nə belə fikirli oturmusan (eyniadlı dastandan); dövlət quşu (xoşbəxtlik, səadət rəmzi) Quş uçurdan vaxt dövlət quşu gəlib qondu dərvişin başına (<< Əhmədi Çekkaş>> nağ.)

c) üçüncü növ ismi söz birləşməsi şəklinə formalaşanlar: başının sahibi, Allahın əmri,gözümün işığı, yerin Allahı və s. Misal:

Başının sahibi iki mənada işlənir: 1) böyük, rəhbər mənasında.

[Padşah:] Bütün ölkədə yaşayan adamların böyüyü, başının sahibi («Şirzad» nağ.); 2) ata mənasında. [Oğlan/ Ancaq necə ki, sən onun atası, başının sahibi, əvvəl sənənin yanına gəlmişəm («Üç Şahzadə» nağ.).

Bax mən qızımı, Allahın əmri, elin adət ilə sənə verirəm («İlyasın

nağılı ») [Qərib: /Ey mənim gözümün işığı, gedirsən, nədir? . Çünki atababadan biz eşitmişik ki, padşah olan şəxs yerin Allahıdır («Nardan qızın nağılı »).

2. Azərbaycan dastan və nağıllarında ismi frazeoloji vahidlərin bir qismini sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn ifadələr təşkil edir: qara xəbər(ölüm xəbəri), ağır söz, acı söz (qəlbə dəyən söz), boş söz (cəfəngiyat), şirin söz (ürəyəyatan,xoş söz) və s. Misal: Dalbadal gələn qara xəbərlər onu qorxuya saldı («Qaçaq Nəbi» dast.) [Şah Abbas:/

Mən ondan cəvahir, ləl istəyəndə onun mənə ağır söz deməsi yerindədi («Bostançı və Şah Abbas»> nağ.). Mən gəldim dostum çıxdı

qabaqdan; Acı sözün salmaz məni damaqdan («Aşiq Qorib» dast.).

2) Sifət vəzifəli frazeoloji birləşmələr.Bunlar aşağıdakı yolla

əmələ gəlir: a) iki ismin birləşməsi ilə yaranan ifadələr : bağrı daş (zalım)

və s.

b) birinci komponenti isim, ikinci komponenti sifətdən əmələ gələn frazeoloji vahidlər: ürəyi təmiz (sədaqətli, səmimi), ağıldan kasıb/ yüngül, seyrəkl (naqis,axmaq), kefi kök damağı çağ

(şad,şən, əhvalı yaxşı), ayağı topal (sarsaq) və s. ; c) isimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn ifadələr: döşə yatan (xoşagələn), anasının əmcəyini kəsən (dələduz, çuğul, bic) və s.

3) Tərkibində say olan frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan dastan və nağıllarının dilində say tərkibli frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) miqdar saylarından frazeoloji birləşmələr; 2) qeyri-miqdar saylarından ibarət frazeoloji birləşmələr.

Miqdar sayları ilə işlədilən frazeoloji vahidlər daha çox müşahidə olunur. Onlarda bir, bəzən də iki say iştirak edir. Odur ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar : 1) tərkibində yalnız "bir" sayı olan frazeoloji vahidlər ; 2) tərkibində "iki" və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər.

1. Tərkibində "bir" miqdar sayı olan frazeoloji vahidlər: bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada (ölümünə az qalmış yaşlı adam haqqında deyilir); bir dəri, bir sümük qalmaq (çox arıq); toyuq bir qıçlıdır ki, bir qıçlıdır (inadkar,höcət, tərs adam haqqında) və s.

1.1. Tərkibində "bir" və "iki" sayları olanlar: bir sözünü iki eləməmək (sözünün qabağında söz deməmək, etiraz etməmək), bir sözü iki olmamaq (etiraz edilməmək).

1.2. Tərkibində "bir" və "beş" sayları olanlar: bir gün, beş gün belə (bir xeyli keçəndən sonra, nəhayət), bir dərdi beş olmaq (dərdi artmaq,çoxalmaq) ..

1.3. Tərkibində "bir" və "qırx" sayları olanlar: bir dili var, qırx açarı (yalançı, fırıldaqçı adam haqqında)..

1.4. Tərkibində "bir" və "min" sayları olanlar: bir könüldən min könülə sevmək (uzaqdan-uzağa ilk baxışdan sevmək)

2. Tərkibində "iki" sayı olan frazeoloji vahidlər: iki daşın arasında (münasib vaxtda, tələsik), iki gözdən olmaq (kor olmaq), iki göz istəyir ki, tamaşa eləsin (çox gözəl haqqında).

2.1. Tərkibində "iki" və "bir" sayları olanlar: iki ayağını bjr başmağa dürtmək (soxmaq) (tərslik etmək,inadla tələb etmək), iki dünya bir olsa heç vaxt, qəti surətdə)..

2.2. Tərkibində «iki» və «dörd» sayları olanlar: iki gözü dörd olmaq...

3.Tərkibində "dörd" sayı olan frazeoloji birləşmələr: gözü (gözləri) dörd olmaq;

ürəyi dörd olmaq 1) təəccüblənmək 2) qorxudan həyəcanlanmaq); ürəyi dörd olmaq (sevinmək),dörd gözlə (diqqətlə, təəccüblə baxmaq)

4.Tərkibində "beş" sayı olan frazeoloji vahidlər: beş mənzilini bir eləmək (təcili), əlindən gələni beş qaba çəkmək (hər nə bacarırsa eləmək), beş barmağı kimi bilmək (çox yaxşı tanımaq,bilmək).

Nəticə: Dil yalnız obyektiv dünyanı əks etdirmir, eyni zamanda insanların istək və arzularını ifadə edən emosional funksiyanı həyata keçirir.Emosional funksiyanın həyata keçirilməsində emosemiyalı frazeologizimlər böyük əhəmiyyət daşıyır. Frazeologiya termin olaraq geniş və dar mənada yanaşılıb. Geniş mənada frazeologiyanın tədqiqat obyektinə bütün söz birləşmələri, dar mənada isə komponentləri mənə və quruluş baxımından parçalanmayan frazeoloji birləşmələr daxildir.

Ədəbiyyat

- 1.Altenberg Bengt. On the Phrraseology of Spoken English: The Evidence of Reccurent Word – Combinations \ \ Phraseology. Ed.A.P.Cowie.- Oxford: Clarendon Press,1998/-204p/
2. Alvarez de la Granja, Maria(Ed). Fixed Expressions in Cross – Linguistic Perspective. A Multilingual and Multidisciplinary Approach. – Hamburg: Verlag Dr. Kovac, 2008. -142p.
3. Anderson John M. On the Structure of Names.\ \ Folia Linguistica,- 2003.№7.- p.347 – 398.
4. Smirnitsky, A.I. (1956) English Phraseology. Moscow.
5. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər. Elmi axtarışlar, XIII. Bakı, 2005.s. 73 -77
6. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər. AMEA Elmi axtarışlar, XV. Bakı, 2005.s. 275 -277
7. İsmi frazeoloji vahidlər.Dilçilik məsələləri. №3 (4). Bakı,2005.s.17-19
8. Şifahi xalq ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin rolu.”Filologiya məsələləri”№6,Bakı, 2007.s.45-49

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin praqmatik imkanları

Ramilə Orucova
ADPU-nun doktorantı
Tel: (+99451)671-75-72
E-mail: orujova.r@mail.ru

Xülasə

Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin praqmatik potensialı çoxcəhətlidir və bu da dilimizin morfoloji qanunauyğunluqları və semantik imkanları ilə bağlı olaraq formalaşmışdır. Köməkçi nitq hissələrinin praqmatik aspektləri araşdırıldıqda heç şübhəsiz ki, həm semasiologiyanın, həm də üslubiyyatın elmi-nəzəri nəticələrinə əsaslanılmalıdır. Nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, semantik funksiyaları özündə daşıyan və praqmatikliyi reallaşdıran köməkçi nitq hissələri də, hər şeydən əvvəl, semasioloji vahidlərdir.

Qeyd etməliyik ki, folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik aspektləri nəzərdən keçirildikdə ilk növbədə onların paradiqmatik formaları da yada düşür. Çünki "... paradiqmatik münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri, atributları vardır. Məhz belə xüsusiyyətləri, atributları nitq hissələrinin praqmatikliyi bir-birindən fərqləndirir" (1,11). Praqmatik potensial dedikdə hər hansı bir mətnə söz formalarının bir-birinə qarşı duran müəyyən çoxluğu, yəni söz formalarının bir bütöv daxilində qarşılıqlı münasibətdə olmaları, bu formaların bütövdə yeni məna kəsb etmələri nəzərdə tutulur. Paradiqmatik yerləşmə isə müəyyən leksik vahidin şaquli vəziyyətdə sözdəyişmə formalarının əvəzlənən məcmusu deməkdir ki, məqalədə bu məsələlər şərh edilir (1,67).

Açar sözlər: mətn, praqmatika, folklor, köməkçi nitq hissələri

Прагматические возможности вспомогательных речей в фольклорных текстах

Рамила Оруджова Махрам кызы
Докторант АГПУ

Резюме

Прагматический потенциал вспомогательных частей речи в фольклорных текстах многогранен и формируется в связи с морфологическими закономерностями и семантическими возможностями нашего языка. При изучении прагматических аспектов вспомогательных

частей речи, конечно, следует опираться на научные и теоретические результаты как семантики, так и стилистики. Нельзя забывать, что вспомогательные части речи, которые несут смысловые функции и реализуют прагматизм, являются, прежде всего, смысловыми единицами. Следует отметить, что при рассмотрении функционально-семантических аспектов вспомогательных частей речи в фольклорных текстах, прежде всего, вспоминаются их парадигматические формы. Потому что «... в парадигматических отношениях каждая часть речи имеет определенные особенности и атрибуты. Именно эти черты и признаки отличают прагматизм частей речи» (1,11).

Прагматический потенциал означает определенный набор противоположных словоформ в любом тексте, то есть словоформы взаимодействуют внутри целого, и эти формы приобретают совершенно новое значение. Парадигматическая расстановка означает, что глагольные формы определенной лексической единицы в вертикальном положении взаимозаменяемы, и эти вопросы обсуждаются в статье. (1,67).

Ключевые слова: текст, прагматика, фольклор, вспомогательные части речи.

Pragmatic possibilities of auxiliary speeches in folklore texts

Ramila Orujova Mahram gizi
Doctoral student of ASPU

Summary

The pragmatic potential of auxiliary parts of speech in folklore texts is multifaceted, and it is formed in connection with the morphological regularities and semantic possibilities of our language. When studying the pragmatic aspects of auxiliary parts of speech, of course, it should be based on the scientific and theoretical results of both semantics and stylistics. We must not lose sight of the fact that auxiliary parts of speech, which carry semantic functions and realize pragmatism, are, above all, semantic units.

It should be noted that when considering the functional-semantic aspects of auxiliary parts of speech in folklore texts, first of all, their paradigmatic forms are remembered. Because "... in paradigmatic relations, each part of speech has specific features and attributes. It is these features and attributes that distinguish the pragmatism of the parts of speech" (1,11). Pragmatic potential means a certain set of opposing word forms in any text, that is, word forms interact within a whole, and these forms take on a whole new meaning. The paradigmatic arrangement means that the verbal forms of a certain lexical unit

in a vertical position are interchangeable, and these issues are discussed in the article. (1.67).

Keywords: text, pragmatics, folklore, auxiliary parts of speech.

Aktuallıq: “Müxtəlif linqvistik, fəlsəfi və sosial elmi əməllərdən yaranan təbii dil ifadələrilə onların spesifik tətbiq məqamları arasındakı əlaqələri öyrənən elm sahəsi pragmatika adlanır. Pragmatika anlayışı semiotikadan götürülüb. Semiotika pragmatik işarə ilə ondan istifadə edən (insan) arasındakı münasibəti açıqlayan modeldir. Dilçilikdə pragmatika bir tərəfdən semantika, digər tərəfdən isə geniş mənada sosiolinqvistik məsələlərdən nəzəri baxımdan sərhədlənir ki, bütün bu məsələlərin folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələri əsasında araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya: Məqalədə ağız ədəbiyyatında işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Onların pragmatik dil xüsusiyyətləri araşdırılmış, folklor nümunələrindən götürülmüş bədii mətnlər vasitəsilə söylənməmiş elmi-nəzəri fikirlər öz isbatını tapmışdır. Folklor ədəbiyyatının zəngin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir.

Metod: Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin pragmatik imkanlarını tədqiq edərkən müqayisəli, qarşılaşdırma, təsviri və üslubi metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

Giriş:

Semantika propozisiya və cümlələrin gerçəklik şərtlərinə uyğunluğunu öyrənsə, pragmatika dildə söyləmlərin funksiyasını və bununla ifadə olunan propozisiyaları, onları spesifik məqamda işlənməsindən asılı olaraq tədqiq edir. Deyktik problemlərinin pragmatikaya və ya semantikaya aidliyini müəyyənləşdirmək olduqca maraqlıdır. Söyləmlərin kontekstlərdə şəraitlə bağlılığı vasitələri kimi deyktik vasitələr pragmatikaya aiddir, ancaq onların cümlələrin gerçəklik şərtləri kimi müəyyənləşməsi faktorları olaraq semantikaya aiddir. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, pragmatika danışıq aktı nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşdüyündən son dövrlər istisnasız olaraq konverzasiya təhlilinin tədqiqi ilə məşğul olur, pragmatik və semantik vasitələrin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir” (1,123-124). Məsələn: *gərək* sözünün semantikasındakı həm feillik, həm də ədatlıq xüsusiyyəti vardır və həmin ədatın *gərək* feilindən törəndiyini də ehtimal etmək olar. İstər ayrılıqda, istərsə də kontekstual şəraitdə işləndikdə *gərək* ədatı vaciblik, zərurilik mənasını bildirir və feilin əmr şəklinin sintetik forması kimi çıxış edir. Məsələn: *Şahzadə Nurəddünya özünə söz vermişdi ki, gərək bütün dünyanı gözə, elə bir gözəl tapıb alam ki, yaratmışlar içərisində ondan gözəli olmasın* (2,14); *Yolda öz-özünə dedi ki, gərək gedəm Şəmsi xanım da görüşəm* (2,17) və s.

Hər iki nümunədə gərək ədatı vasitəsilə vaciblik, zərurilik çaları yaradılsa da, cümlələrdə personajların öz-özlərinə əmr vermələri feilin həmin şəklini formalaşdırır. Eyni zamanda kontekstual şəraitdə gərək ədatı və əmr şəklinin birinci şəxs təki ilə ifadə olunan vaciblik, zərurilik mənası, vacib şəklinin formal əlamətinin əsas mənasından, hər şeydən əvvəl, qətiliyi ilə seçilir. Vacib şəklindən fərqli olaraq, qeyd etdiyimiz forma struktur üstünlüyə də malikdir. “Belə ki, əmr şəkli vasitəsilə reallaşan vaciblik anlayışında iki qrammatik vasitə iştirak edir və bu vasitələrin hər biri xüsusi qrammatik vəzifə yerinə yetirərək bir-birinin mənasının tamamlanmasına və effektivə kömək edir. Gərək birləşməyə vaciblik çaları verirsə, əmr şəkli bu vacibliyi zəiflətmədən onu bir qədər də artırır və qətilik çaları ifadə edən qrammatik vasitə rolunu oynayır” (3,319). Beləliklə də, mətn mühitində gərək sözünün pragmatik potensialı üzə çıxır.

Əlavə mənada vacib şəklinin əsas mənasının sinonimi olan əmr şəklinin, folklor mətnlərində, əsasən, üçüncü şəxs təkində də özünü göstərməsi aktiv bir şəkildə müşahidə olunur. Məs: *Qoca dedi: - O gərək Qar dağının başına çıxsın* (3,33); *-Maşallah, molla gərək bu cür arvadın qədrini bilsin* (3,78) və s. Bu cümlələrdə gərək ədatını atsaq, şübhəsiz ki, birləşmənin vaciblik, zərurilik mənası itər. Beləliklə “...əmr formasının ola bilməsi üçün başqa yardımçı vasitələrlə (kontekst, intonasiya) yanaşı, gərək ədatının da rolu həlledicidir. Bu isə gərək ədatının dilimizdə getdikcə itən müstəqil lüğəti mənası ilə əlaqədardır. Gərək sözü ilə *vacib* sözünün lüğətimənası arasında ümumilik, yaxınlıq vardır. Burada da gərək forması öz ilkin leksik semantikasi üzərində qrammatikləşir. Morfoloji abstraksiya leksik-semantik bünövrə üzərində durur” (3, 318). Köməkçi nitq hissələrinin bəzilərinin paradiqmatik formalarının gerçəkləşməsinə feilin təsriflənən formaları ilə müəyyən etmək mümkündür.

Mətn şəraitində feilin əmr şəklinin mənasına təsir edən köməkçi nitq hissələrinə daha çox ədatların işlənmə mövqelərinin və müəyyən mövqələrdə çıxış edərkən feilin müvafiq mənalarına necə təsir etməsini də nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Müşahidələrimiz göstərir ki, ədatlar bir qayda olaraq feildən həm əvvəl, həm də sonra işlənərək mətnlərdə müvafiq mənaların həm yumşaldılmasına, həm də təhrikedicilik mənasının qüvvətlənməsinə səbəb olur. Təhlilə cəlb etdiyimiz mətnlər əsasında feilin əmr şəklinin mənasına təsir edən ədatları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1. *Feildən əvvəl işlənən ədatlar*. Folklor mətnlərində bu qrupdan olanlara *di,qoy/qoyun/qoysana, gəl/gəlin, təki, bir/bircə* ədatlarını aid etmək olar. Bədii materiallarda *di* ədatı yalnız II və III şəxs təkində və cəmində işlənir. Məs: *Vəzir o saat atdan sıçrayıb yerə düşdü, dedi: - Di min* (2, 81); *Vəzir bərkdən dedi: - Di qışqıra-qışqıra qal* (2,81) və s.

“*Di o, mənə zurna çalmağı öyrədib*”, “*Di yaxşı, yeməyi səhər yeyəcəyəm*” -tipli cümlələrdə feilin əmr formasının mənası digər nümunələrlə

müqayisədə olduqca zəifdir və müqayisələrdən paradiqmatik dəyişmələr aydın şəkildə sezilir və bunu di ədatı ilə feilin arasına girən şəxs əvəzliliklərinin təkində və cəmində də görmək olar. Məs: *Di mən qalım; Di sən qal; Di o qalsın; Di biz qalaq; Di siz qalın; Di onlar qalsınlar* və belə tip cümlələr folklor mətnlərində aktiv şəkildə müşahidə edilir.

Folklor mətnlərində *qoy/qoyun/qoysana* ədatları əmr şəklinin II şəxs tək və cəmi ilə işlənməyib, I və III şəxs tək və cəmində işlənmiş feilin əvvəlində gələrək icazə, arzu, istək, yalvarış və s. mənaların ifadəsinə xidmət edir. Məs: *Qoy sandığa, tulla məni ümmana, Qoy aparsın görüm, sel mənə neylər?! (4,57)*. Birinci misrada *qoysözü* konkret hərəkət bildirərək “sandığa yerləşdirmək, sandığa qoymaq” mənasını bildirir. İkinci misrada isə *qoy* ədatı yerində işlənərək “aparsın” feilinin semantikasını qüvvətləndirmişdir. İkinci misradakı *qoy* ədatı istək mənasını gerçəkləşdirən qrammatik vasitə kimi çıxış etmişdir. Bunu digər folklor kontekstlərində də görmək mümkündür. Məs: *Üzündən-gözündən öpdükdən sonra and verib dedi: - Tahir Mirzə, qoy Zöhrə xanımı mən oyadım, ta ki bir sovqat alım (4,52); Xanverdi öz-özünə dedi: “Qoy bunu aldadım, deyim Zöhrə ölüb, bəlkə getməyə, geri qayıda” (4,47); Ağlamaq mənə yaraşır, Qoy ağlayım barı, bülbul! (4,44) və s.*

Bu nümunələrin birinci və ikincisində *qoy* ədatı feillərin əvvəlində gələrək istək çalarını, üçüncüsündə isə icazə çalarını (bülbuldən icazə - R.O.) ifadə edən qrammatik vasitə kimi çıxış edir.

Folklor mətnlərində *gəl/gəlin* ədatlarından birincisindən əmr şəklinin II şəxs tək və I şəxsin cəmi ilə, ikincisi I şəxsin və II şəxsin cəmi ilə işlənən və müraciət olunan şəxsin müəyyən hərəkəti icra etməsi üçün danışanın arzusunu, istəyini, məsləhət və təklifini bildirmək üçün istifadə edilir. Məs: *Tahir Mirzə dedi: -Ey cəllad, iki qulumu gözümün qabağında öldürdün, gəl məni öldürmə (4,34); Lələ dedi: -Kərəm, gəl bu daşı ətəyindən tök! (4,144) və s.*

Folklor mətnlərində *təki* ədatı da intensiv bir şəkildə işlənərək feilin əmr formasının bütün şəxsləri ilə işlənir, ifadənin kəskin təhrik tonunu zəiflədərək, onun arzu-istək çaları ilə əvəz edilməsini təmin edir. Məs: *Təki o, yaşasın (4,31); Təkidünya yaxşılardan xali olmasın (4,131) və s.*

Folklor mətnlərində fəallığı ilə diqqəti cəlb edən *barı* ədatı əmr şəklinin II, III şəxs tək və cəmində işlənərək arzu-xahiş mənasının ifadəsinə xidmət edir. Məs: *Barı düşmənlərə möhtac olmayın, Aman fələk, mənim halım yaman hey! (4,128); - Sən atamın çörəyini unudursan, barı mənim cavan nakamlığıma qiymə (4,32) və s.*

Bir, bircə ədatları kontekstual şəraitdə əmr şəklinin II, III şəxs tək və cəmi ilə işlənərək xahiş çalarlı təkid və qəti əmr mənasının ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: *- Bir qulaq as gör nə deyirəm (4,317); Bircə siz rədd olub burdan gedin (4,316) və s.*

2. *Feildən sonra işlənən ədatlar*. Bu tip ədatlara ha, barı, da,də, -sana/-sənə/-səniz ədatları aiddir.

Folklor mətnlərində ha ədatı I şəxs tək istisna olmaqla əmr formasının bütün şəxsləri ilə işlənərək kinayə, xəbərdarlıq, təkid mənalарının yaranmasında başlıca rol oynayır.

a) ha ədatının kinayə çaları yaratması. Məs: - *Əy, sənin ağzından süd iyi gəlir ha!* (4,211); - *Ə, bala, mənə elə gəlir ki, sən hələ yumurtadan çıxmış cücəsən ha!* (4,211) və s.

b) ha ədatının xəbərdarlıq çaları yaratması. Məs: - *Sənə sözüm budur ha!* (4,111); - *Sözümü yadında yaxşı saxla ha!* (4,109) və s.

c) ha ədatının təkid mənası yaratması. Məs: - *Ey, aşıqsansa, məclisdə yerini bil, düz əməlli otur-dur ha!* (4,79) və s.

Qeyd etməliyik ki, ha ədatının folklor mətnlərində ifadə etmədiyi mənalар da mövcuddur. Məs: - *Ha deyirəm gəlim, gəlim* (4,211) və s.

Folklor mətnlərində da, də ədatı da olduqca işlək bir vəziyyətdədir və bu ədat əmr şəklinin bütün şəxsləri ilə müxtəlif məqamlarda işlənərək yeni məna yaratmayıb, əmr şəkli ilə ifadə olunan təkid, təəccüb, laqeydlilik və s. mənalарın qüvvətlənməsinə xidmət edir.

a) da, də ədatının təkid çaları yaratması. Məs: *Tahiri də burax, çıxıb getsin başqa bir məmləkətə* (4,38); - *Aşıq, o havanı bir də ifa et də* (4,311) və s.

b) da, də ədatının təəccüb çaları yaratması. Məs: - *Vəfasız Tahir, bir bülbülçən də yoxsan!* (4,43); - *Bunu əvvəldən də də!* (4,49) və s.

c) da, də ədatının laqeydlilik mənasını qüvvətləndirməsi. Məs: - *Mən nə deyirəm, o da söyləsin də* (4,121); - *Şeyird olanda nə olar, nə deyirəm ki, oxusun də* (4,132) və s.

Bu cümlələri da//də ədatının iştirakı olmadan da işlətmək mümkündür. Belə olan təqdirdə həmin ədatların yaratdığı məna çalarları intonasiyanın öhdəsinə keçir. Başqa sözlə desək, intonasiya ilə mətndəki ədatlı tip abstrakt şəkildə paradigmatik münasibətə girir.

Feilin təsriflənən formalarının qüvvətlənməsinə xidmət edən da/də ədatının qüvvətləndirdiyi sözlə birlikdə şəxsə görə dəyişmə paradigmasını belə göstərə bilərik. Məs: *Mən də söyləyim; Sən də söylə; O da söyləsin; Biz də söyləyək; Siz də söyləyin; Onlar da söyləsinlər*.

Folklor mətnlərində ədatlar feilin əmr şəkli ilə birgə işləndiyi kimi arzu şəkli ilə də çıxış edə bilər. “Müxtəlif ədatlar arzu şəklinin morfoloji əlamətini qəbul etmiş feildən əvvəl gələrək ya arzu mənasının qüvvətlənməsinə, ya da formasının transpozisiyasına xidmət edir” (2,347) və paradigmanı formalaşdırır. Folklor mətnlərində feilin arzu şəkli ilə işlənən ədatları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1) Kaş ədatı folklor örnəklərinin dilində aktiv şəkildə işlənərək ifadə olunan arzu mənasının yüksək bir tərzdə şiddətlənməsinə, güclənməsinə səbəb

olur. Məs: *Kaş ki, gözəl olmayaydın, Saralıban solmayaydın (4,221); Kaş bu nahaq qanı bizim üstümüzə tökməyəydi (4,36); Dünyanın altında mənim gözümlün ağı-qarası bircə qızım var, kaş onu alaydı (4,213) və s.*

Bu nümunələrdə *kaş*, *kaş ki* ədatı feilin II və III şəxslərinin təki ilə işlənərək arzu mənasının daha çox şiddətlənməsinə, güclənməsinə səbəb olmuşdur. *Kaş*, *kaş ki* ədatı feilin digər şəxsləri ilə də paradiqmatik münasibətdə olur. Məs: *Kaş ki, gözəl olmayaydım; Kaş ki, gözəl olmayaydın; Kaş ki, gözəl olmayaydı; Kaş ki, gözəl olmayaydıq; Kaş ki, gözəl olmayaydınız; Kaş ki, gözəl olmayaydılar.*

2) Folklor mətnlərində *barı* ədatı da arzu şəkli ilə işləndikdə mənanın qüvvətlənməsinə xidmət edir. “Lakin *barı* ədatı işlənən cümlədə icrası arzu olunan ən azı iki hərəkət qarşılaşdırılır, danışan icrası nəzərdə tutulan hərəkətdən heç olmasa, birinin reallaşmasını arzu edir. Məs: *Barı heç olmasa, o məktubu yazmayaydı (4,347); Barı ondan bir xəbər gətirəydilər (4,221); Sevindir Qəribi barı bir gecə, Ağlımı veribdir ziya qaşların (4,178) və s.*

Barı ədatı cümlədəki həm feili, həm də feildən əvvəl gələn hər hansı bir üzvü paradiqmatik formalara da sala bilir. Yuxarıdakı birinci cümləni aşağıdakı kimi həm şəxsə, həm də ismin hal şəkilçilərinə görə praqmatik formada vermək mümkündür. Məs: *Barı heç olmasa, o, məktub yazmayaydı; Barı heç olmasa, o, məktubun yazmayaydı; Barı heç olmasa, o, məktuba yazmayaydı; Barı heç olmasa, o, məktubu yazmayaydıq; Barı heç olmasa, o, məktubda yazmayaydınız; Barı heç olmasa, o, məktubdan yazmayaydılar.*

Göründüyü kimi, cümlələrdəki tamamlıq və xəbər müxtəlif forma dəyişmələrinə məruz qalmaqla bərabər, cümlənin semantik nüvəsinə də təsirsiz ötürülməmişlər.

3) Folklor mətnlərində *təki* ədatı feilin arzu şəklinin bütün şəxsləri ilə işlənə bilir və belə məqamlarda bu ədat arzu forması ilə ifadə olunan mənanın qüvvətlənməsində mühüm rola malik olur. Məs: - *Mənə heç nə lazım deyil, təki sən sağ-salamat gedib qayıdasan (4,211); Təki Zöhrəni mən oyadaydım, atasından bir sovgat alaydım (4,52) və s.*

Tək, *təki* qoşmaları isimlərlə işləndiyindən fərqli olaraq əvəzliliklə yanaşı gəldikdə həm adlıq, həm də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir və folklor mətnlərində *mən tək, mənim tək, biz tək, bizim tək, sən tək, sənin tək, siz tək, sizin tək* əvəzlilik bənzətmələr fəal şəkildə işlənir və praqmatik vasitə rolunu oynayır. Maraqlı cəhət budur ki, *tək* qoşması üçüncü şəxsin təkində yiyəlik hal şəkilçisini tələb edir, cəmində isə şəkilçi tələb etmir: *onun tək, onun tək, onlar tək, onlar tək* üçüncü şəxsin cəm formasına yiyəlik hal şəkilçisi əlavə etsək, həmin ifadə də mütləq qrammatik-məntiqi qüsurlu yaranacaqdır. Məs: *Gəzdim İrani, Turanı, tapmadım sən tək ceyranı (4,301).* Bu cümlədəki *sən tək ceyranı* bənzətmə ifadəsini *mən tək, mən təki, sən tək, sənin təki, onun tək, onun təki, biz*

tək, biz tək, siz tək, siz tək, onlar tək pragmatik formalarında da işlətmək mümkündür.

4) Folklor mətnlərində *gəlsənə* ədatı az-az işlənərək arzu şəkli ilə formalaşmış feilin əvvəlində gələrək, arzu mənasına xələl gətirmədən, ona bir məsləhət çaları əlavə edir. Məs: - *Ana, gəlsənə işini qurtarıb yolumuza davam edək* (4,49); *Gəlsənə bu işi də düzəldəsən* (4,36) və s.

5) Folklor mətnlərində *bir/bircə* ədatının intensivliyi müşahidə olunur. Bu ədatlar işlənən cümlələrdə arzu mənası daha qüvvətli olur və təhlilə cəlb etdiyimiz materiallarda *-a/-ə və -aydı/-əydi* formaları ilə işlənir. Məs: *Bircə zindanın içini yaxşı gəzəydi* (4,47); - *Ax, bircə bunu görməyəydim* (4,69) və s.

Bir, bircə ədatı əvəzliliklə yanaşı gəldikdə feil şəxslərə görə dəyişə bilir, pragmatik formalar kəsb edir. Məs: *Bircə mən görə bilsəm; Bircə sən görə bilsən; Bircə o görə bilsə; Bircə biz görə bilsək; Bircə siz görə bilsəniz; Bircə onlar görə bilsələr*.

6) *Gərək* ədatı folklor mətnlərinin dilində fəal bir şəkildə işlənərək *-a/-ə* morfeminin arzu mənasını tamamilə neytrallaşdırır, bütün məqamlarda lazım və vacib mənasının ifadəsinə xidmət edir. Məs: - *Qazı ağa, İsa adlı bir yetim uşaq mənim keçimi oğurlayıb, alıb verəsən gərək* (2,73); *Darğa dedi: - Yetim, gərək o keçini mənə satasan* (182,73); - *Yox, gərək mən də o yolla gedəydim* (2,216) və s.

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyasına həsr edilmiş kitablarda da qeyd edilir ki, "*gərək* ədatı *-aydı, -əydi* forması ilə işləndikdə qüvvətli arzu ifadə edən mürəkkəb şəkilçinin mənasına ciddi müdaxilə edə bilmir, arzu mənasını bir qədər zəiflədir, lakin itirə bilmir" (3,348). Bu xüsusiyyət də folklor mətnlərində daha çox müşahidə olunur. Məs: *Gərək mən bu yolla getməyəydim* (3,38); *Gərək bu sözü deməyəydim* (3,410) və s. İkinci mülahizəyə görə *gərək + -a, -ə* vacib şəklinin analitik ifadə formasıdır.

Doğrudan da, sintaktik şərait müxtəlifliyindən asılı olaraq *gərək* elementi arzu şəklinin sintaktik forması ilə işləndikdə arzu mənası itir, vacib, lazım, zərurət mənası yaranır. Bu mənaların yaranmasında qrammatik "ağırlıq", semantik mərkəz *gərək* elementinin üzərinə düşür və müvafiq mənalar onun ilkin leksik mənasından intişar tapır. *Gərək* elementinin cümlədə işlənmə sərbəstliyi (bəzən beş-altı sözdən ibarət cümlə *gərək* sözü ilə başlayıb, arzu forması ilə işlənmiş feillə bitir), qrammatik müstəqilliyi bunu deməyə əsas verir ki, birləşmə daxilində həmin element öz leksik-semantik mənasında çıxış edir və *-a, -ə* morfeminin mücərrəd mənasını öz konkret semantikasi fonunda əridir. Buna görə də, mübahisəyə səbəb olan formanın gələcək inkişafının nə ilə nəticələncəyini bir kənara qoyaraq onun müasir dildəki vəziyyətindən və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin sistemində analitikliyin yoxluğundan çıxış edərək deyə bilərik ki, *gərək+ -a, -ə* birləşməsi arzu şəklinin morfoloji əlaməti və leksik vahidin müştərkiliyi sayəsində reallaşan əlavə mənadır" (3,348).

Folklor mətnlərində gərək ədatı əmr şəklinin I və III şəxsində də arzu şəkli ilə işlənəndə yaratdığı mənanın ifadəsinə xidmət edir. Məs: *Kişi gərək düz danışsın* (2,83); - *Bala, gərək sən çox xoşbəxt olasan* (2,84); - *Gərək bala, sən quş dili bilən adam tapasan* (2,86) və s.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən feilin şərt şəklinin məzmun və mənasının qüvvətlənməsində əgər ədatı da mühüm rol oynayır. Məs: *Paşanın ona qəzəbi tutub bərkdən dedi: - Sən kimsən, mənim qızımın yanında nə işin var? Əgərdüünü desən, canın qurtarar, deməsən, boynunu vurduracağam* (4,63); - *Gedərsiniz Zöhrədən əhval bilərsiniz. Əgər Tahir Mirzəyə könlü varsa, onu Tahir Mirzəyə alıb, Hətəm Sultanın da başını kəsdirəcəyəm* (4,64); *Ziyad xan dedi: - Oğul, sən dediklərimdən mən bir şey başa düşmədim, əgərbirinə aşiq olmusansa, de görüm, kimi istəyirsən, sənün üçün alım* (4,77) və s.

Bu cümlələrdə şərt şəklinin pragmatik potensialı -sa, -sə morfoloji əlaməti ilə bərabər əgər ədatı ilə də müşayiət olunaraq şərt mənasını daha qabarıq bir şəkildə nəzərə çarpmasına səbəb olmuşdur.

Bəzi araşdırmalarda tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən vasitələrdən danışılarkən şəkilçilər də həmin vasitələrin içərisində verilir və -sa, -sə şərt və zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bağlayan şəkilçilər kimi göstərilir (3,312; 5,30) “-sa, -sə vahidinin isə köməkçi sözündən törəməsi” -fikri Azərbaycan morfoloqları arasında heç bir mübahisəyə səbəb olmur və bu barədə xeyli sayda eyni fikirlər söylənilmişdir. Z.Təhməzov aparılan tədqiqatlara söykənərək belə hesab edir ki, indi bəzi sözlərin tərkibində işlənən -sa, -sə morfoloji göstəricisini isə köməkçi sözü ilə əvəz etmək mümkündür. Məs: *gələcəksə-gələcək isə, eləmişsə-eləmiş isə, duymuşsa-duymuş isə* və s (5,49).

Folklor materialları üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, çox zaman “-sa, -sə” -ni isə forması ilə əvəz etmək olmur. Nümunəyə nəzər salaq: *Məşhəddən gələn adam öz yanından dedi ki, mən bundan hər kim soruşsam deyəcək ki, ölübdü, yaxşısı budur ki, bir qara itimiz var, onu soruşsamdesə ölübdü, cəhənnəməcən, əhəmiyyəti yoxdur* (1,322).

Göründüyü kimi, bu cümlədə isə köməkçi sözü şəkilçiləşərək qrammatikləşmişdir, yəni -sa, -sə cümlənin sintaktik sistemində paradiqmatik vasitəyə çevrilmiş, məndəki şərt məzmununu reallaşdırmışdır. Folklor mətni və onun özəyini təşkil edən cümlələr, söyləmlər özlərinin istənilən təzahüründə spesifik səciyyəvi əlamətlərə malik olur və bu planda -sa, -sə vahidinin paradiqmatikliyi daha çox müşahidə olunur. Məs: - *A qardaş, mən mənəmsə, bəs sən kimsən? Yox, sən mənəmsə, bəs onda mən kiməm?* (6,358).

Burada “*mən mənəmsə*”, “*sən mənəmsə*” təkrarları cümlənin əsas struktur əlaməti olaraq nəzərə çarpır, -sa, -sə şərt məzmunu ifadə edir, “*bəs*” ədatı isə sual çalarını formalaşdırır. Paradiqmatik vasitə kimi, “-sa, -sə” vahidi

işlənən sözlərə bayatılarda, atalar sözlərində daha çox təsadüf olunur. Məs: *Adamın başına nə bəla gəlsə dilindən gələr* (6,407); *Hər yandan qəza gəlsə, gələr zalım fələkdən* (6,411). Bu tipli folklor mətnlərində “-sa,-sə” şəkilçisi çox zaman şərt məzmununu ifadə etmir, bir ümumilik bildirir, “ümumiləşmiş məna qətiyyət, qətilik ifadə edir” (7,160).

Azərbaycan dilçiliyində əksər araşdırmalarda şəkilçiləşmiş qoşmalardan geniş şəkildə bəhs olunsa da, bəzilərinə onların şəkilçiləşməsi ideyası qəbul olunmur, dilin inkişafı prosesi ilə bağlı olaraq *ilə, -la, -lə, -can, -cən, -dək, -tək* qoşmalarının qrammatikləşməsi prosesi keçirmələri önə çəkilir və “... zahirən şəkilçiyə bənzəyən bu qoşmaların dilin sintaktik sistemində paradiqmatik vasitələr kimi çıxış etdiyi göstərilir” (7,57).

Bu qoşmaların semantik mənalарının, çalarlarının üzə çıxarılmasında əsas rol oynayan amillər həmin köməkçi sözlərə xas olan sintaktik şərait və onlarla işlənən isimlərin özlərinin məna çalarlıqlarıdır. Məsələn, “-can,-cən” qoşmasının əsas paradiqmatik mənasına kontekstdən asılı olaraq leksik məna ifadə edən “boyda” sözü də əlavə olunur. Məs: *Aşıq deyər: dağcan olsan, qılcan olsan ərirsən* (4,132). Burada *dağcan, qılcan* vahidlərini “*dağ boyda*”, “*qıl boyda*” birləşmələri ilə əvəz etsək, konstruksiyanın semantikasında heç bir dəyişiklik baş verməz və deməli, “-can,-cən” qoşması dilimizdə, o cümlədən folklor mətnlərində paradiqmatik vasitə qismində çıxış edə bilər.

“Sözün bu və ya başqa mənası həmin sözün əlaqəyə girdiyi digər (başqa) sözlərlə birlikdə leksik – qrammatik məzmununa müvafiq olaraq müəyyənləşir” (3,71). Məsələn, *qarşı* qoşmasının qrammatika kitablarında sintaktik şəraitə uyğun olaraq 4 məna çalarlığı fərqləndirilir: 1) istiqamət, yönəltmə məzmununu ifadə edir. Məs: *ona qarşı, sənə qarşı və s.*; 2) bu qoşma tam ziddiyyət bildirir. Məs: *Yaxşılığa qarşı pislilik etmək insanlığa yaraşmaz*; 3) *qarşı* qoşması müqabillik məzmununu ifadə edir. Məs: *dumana qarşı, sənə qarşı, düşməyə qarşı və s.*; 4) bu qoşma ziddiyyətli yönəltmə məzmununu bildirir. Məs: *Bələ düşünəndə Maya ürəyində ona qarşı nifrətə oxşar bir duyğu hiss edirdi*.

Folklor mətnlərində *qarşı* köməkçi sözü qoşma kimi fəal şəkildə çıxış edir, ismin müvafiq halları ilə əlaqəyə girərək işlənir. Söz yox ki, *qarşı* köməkçi sözünün ilkin, nominativ mənası da (ön, qabaq) mövcuddur ki, bunlar yəni köməkçi sözlər mütləq məna bildirən söz müxtəlif mətnlərdə paradiqmatik vasitə kimi çıxış edirlər. Məs: “*O, kağızı Mollanın qarşısına qoydu*” – cümləsində *qarşısına* sözü mütləq mənada işlənərək hərəkətin yerini bildirir.

Türkologiyada ismin halları iki qrupa bölünür: 1) qrammatik hallar; 2) semantik hallar. Qrammatik halların müəyyənləşməsində sintaktik xüsusiyyətlər, məkani hallarda semantika əsas götürülür və qoşmalar ismin əksər hallarındakı sözlərə qoşularaq işləndiyinə görə, hal paradiqmasında istər qrammatik, istərsə də semantik xüsusiyyət vəhdət təşkil edir.

Folklor materiallarında elə cümlələrə rast gəlirik ki, həmin cümlələrdə şifahi nitqin tələblərinə müvafiq olaraq -sa, -sə şərt şəklinin morfoloji əlaməti iştirak etmir, şərt paradiqmasını əgər ədatı yerinə yetirir. Məs: *Keşiş dedi: - Xan sağ olsun, gəl belə bir əhd bağlayaq. Əgər mənim qızım, sənin oğlun oldu, mən qızımı sənin oğluna verim, yox, sənin qızın, mənim oğlum oldu, sən qızını mənim oğluma ver (4,72).*

Əslində bu mətndə əgər ədatı iki yerdə işlənməli idi və qrammatik bəicimdən -sa, -sə morfoloji əlaməti ilə dastançı mətni belə qurmalı idi: *Əgər mənim qızım, sənin oğlun olsa, mən qızımı sənin oğluna verim, yox, əgər sən qızın, mənim oğlum olsa, sən qızını mənim oğluma verərsən.*

Folklor mətnlərində əgər ədatının -sa, -sə şərt forması ilə şəxslərə görə işlənmə paradiqmasını tam şəkildə belə nəzərdən də keçirmək olar:

şəxs tək: əgər gəlsəm I şəxs cəm: əgər gəlsək

şəxs tək: əgər gəlsən II şəxs cəm: əgər gəlsənz

şəxs tək: əgər gəlsə III şəxs cəm: əgər gəlsələr

Paradiqmatik baxımdan əgər ədatı folklor mətnlərində şərtə bağlanan sözü şərt məzmununa salır və belə məqamlarda şərtin məzmununda da müxtəlif semantik çalarlar özünü göstərir və bu ədat -sa, -sə şərt elementi ilə pragmatik əlaqəyə girir. Məs: - *Hazırlaş toya, dedim qurtardı, əgər o yan bu yan eləsən, boynunu vurduraram! (4,79); Görsəz əgər butam ağlar, Dönüb yara salam deyim! (4,112) və s.*

Hər iki nümunədə baş cümlədə ifadə olunmuş məzmun əgər ədatının və -sa, -sə şərt şəklinin morfoloji əlaməti ilə bağlansa da şərtə bağlanan hərəkətin gələcəkdə icrası ehtimalı xarakter daşıyır. Gələcəkdə ola bilər ki, şərt reallaşsın, yaxud da heç reallaşmasın. Bu ikilik paradiqmatik baxımdan şərtə bağlanan sonrakı hərəkətin də icrasını çətinlikdən məhrum edir.

Bütün bunlarla yanaşı, əgər köməkçi sözü işlənən şeir mətnlərində ifadə edilən fikir qüvvətli bir şəkildə verilməklə bərabər, eyni zamanda bu ədat emosional bir vasitə, ritorik və bədii sual funksiyasını daşıyır. Məs: *Əgər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz (4,130); Əgər mövlam mənə kömək olarsa, Ağlama, sevgilim, yenə gələm! (4,187) və s.*

Folklor mətnlərində feilin şərt şəklinin əsas ifadə forması olan -sa, -sə nin paradiqmatik potensialı da, də ədatı ilə birlikdə işləndikdə də özünün şərt məzmununu qoruyur. Lakin şərt məzmununu bir qədər zəif şəkildə özünü göstərir. Kontekstual şəraitdə -sa, -sə şəkilçisi da, də bağlayıcısı ilə işlənərək özünün əsas mənası olan şərt bildirməklə yanaşı, baş cümlənin məzmunu ilə müqayisə, qarşılaşma mənasının ifadəsinə xidmət edir. Məs: *Dağlar, hümmət edin, burda qalmayım, Qalırsam da qürbət eldə ölməyim (4,127); Onlar qorxuya düşsələr də fürsəti əldən vermədilər (4,201) və s.*

Qoşmaların mənası ismin hal şəkilçiləri ilə müəyyən edildiyindən onların tərəflərindən hər biri müxtəlif paradiqmalarda özünü göstərə bilər. Lakin

bu paradigmatik formaların bir qismi yalnız bir neçə tərkibi əhatə etməklə donub qalmış, daşlaşmışsa, bəziləri geniş miqdarda sözləri əhatə edib sintaktik sərbəstlik kəsb etmiş, bəziləri hətta morfoloji abstraksiyaya qədər inkişaf etmişdir. Məs: *Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək* (2,200) atalar sözünün birinci tərkib hissəsində ikinci “dost” sözü ismin yönülük halındadır və bu sözü “dostuna” şəklində də işlətmək mümkündür. Həmin tərkiblərdəki şəkilçiləri atıb, transformasiya metoduna uyğun olaraq “ilə” qoşması ilə də əvəz etmək olar: *“Dost dostu ilə tən gərək, tən olmasa gen gərək”*. Belə olan halda folklor mətnin tərkibinə qrammatik-məntiqi baxımdan heç bir xələl gələ bilməz və göründüyü kimi, *ilə* qoşması işləndikdə mətnin birinci tərəfindəki ikinci “dost” sözü yiyəlik halda işlənmişdir və deməli, *ilə* qoşması ismin yiyəlik halı ilə möhkəm əlaqədə və paradigmatik münasibətdədir.

Folklor örnəklərində çoxlu sayda mətn tiplərinə rast gəlirik ki, həmin mətnlərin komponentləri arasında qarşılaşdırma bağlayıcısı olan *“amma”*, *“ancaq”*, *“lakin”* çıxış edir. Məs: *Keçəl yeridi qabağa, indi də bilmirəm, onu saha nə cür gətirdi, özü bilər, ancaq gətirdi, saldı padşahın qapısına* (4,94).

Bu mətndə axırcı komponent olan “gətirdi, saldı padşahın qapısına”, “ancaq” bağlayıcısının köməyi ilə formal baxımdan özündən əvvəlki komponentlə qarşılaşdırır. Mətnə sanki ziddiyyət çaları itir, qarşılaşdırma çaları formalaşdırılır. Amma buradakı qarşılaşdırma komponentdaxili qarşılaşdırma və paradigmatik potensial kəsb edir.

Nəticə: Beləliklə, folklor mətnlərində də köməkçi nitq hissələrinin pragmatik potensialı çox aspektlidir və bu aspektlər müxtəlif nitq vahidlərinin əvəzetmə formaları olub, rəngarəng semantik çalarlar yaradır. Söyləmlərin funksiya və vəzifələri, konkret desək, propozisiyaları pragmatikliklə söylənir və ondan intişar tapır. Mətnlərdə hər hansı bir söz formalarının bir-birinə qarşı duran çoxluğu müşahidə edilir ki, bu söz formaları bir bütöv daxilində, yəni mətn mühitində qarşılıqlı münasibətdə olur və onların əksəriyyəti yeni mənə kəsb edərək pragmatiklikli şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. F. Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı, “Mütərcim”, 2008, 528 s.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, 1968, 259 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
4. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, “Elm” 1978, 504 s.
5. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017, 152 s.
6. Qarabağ; folklor da bir tarixdir. I kitab, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 483 s.
7. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974, 230 s.

Azərbaycan dilçiliyində funksional-sintaksis məsələləri

Abadova Səfa

GDU-nun dissertantı

Email: abadova.sefa@mail.ru

Xülasə

Məqalədə son 100 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları öz əksini tapmışdır. Burada elmi nəzəriyyələrin inkişafına dilçi alimlərin verdiyi töhfələrdən bəhs edilir. Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində tədris zamanı qarşıya çıxan bir çox məsələlərin həlli istiqamətində fikirlərə aydınlıq gətirilir.

Funksional sintaksisin dilçiliyin əsas və mürəkkəb sahəsi kimi öyrənilməsi müasir dilçiliyin vacib tələblərindəndir. Müxtəlif sintaksik yanaşmaların – ekspressiv sintaksis, kommunikativ sintaksis, struktur sintaksis, semantik sintaksis, formal sintaksis, normativ sintaksis, funksional sintaksis, dinamik sintaksis, publisist sintaksis, böyük və kiçik sintaksis, daxili və xarici sintaksis, qrammatik sintaksis, statik sintaksis kimi baxışların fərqli və oxşar cəhətləri hazırda araşdırılmaqdadır.

Açar sözlər: ekspressiv sintaksis, kommunikativ sintaksis, formal sintaksis, dinamik sintaksis, publisist sintaksis, cümlə, söz birləşmələri, cümlənin aktual üzvlənməsi.

Функционально-синтаксические вопросы в азербайджанском языкознании

АБАДОВА САФА

Р е з ю м е

В статье отражено развитие азербайджанского языкознания за последние 100 лет. Обсуждаются вклад лингвистов в развитие научных теорий. Выясняются мнения о решении многих вопросов, возникающих в процессе обучения. Изучение функционального синтаксиса как основного и сложного раздела лингвистики является одним из важных требований современной лингвистики. Разные синтаксические подходы – экспрессивный синтаксис, коммуникативный синтаксис, структурный синтаксис, семантический синтаксис, формальный синтаксис, нормативный синтаксис, динамический синтаксис, публицистический синтаксис, большой и малой синтаксис, внутренний и внешний синтаксис, грамматический синтаксис, статистический синтаксис исследуются одни и те же разные аспекты.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, коммуникативный синтаксис, формальный синтаксис, динамический синтаксис, публицистический синтаксис, предложение, словосочетание, актуальные членение предложения.

Functional-syntactic issues in Azerbaijani linguistics

Abadova Safa

Summary

The article reflects the development of Azerbaijani linguistics over the last 100 years. The contribution of linguists to the development of scientific theories is discussed. Opinions on the solution of many issues arising in the training process are clarified. The study of functional syntax as a basic and complex field of linguistics is one of the important requirements of modern linguistics. Different syntactic approaches - expressive syntax, communicative syntax, structural syntax, semantic syntax, formal syntax, normative syntax, functional syntax, dynamic syntax, publicist syntax, large and small syntax, internal and external syntax, differentiated syntax, grammatical syntax, similar aspects are currently being investigated.

Key words: expressive syntax, communicative syntax, formal syntax, dynamic syntax, publicist syntax, words, collocation, actual member of the sentence.

Annotasiya: Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi olaraq dilimizin milli dövlət atributlarından biri kimi istifadəsi, tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki vəziyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Bütün dünyada elm və texnikanın inkişaf etdiyi, dəyişdiyi qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin sistemli şəkildə aparılmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncamı ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət planıdır. Həmin fəaliyyət planına uyğun olaraq dilimizin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi, mətn dilçiliyinin problemlərinin öyrənilməsi vacib məsələlərdəndir.

Aktuallıq: Dilçiliyin özünəməxsus problemləri vardır. Bir çox dilçilik məsələləri sovet dövründə yanlış təqdim edilmiş, təsnifatlarda, problemlərin həllində səhvlərə yol verilmişdir. Müstəqillik illərində inkişafa qədəm qoyan Azərbaycanda dilçilik sahəsində də tədqiqatlar genişlənir, yanlış, qeyri-dəqiq

fikirlər dəqiqləşdirilir, bir çox məsələlər türkololi müstəvidə yenidən izah edilir, Azərbaycan dilçiliyi heç bir vasitəçi dil olmadan müstəqil şəkildə dünya dilçiliyinə inteqrasiya edir. Müasir tədqiqat metodları, müasir dilçilik terminləri, yeni üsullar Azərbaycan dilçiliyinə yol açır.

Metod: Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan, müasir üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Müasir dövrdə Azərbaycan dövlətinin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi olaraq dilimizin milli dövlət atributlarından biri kimi istifadəsi, tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki vəziyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Bütün dünyada elm və texnikanın inkişaf etdiyi, dəyişdiyi qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin sistemli şəkildə aparılmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncamı ölkədə dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm fəaliyyət planıdır.

Məlumdur ki, dilçiliyin də özünəməxsus problemləri vardır. Bir çox dilçilik məsələləri sovet dövründə yanlış təqdim edilmiş, təsnifatlarda, problemlərin həllində səhvlərə yol verilmişdir. Müstəqillik illərində inkişafa qədəm qoyan Azərbaycanda dilçilik sahəsində də tədqiqatlar genişlənir, yanlış, qeyri-dəqiq fikirlər dəqiqləşdirilir, bir çox məsələlər türkololi müstəvidə yenidən izah edilir, Azərbaycan dilçiliyi heç bir vasitəçi dil olmadan müstəqil şəkildə dünya dilçiliyinə inteqrasiya edir. Müasir tədqiqat metodları, müasir dilçilik terminləri, yeni üsullar Azərbaycan dilçiliyinə yol açır.

Funksional sintaksis məsələləri Azərbaycan dilinin struktur-semantik cəhətdən tədqiqi baxımından aktualdır. Çünki ünsiyyət funksiyası dilin əsas funksiyasıdır. Sintaksis dilin strukturu, onun inkişafının reallaşması haqqında dəqiq məlumat verir. Dilin digər funksiyaları isə əsas funksiyadan törəmə funksiyalar rolunu oynayır.

Funksional sintaksis məsələlər aşağıdakılardır:

-Cümlədə və birləşmələrdə komponentlər arasında mövcud olan əlaqələrin növlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi;

-Mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında əlaqə vasitələrinin müəyyən edilməsi;

-Cümlə üzvlərinin struktur-sintaktik cəhətləri;

-Söz birləşmələrinin struktur-sintaktik cəhətləri və funksional vəzifələri;

-Cümlə üzvlərinin strukturunun təyin edilməsi məsələsi;

-Cümlənin struktur və aktual üzvlənməsinin fərqli cəhətləri;

-Sintaktik əlaqələrin sintaktik vahidlər arasında iştirakı məsələsi;

-Sadə və mürəkkəb cümlələrin, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi məsələsi;

-Cümləni formalaşdıran cümlə üzvlərinin struktur cəhətləri haqqında yekdil qərara gəlinməsi məsələsi;

-Cümlə üzvlər və cümlə üzvlər ilə əlaqəsi olmayan sözlərin müəyyənəlməsi;

-Modal sözlərlə ara sözlərin fərqləndirilməsi məsələsi;

-Azərbaycanda mətn dilçiliyinin formalaşması və sintaktik bütövləri əlaqələndirən vasitələr və s.

Azərbaycan dilçiliyində funksional-sintaksis məsələləri tədqiq edilməli, sintaktik vahidlərin struktur-semantik, funksional və struktur cəhətlərinə aydınlıq gətirilməli, orta və ali məktəb dərslik və dərs vəsaitlərində yol verilən yanlışlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

Hazırda dilçilik sahəsində sintaksisin bir çox növlərinə rast gəlinir: 1)struktur sintaksis – sözlərin sintaktik qəlibdə düzülmə qaydası, dil qaydaları, cümlənin quruluşu (**5. c. 656**); 2) formal sintaksis – zahiri, struktur, bütün cümlə növlərinə şamil edilən; 3) normativ sintaksis – sintaksis normaları ilə uyğunluq təşkil edən; 4) ekspressiv – sintaksis – danışanın emosiyalarını və subyektiv fikirlərini ifadə edir, normal sintaksis qaydaları pozula bilir, nitqin yığcamlığını öyrənir; 5) funksional sintaksis - əlaqəli nitqin təşkilində rol oynayan, bütün sintaktik vasitələrin – vahidlərin, konstruksiyaların funksiyalarını öyrənən sintaksis (**1. s. 478, 479**); 6) aktual sintaksis (cümlənin aktual üzvlənməsi ilə məşğul olan sintaksis); 7) böyük (cümlə təlimi ilə məşğul olan sintaksis sahəsi) və kiçik sintaksis (söz birləşməsi ilə məşğul olan sintaksis sahəsi); 8) daxili (söz və söz qruplarında sintaqmatik əlaqələri öyrənən bölmə) və xarici sintaksis (birləşmə və cümlələrin struktur xüsusiyyətlərini öyrənən sintaksis sahəsi; (**2. s. 222-223**), 9) semantik sintaksis (yunanca “əhəmiyyətli” deməkdir; söz və birləşmələr arasında məna və məntiqi bağlılıq); 10) publisist sintaksis (ictimai baxışa uyğun olan); 11) kommunikativ sintaksis (çex dilçisi Vilem Matezius tərəfindən irəli sürülüb; aktuallaşma, cümlədə tema və remanın müəyyənəlməsi, məntiqi; cümlənin sintaqmatik və aktual üzvlənməsi, cümlə daxilində söz birləşmələrinin vəzifəsi, cümlənin kommunikativ paradigmaları; söyləmlərin tipologiyası və s. məsələləri öyrənməklə məşğul olan sintaksis); 12) dinamik sintaksis (bir kommunikativ vahid kimi cümləni öyrənən, yəni nitq situasiyası ilə əlaqədar olan, müəyyən intonasiya və söz sırasına malik olması ilə fərqlənən cümləni öyrənən sintaksis. Bu halda intonasiya və söz sırası cümlənin aktual üzvlənməsi vasitələri kimi təzahür edir); 13) statik sintaksis (mətn və situasiya ilə əlaqədar olmayan strukturları – cümlə və söz birləşmələrini tədqiq etməklə məşğul olan sintaksis; Burada həm predikativ, yəni cümlə, həm də qeyi-predikativ, yəni söz birləşməsi vahidlər nəzərdə tutulur; 14) qrammatik sintaksis (cümlənin əsil qrammatik quruluşunu öyrənən

sintaksis. Adətən, aktual sintaksisə qarşı qoyulur.; 15) üslubi sintaksis; 16)mətn sintaksisi (söz birləşmələrinin, habelə sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur sxemini öyrənməyib, yalnız müxtəlif söyləmləri - əsasən nitq situasiyası ilə əlaqədər söyləmləri öyrənən sintaksis. Mətnin linqvistik-üslubi təhlili işində mətn sintaksisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir); 17) poetik sintaksis (bədiilə uyğun olan, poetik lüğətdən az əhəmiyyət kəsb etməyən ifadələrin vasitələrin tədqiqat sahəsidir) (4.ct.176) və b. Verilən sintaksis formalarının bəziləri fərqli, bəziləri oxşar, bəziləri isə bir-biri ilə eynidir.

Azərbaycan dilçiliyində Əbdüləzəl Dəmirçizadə dilin qrammatik quruluşu-morfologiya və xüsusən sintaksislə bağlı problemlərin ilkin tədqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, qrammatik quruluşun ümumi məsələləri ilə ayrıca məşğul olmuş, dilin milli orijinallığının qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Alimin “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr” (1950), “Mübtədanın sualları haqqında” (1955), “Qovuşuq cümlələr” (1947), “Azərbaycan dilində uzlaşma” (1950), “Mürəkkəb cümlələr” (1-ci məqalə 1947, 2-ci məqalə 1948) adlı məqalələri, həmçinin “Müasir Azərbaycan dili” (cümlə üzvlər - 1947) kitabı sintaksis məsələlərini əhatə edir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaksis məsələləri ilə müntəzəm olaraq Yusif Seyidov məşğul olmuşdur. O, cümlə üzvləri, cümlənin quruluşca növləri (sadə və mürəkkəb), cümlə üzvləri ilə əlaqəsi olmayan xitablar (müraciət), təyini (birləşmələrinin hər iki tərəfi ayrılıqda cümlə üzvü də ola bilər. Məs.: **köçəri** quşlar, **azad** ölkə, **onuncu** siniflər. Tərkibindəki sözlər bir anlayışı bildirən, bir cümlə üzvü yerində işlənənlər; məs. **yeni il, hər tərəf, orta əsrlərdə**, 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələri isə həmişə 1 cümlə üzvü olur) və qeyri-təyini söz birləşmələri (asılı tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi, yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edən, əsas tərəfi isə adlarla ifadə olunan ismi birləşmələr; məs. vətənə məhəbbət, çöhrəsi solğun, təbiəti müşahidə, üzündə sevinc, tələbələrindən ikisi; əsas tərəfi adlarla – isim, sifət, say və bəzi zərflərlə ifadə olunan; məs. dəmir qapı, belə qab, çoxlu alma, ağardılmış divar) və feili birləşmələrin bölgüsü (əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları - məsdər, feili sifət, feili bağlama ilə ifadə olunan söz birləşmələri; məs. 1-hərəkətin subyektini bildirənlər: biz gələndə, o danışanda, uşaq gülərkən; 2- hərəkətin obyektini bildirənlər; qonaqları qarşılamaq, sərgiyə baxmaq, kitabdan öyrənmək; 3- hərəkətin yerini bildirənlər: səhərdə oxumaq, kəndə getmək; 4 – hərəkətin kəmiyyətini bildirənlər: çox oxumaq, dəfələrlə təkrar etmək; 5-hərəkətin tərzini bildirənlər: gülə-gülə demək, ucadan gülmək, söz birləşmələrinin komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsinin olması (Xeyir və Şər, Leyli və Məcnun, zaman və məkan), zərf birləşmələrinin ismi birləşmələrə bənzər xüsusiyyətləri (o çay boyu, üç gün əvvəl, ikisinin arasında, şkafin üstü, çayın üzərində, ağacın dalında, 5 il sonra, masanın üstündə, divan altında, səhnə önü, evin sağ, binanın solu, pilləkənin yuxarısı), cümlənin

formalaşması üçün semantik (məna və məntiqi bağlılıq) və qrammatik (sintaktik və morfoloji normaların) cəhətin vacib olması kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə, sintaksislə bağlı tədqiqatlar, o cümlədən nitqin sintaksisinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar kifayət qədər deyil. Sintaksis məsələlərinin həlli istiqamətində Qəzənfər Kazımov, Məmmədağa Şirəliyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Firudin Cəlilov, Mehman Musaoğlu, Fəxrəddin Veysəlli, Kamal Abdullayev, Nuridə Novruzova, Həcər Hüseynova və başqalarının dəyərli tədqiqatları olmuşdur. Alimlərin fikrincə, Azərbaycan dilinin yeni sintaksisi yaradılmalıdır.

Qəzənfər Kazımovun əhəmiyyət verdiyi məsələlərdən biri də publisistik sintaksisin yaradılması, antropasentrik (şəxsiyyətyönlümlü – A.S.) prinsiplərə riayət olunmasıdır. İsmayıl Kazımovun kommunikativ, dinamik və ekspressiv sintaksisin yaradılması fikri də müasir dilçiliyin inkişafına yönəlmişdir.

Ekspressiv sintaksis sahəsində Həcər Hüseynovanın 2016-cı ildə dərc edilmiş “Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi” (3. s. 3-13) adlı dərs vəsaiti bu sahədə atılan mühüm addımlardandır. Dərs vəsaitində kontekstual sintaksis məsələlərinə diqqət yetirilmiş, sintaktik vahidlərin–cümlə üzvləri, söz birləşmələri, cümlənin növləri, xitablar, dialoq və monoloqların üslubi-funksional xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilçiliyinin sintaksis sahəsində problemli vəziyyətləri sırasına sintaktik vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, rema və tema münasibətləri, cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi, sintaktik bütövlər, punktuasiya, nitq sintaksisi, poetik sintaksisin inkişafı, mətn və sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və digər məsələlər daxildir.

Nəticə:

Sintaksis sahəsində qarşılaşdığımız əsas problemlər bunlardır: 1) Cümlə üzvlərinin strukturu məsələsi: a) Söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvləri; b) Frazoloji birləşmələrlə ifadə olunmuş cümlə üzvləri; c) Terminoloji birləşmələrlə ifadə olunmuş cümlə üzvləri; d) Mürəkkəb adlarla ifadə olunmuş cümlə üzvləri; e) Qoşa sözlərlə ifadə olunmuş cümlə üzvləri və s. 2) Sadə cümlənin növlərinin təsnifatı məsələsi; a) Həmcins üzvlü cümlə və həmcins cümlənin fərqi (Q.Kazımov). 3) Mürəkkəb adlarla söz birləşmələrinin fərqi. Onlardan hansının nitqin, hansının dilin vahidləri olması məsələsi. 4) Leksikləşmiş birləşmələr və sərbəst söz birləşmələrinin münasibəti məsələsi. 5) Cümlə üzvlərinin struktur təsnifi məsələsi. 6) Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi məsələsi və s.

Bu və digər problemlər struktur dilçilik sahəsində qarşıda duran və həllini gözləyən mühüm problemlərdəndir.

Ədəbiyyat:

- 1) Adilov M., Z.Verdiyeva, F.Ağayeva İzahlı dilçilik terminləri. Bakı. 2020.s. 478, 479
- 2) Dilçilik ensiklopediyası. Bakı. Mürtəcim. 2-ci cild. 2008. S.222, 223
- 3) üseynova H. “Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi” Bakı. 2016. səh.3-13
- 4) Квятковский А. П. «Словарь поэтических терминов. Москва. 1940. ст.176
- 5) Теньер Л. «Основные структурного синтаксиса» Пер.с франц. Вступ. Ст. и общ. ред. В. Г. Гака. Москва. Прогресс.1988. ст. 656

Fəal pedaqogikanın əsas prinsipləri

Şəfa Qurbanova
Bakı Slavyan Universiteti MLK
Fransız dili və ədəbiyyatı
Dünya ədəbiyyatı üzrə dissertant,
AMEA N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

XÜLASƏ

Fəal pedaqogika, bir tərəfdən insan anlayışı və bilik, digər tərəfdən də hərəkət və öyrətməyə əsaslanan müəyyən bir təhsil və təlim fəlsəfəsidir. Aktiv pedaqogika, şagirdə imkan verən *aktiv öyrənməni*- ilk prinsip olaraq müdafiə edir. Bu zaman bilik, münasibət və ya bacarıqlar öyrənmənin ehtiyacları ilə əlaqələnməlidir. Aktiv pedaqogikanın ikinci prinsipi *iştirak*dır. Bu zaman fəaliyyətin çox hissəsini şagirdlər edir. Təhlil edir, fikirləri öyrənir, problemləri həll edir və bunu tətbiq edirlər. Aktiv iştirakçı kimi öyrənmə sürətli və əyləncəli olub, tələbəni/şagirdi cəlb edir. Təhsil fəaliyyətinin və təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı, məqsədləri necə təyin etməyi bilən müəllim, planlaşdırmağı, təşkil etməyi, idarə etməyi və düzgün qiymətləndirməyi bacaran müəllimdir. O bunun necə təyin ediləcəyini bilməlidir.

Açar sözlər: *pedaqogika, prinsiplər, metod, didaktika, planlaşdırma, təhsil*

Основные принципы активной педагогики

Шафа Гурбанова

РЕЗЮМЕ

Активная педагогика - это определенная философия образования и обучения, основанная на человеческом понимании и знаниях, с одной стороны, и действиях и обучении, с другой. Активная педагогика выступает за активное обучение, которое позволяет ученику - в качестве первого принципа. В этом случае знания, отношение или навыки должны соответствовать потребностям учащегося. Второй принцип активной педагогики - участие. В настоящее время большую часть деятельности выполняют студенты. Анализирует, изучает идеи, решает проблемы и применяет их. Обучение в качестве активного участника происходит быстро и весело, вовлекая ученика. Учитель, который умеет ставить цели при планировании образовательной и учебной деятельности, - это учитель, который умеет правильно планировать, организовывать, управлять и оценивать. Он должен знать, как это определить.

Ключевые слова: педагогика, принципы, методы, дидактика, планирование, образование.

Basic principles of active pedagogy

Shafa Gurbanova

SUMMARY

Active pedagogy is a certain philosophy of education and training based on human understanding and knowledge on the one hand, and action and teaching on the other. Active pedagogy defends active learning as the first principle that allows the student. In this case, the knowledge, attitude or skills must be related to the needs of the learner. The second principle of active pedagogy is participation. At this time, most of the activity is done by students. Analyzes, learns ideas, solves problems and applies them. Learning as an active participant is fast and fun, engaging the student. A teacher who knows how to set goals when planning educational activities and training activities is a teacher who is able to plan, organize, manage and evaluate correctly. He must know how to determine this.

Keywords: pedagogy, principles, methods, didactics, planning, education

Annotasiya: Aktiv pedaqogika, şagirdə imkan verən aktiv öyrənməni- ilk prinsip olaraq müdafiə edir. Bu zaman bilik, münasibət və ya bacarıqlar öyrənmənin ehtiyaclar ilə əlaqələnməlidir. Öyrətmək- ötürmək və ya ünsiyyət qurmaq demək deyil, bilik vermək və daha çox onu əldə etməkdir. Aktiv pedaqogikanın ikinci prinsipi *iştirak*dır. Bu zaman fəaliyyətin çox hissəsini şagirdlər edir. Təhlil edir, fikirləri öyrənir, problemləri həll edir və bunu tətbiq edirlər. Aktiv iştirakçı kimi öyrənmə sürətli və əyləncəli olub, tələbəni/şagirdi cəlb edir. Məqalədə bu və digər məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Aktuallıq: Pedaqogika, bir tərəfdən insan anlayışı və bilik, digər tərəfdən də hərəkət və öyrətməyə əsaslanan müəyyən bir təhsil və təlim fəlsəfəsidir. Müasir təhsil sistemində, gənc nəslin təlim-tərbiyəsində aktiv-fəal pedaqogika məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi, müasir metodlar səviyyəsində həlli günümüzün aktiv məsələlərindən biridir və mövzunun aktuallığını təmin edir.

Metod: Tədqiqat zamanı müasir metod və üsullardan, təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Fəal pedaqogika nədir? Fəal və ya aktiv pedaqogika, bir tərəfdən insan anlayışı və bilik, digər tərəfdən də hərəkət və öyrətməyə əsaslanan müəyyən bir təhsil və təlim fəlsəfəsidir.

Bu sahədə bir neçə ziddiyyətli anlayış var:

İnsan faktoru- 1. o, köməkçi, yönləndirici və istiqamətləndirici bir varlıq kimi.

2. öz öyrənməsini, öz inkişafını irəli daşıyan kimi.

Bilik faktoru -1. tələbəyə "verilən",

2. onun tərəfindən "kəşf edilən"

Təlim aktı faktoru- 1. təlim, ötürmə və ya şərtləndirmə prosesi kimi,

2. özünü inkişaf etdirmə, özü yerinə yetirmə prosesi kimi

Fəal pedaqogika tələbənin insan olaraq öyrənməsini fəal subyekt olduğunu düşünür. Şagird biliklərini kəşf edir və ya inkişaf etdirir. Buna görə də *təhsil* özünü inkişaf etdirmə və özünü yetişdirmə prosesidir.

Beləliklə, fəal pedaqogika öyrənəni təhsil fəaliyyətinin mərkəzinə qoyur. Tələbəyə izin vermək ondan ibarətdir ki, birinci şəxsin təkində aşağıdakı feilləri birləşdirir:

-Mən eşidirəm, Mən müşahidə edirəm, Mən müzakirə edirəm, Mən öyrənirəm (Silbren) [1-32].

- Eşitdiklərimi unuduram;

- Eşitdiklərimi və müşahidə etdiklərimi bir az xatırlayıram;

- Eşitdiklərimi, müşahidə etdiklərimi və müzakirə etdiklərimi anlamağa başlayıram;

- Eşitdiklərim, müşahidə etdiklərim, müzakirə etdiklərim və etmədiklərim mənə bilik və bacarıqlar verir;

- Başqasına öyrətdiyim şeyi mənimsəyirəm.

Pedaqogikanın kredosu [2-44] budur. Buna görə *öyrətmək*- ötürmək və ya ünsiyyət qurmaq demək deyil, bilik vermək və daha çox onu əldə etməkdir. Ancaq söhbət təkcə bilikdən getmir, bu həm də bacarıqlar, münasibətlər, dəyərlər və sairin vəhdətidir. Onun köməyi ilə qazanan tərəf şagirdidir, usta - şagird fəaliyyəti ilə məşğul olduqda yaddaşı, anlama qabiliyyəti, ustalıq inkişaf edir.

Fəal pedaqogikanın prinsipləri

Aktiv pedaqogika, əsasən diqqət mərkəzində olan aktiv metod və üsulların istifadəsini tələb edir və 4 didaktik prinsipi var:

- fəaliyyət,

- iştirak,

- gözləmə,

- əməkdaşlıq.

Aktiv öyrənmə

Aktiv pedaqogika, şagirdə imkan verən *aktiv öyrənməni*- ilk prinsip olaraq müdafiə edir. Bu zaman bilik, münasibət və ya bacarıqlar öyrənənin ehtiyacları ilə əlaqələnməlidir. Söhbət tədrisdən gedikən bu sualları - necə öyrənmək,

nəticəsi haqqında qərar qəbul etmək və nə etmək lazımdır? – təqdim etmək lazımdır.

Məsələn: laboratoriya məşqləri zamanı.

İştirakçı kimi öyrənmə

Aktiv pedaqogikanın ikinci prinsipi *iştirak*dır. Bu zaman fəaliyyətin çox hissəsini şagirdlər edir. Təhlil edir, fikirləri öyrənir, problemləri həll edir və bunu tətbiq edirlər. Aktiv iştirakçı kimi öyrənmə sürətli və əyləncəli olub, tələbəni/şagirdi cəlb edir.

Məsələn: qrup işləri.

Gözləməkdə olan öyrənmə/L'apprentissage anticipatif

Bu tələbənin indiki və gələcək məqsədlərə uyğun irəliləməsinə imkan verən üçüncü prinsipdir. Aktiv pedaqogika bu prinsipi təklif edərək, daha real vəziyyətləri olan öyrənmə problemlərini nəzərə alır.

Misal: ertəsi gün bir obyekt seçilir bu öyrənmə obyektini olaraq müşahidə etmək məşqi.

Kooperativ öyrənmə

Bu son prinsip qrup yanaşmasına əsaslanır: bir -birini tamamlayıcı və qarşılıqlı şəkildə öyrənmək. Şagirdlər ümumi məqsədlərlə öyrənirlər, qarşılıqlı mükafatlar alırlar, ümumi mənbələrdən istifadə edirlər və bir -birini tamamlayan rollardan istifadə edirlər.

Misal: daha istedadlı şagirdlər tərəfindən daha az istedadlı şagirdlərə məsuliyyət daşıyan vəzifə vermək.

Tədris prosesi şagirdlərin beyninə tədris materiallarını tökməkdən ibarət deyil, bu proses çox şey tələb edir- sözlərdən daha artıq. Bu öyrənməyi nə əhatə edir: tələbə/şagird fəal və intellektual şəkildə materialın işlənməsini təşkil edən proseslə məşğul olmalıdır.

Fəal pedaqogikanın prinsipləri və işlək üsulları

Öyrətmək üçün sual vermək düşünülmüş ən qədim aktiv didaktik modellərdən biridir. Bəziləri tərəfindən "sorğu -sual üsulu" da deyilir, digərləri tərəfindən hələ də "Sokrat üsulu" və ya « maïeutique ("Maïeutics"-mayotik, red.) üsul kimi də adlandırılır. Sual vermək, dərs demək, şagirdləri dərsin mərkəzinə qoymaq -deməkdir. Onlar öyrənməli olduqları şeylərdə iştirak etmək,öyrənəcəklərini kəşf etmək üçün dialoq şəklində "suallar - cavablar" düşündürür. Sual vermək, bir çox digər fəal təlim və öyrənmə modellərinin mənbəyidir.

Sualları necə vermək olar?

Bunun üçün lazımdır:

- suallar, xüsusən də əsaslı suallar hazırlamaq;
- bu sualları sifariş etmək, təsnif etmək;
- özünüz bütün qrupa sual verin, düşünmək üçün vaxt verin, sonra cavab verməli olan öyrənəni adla təyin edin.

Bir neçə növ sual var:

- qısa cavab tələb edənlər,
- ətraflı cavab tələb edənlər.

İkinci növ daha səmərəlidir. Cavab, hədəfdən asılı olaraq doğru və ya yanlış ola bilər. Şagirdin/Tələbənin hər hansı bir cavabına reaksiya verməlisiniz: bu geri bildirmədir. Cavabının düzgün olub olmadığını şagirdə bildirin. Bununla birlikdə bir neçə növ geri bildirmə var. Geribildirmədən sonra düzgün cavabı bütün sinif üçün təkrarlamaq həmişə yaxşı bir fikirdir.

Şagirdlərin suallarını necə cavablandırmaq olar?

- Sualı bütün şagirdlərin eşidə bilməsi üçün təkrarlayın;
- Sinifdə cavabı olan birinin olub olmadığını soruşun;
- Cavabı aydın və qısaca verin.

Fəal metodlar

Bu üsullar, şagirdlərin şəxsi fəaliyyətləri haqqında öyrənərək diqqətli öyrənməsini təmin edən bir sıra prinsiplərə aiddir. Bu prinsiplər arasında ən ümumi olanlar:

1) Hərəkət edərək öyrənmək; Le learning by doing (Apprendre par le travail)

2) Oyunlar vasitəsilə öyrənmək; L'apprentissage par les jeux

3) Maraqlar dairələri, mərkəzləri; Les centres d'intérêts

4) Qloballaşma (qlobal metod); La globalisation (méthode globale)

5) Funksional öyrənmə (ehtiyac və motivasiyaya əsaslanaraq); L'apprentissage fonctionnel (basé sur les besoins et la motivation)

6) Qrup işi; Le travail en groupe

7) Həssas dövrlər, hazırlıq; Les périodes sensibles, readiness

8) Müşahidə və intuitiv öyrənmə; L'observation et apprentissage intuitif

9) Təcrübədən keçirməklə öyrənmək. L'apprentissage par l'expérience.

Məlumatın işlənməsi

Məlumat emal modeli, biliyin (və ya informasiyanın) necə əldə oluna biləcəyini, inteqrasiyanı, kateqoriyalara endirilməsini, çevrilməsini izah edən bir prosesdir. Bu prosesdə anlayışlar, nümunələr saxlanılan və qaytarılmış simvollar, problemlər çox əhəmiyyətli bir rol oynayır. Onların öyrədilməsi və öyrənilməsi, istifadəsinin təşkili bütün aktiv didaktikanın mərkəzidir. Bu didaktika üç prinsipə əsaslanır:

- düşüncə öyrədilə bilər;
- fərdlə məlumatlar arasında aktiv bir əməliyyatdır, ikincisi yalnız fərd üzərində müəyyən zehni əməliyyatlar yerinə yetirdikdə əldə edilə bilər;
- düşüncə prosesləri məcburi ardıcılıqla inkişaf edir, yəni yeni bacarıqlara yiyələnmək;

Bu ardıcılıqlar geri dönməzdir.

Bilik əldə etmək üçün iki yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilir:

- nümunələrdən və ya məşqlərdən istifadə;
- problemlərin həlli.

1) Bilik əldə etmə nümunələri

Məktəblərdə *öyrətmək* və ya *öyrənmək* üçün nümunə və ya məşqlərdən istifadə etmək adi bir *tətbiq*dir. Xüsusilə *tərbiyə* funksiyasını yerinə yetirmələri üçün müəllimlər olmalıdır.

Bu üç problemə cavab verməliyik:

- Hansı nümunələri seçmək lazımdır? Materialı göstərən nümunələri seçməlisiniz və ya kəşf etməlisiniz.

- Neçə nümunə olsun?

- Onları necə təşkil etmək olar?

Nümunələrin iki kateqoriyası var: *uyğun və müsbət* nümunələr, digəri *mənfi* nümunələr.

Şagirdlərin bir konsepsiya əldə etmələrinə kömək etmək üçün müəllim əvvəlcə onlara ən azı üçünü təklif etməlidir: *uyğun* nümunələri, sonra *müsbət* və *mənfi* nümunələri, onları qarışdıraraq öyrənməyə icazə verir ki, qazandıqlarını fərqləndirsin və möhkəmləndirsin. Ən azı iki müsbət və iki uyğun, iki mənfi nümunə.

2) Problemlərin həlli və biliklərin əldə edilməsi

Eynilə, bilik vermək üçün problemlərə müraciət etmək müəllimlərə tanış olan bir strategiyadır. Şagirdlərə həll etmələri üçün bir problem təklif edirlər. İzləmək üçün iki addım var:

Sadə problemlərin həlli.

Bunun üçün şagirdlər aşağıdakıları etməyə alışmalıdırlar:

- Problemi təhlil edin: Nə soruşuruq? Məlumatlar nələrdir? Həlli tapmaq üçün nə etməli ?

- Formulalar, qaydalar, prinsiplər və s. problemi düzgün həll etmək;

- Sonrakı prosesi izah edirik.

Kompleks problemlərin həlli

Bu model ümumiyyətlə "problemlərin həlli" olaraq adlandırılan didaktik modeldir. Üçlüyə əsaslanır:

*anlayışlar

* araşdırma (problemlə üzləşmədən yaranan),

*bilik(keçmiş təcrübədən götürülmüş prinsiplərin tətbiqi) və qrup dinamikası,.

Öyrənmə -fəaliyyətdə iştirak etməyi əhatə edən aktiv bir tədris metodologiyasıdır, şagirdlər cavabdehdir.

Konkret olaraq, bu strategiya beş mərhələdən ibarətdir:

1. Problemi və ya utandırıcı vəziyyəti təqdim edin;

2. Şagirdlər problemi araşdırır və təhlil edirlər;
3. Müxtəlif həllər təklif edirlər;
4. Ən uyğun hesab edilən həlli qəbul edirlər;
5. Bunu problemin həlli üçün tətbiq edirlər.

Konstruktivizm [1-9]

Bu modelə görə, şagirdin biliyi reallığın təsviri deyil, **Bilik reallığın tikintisidir**. Bu quruluş, şagirdin bir problemə təmasda olduğu zaman düşüncənin mövcud biliklərə uyğunlaşması və uyğunlaşdırılması ilə baş verir.

Yeni vəziyyət belədir: Konstruktivist model aşağıdakı prinsiplərin tətbiq olunmasını tələb edir:

- Şagird özünü çətinlə hiss etməlidir, mövzu maraq və daxili maraq oyatmalıdır;
- Bilik mənalı və faydalı olmalı, şəxsiyyətinə və təşəbbüsünə müraciət etməlidir;
- Öyrənmə konteksti integrativ olmalıdır. Şagird bu əlaqələri başa düşməlidir və məktəb kurikulumunun müxtəlif fənləri arasında mövcuddur;
- Məktəbdəki fəaliyyəti şagirdin təcrübəsini zənginləşdirməsinə imkan verərsə mənalı və faydalıdır, o
özünü kəşf edir, çiçəklənir;
- Bilik və bacarıqlar şagirdin əşyalar üzərində və özü üzərində gücünü artırmağı öyrətməlidir.

Pedaqogika obyektiv olaraq?

Leroy[2-43] "niyə" və "necə" pedaqogikasını bu baxımdan dəstəklədi: "Biz bir fenomeni müşahidə etmirik və ya bir suala cavab vermək üçün bir mətni zövq almaq üçün təhlil etmirik, əksinə bir fikrə əsaslanırıq. "

"Məqsədlərə görə pedaqogika" termini, öyrənmə məqsədlərini və lazım olduqda metodoloji prinsiplərini (kifayət qədər dəqiqliklə) izah edən hər hansı bir pedaqogikaya aiddir. Bu, hərəkətini və məqsədlərini aydınlaşdıran və beləliklə pedaqoji hərəkəti şəffaf edən hər hansı bir pedaqogikadır.

Bəzi terminoloji detallar:

Məqsədlərə görə Pedaqogika (PPO)[2-16]:

Məzmun və ya mövzu ilə adi girişdən fərqli olaraq məqsədlərə görə girişə əsaslanan pedaqoji bir yanaşmadır.

Bu yeni pedaqogika müəllimlərə əvvəlcə təhsil aktının məqsədlərini təyin etməyi buyurur, sonra da tövsiyə edir ki, materialı qurun və şagirdlərin bilik əldə etməsi üçün lazım olan strategiyaları (metodlar, vasitələr, proseslər) və mənbələri (material, vaxt, dəstək) planlaşdırın.

Təhsil məqsədlərinin rolu və əhəmiyyəti:

Tədris yalnız əsas məqsədə çatdıqda təsirli olur: inkişaf etmək istədiyiniz istiqamətdə öyrənmək.

Öyrənmə məqsədlərinin rollarından biri qiymətləndirmə meyarları və meyarları təmin etməkdir:

Təhsil fəaliyyətində müəllimlər bələdçi rolunu oynayır: şagird və müəllim bu məqsədlə əlaqələndirilə bilirlər. Beləliklə, biz hara getməyimizə qərar verməklə başlayır, bundan sonra ora getmək üçün vasitələr axtarıq və sonra gəldiyimiz nəticəni yoxlayırıq. Təkmilləşdirmək-metod, texnika, vəsait və vasitələrin seçilməsi üçün müəllim xidmət edir.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi problem yaratmayacaq: məqsədə çatıb - çatmadığını bildirmək kifayətdir.

Nəticə: Dərs hazırlandıqdan sonra müəllimin həyata keçirəcəyi işləri planlaşdırılması, proqramın işlənməsi, öyrənmənin inkişafı və əvvəlki öyrənmənin qiymətləndirilməsi üstünlüyünə malikdir,

Məqsədlərin əhəmiyyəti: Məqsədlərin mənimsənilməsi müxtəlif və çox təsirli fəaliyyətlər həyata keçirməyə imkan verir. Təhsil fəaliyyətinin və təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı, məqsədləri necə təyin etməyi bilən müəllim, planlaşdırmağı, təşkil etməyi, idarə etməyi və düzgün qiymətləndirməyi bacaran müəllimdir. O, bunun necə təyin ediləcəyini bilməlidir.

Magerə [4-83] görə, “hara getdiyimizi bilmiriksə, başqa yerə getmək və bunu anlamamaq riski ilə üzləşirik. Buna görə də əldə ediləcək hədəfi təyin edərkən gələcəyin nöqtəni bilmək lazımdır”.

ƏDƏBİYYAT

1. E. DE CORTE & Cie, Didaktik hərəkətin əsasları, Brüssel, A. De Boeck, 1979.
2. M. MINDER, Funksional Didaktika, Məqsədlər, Strategiyalar, Qiymətləndirmə, A. De Boeck Universiteti, Paris, Brüssel, 1996.
3. R. NGONGO DISASHI, Təlim modulu, UNESCO - PASE, 2008. Milli İbtidai Təhsil Proqramı, UNESCO - EPSP, 2005
4. X. ROEGERS, L’A.P.C. Bu nədir? EDICEF, 2006

Şeir dilində sinonim dialektizmlərin linqvistik təhlili

Yeganə Salahova
Gəncə Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Şeir dilinə həssaslıq professional, peşəkarcasına yanaşan söz sənətkarlarının əsərlərində sinonim dialektizmlərdən də yan keçilmir, çünki sənətkarlığın bütün üsurlərində olduğu kimi sinonim dialektizmlərdən də məqsədli şəkildə istifadə edildikdə onlar poetik mühitdə yeni-yeni üslubi dəyərlər kəsb etmiş olur. Poeziya dilinin tələblərini uğurla yerinə yetirən sinonim dialektizmlər poetik mühitdə milli koloriti gücləndirir, şeirin estetik miqyasını genişləndirir, şeirin qabarıq şəkildə vermək istədiyi lirik ovqatının ən vacib tərəflərini məzmunca dərinləşdirir. Ədəbi dilə məxsus sözlərlə, dialekt və şivələrə aid leksik vahidlərin sinonimik cərgə yaradılması dilimizdə qanunauyğun haldır və belə hallarda sinonim dialektizmlər poeziyada obrazlı anlayışların canlandırılmasında aparıcı rol oynayır və belə üslubi əməliyyatlar sinonim cərgəni təşkil edən sözlərlə güclü əlaqədə, sinkretik şəkillərdə yerinə yetirilir. Poeziyada sinonim dialektizmlərin işləkliyi bir də onunla xarakterizə olunur ki, məhdud dairədə özünü göstərən bu nitq vahidləri kontekstual şəraitdə emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətlərini qüvvətləndirir, şairin poetik məram və mətləbinin dəqiqliklə, konkret şəkildə verilməsinə yaxından köməklik göstərir ki, məqalədə bütün bu üslubi dəyərlər zəngin nümunələr əsasında şərh edilir.

Açar sözlər: sinonimik, cərgə, dialektizm, şivə sözü, linqvistik təhlil

Лингвистический анализ синонимичных диалектизмов в языке поэзии

Уегана Салахова
Гянджинский Государственный
Педагогический Университет

Резюме

Чувствительность к языку поэзии не игнорирует синонимичную диалектику в произведениях профессиональных, профессиональных художников слова, потому что, когда синонимичные диалектики используются целенаправленно, как и во всех элементах искусства, они приобретают новые стилистические ценности в поэтической среде. Синонимы диалектизма, удачно отвечающие требованиям языка поэзии,

усиливают национальный колорит в поэтической среде, расширяют эстетический масштаб стихотворения, углубляют содержание важнейших аспектов лирического настроения, которое стихотворение хочет передать. В нашем языке естественно создавать синонимичный ряд лексических единиц слов, диалектов и диалектов, и в таких случаях синонимичные диалектики играют ведущую роль в возрождении образных понятий в поэзии, и такие стилистические операции выполняются в синкретических формах. Активность синонимичных диалектизмов в поэзии характеризуется тем, что эти единицы речи, проявляющиеся в ограниченном круге, усиливают качества эмоциональности и выразительности в контексте, помогают точно и конкретно передать поэтические замыслы и замыслы поэта. сделано.

Ключевые слова: синоним, линия, диалектизм, диалект, лингвисти- ческий анализ.

Linguistic analysis of synonymous dialectisms in the language of poetry

Yegana Salahova
Ganja State Pedagogical University

Summary

Sensitivity to the language of poetry is synonymous with synonymous dialectics in the works of professional, professional word artists, because when synonymous dialectisms are used purposefully, as in all elements of art, they acquire new stylistic values in the poetic environment. Synonymous dialectisms, which successfully fulfill the requirements of the language of poetry, strengthen the national color in the poetic environment, expand the aesthetic scale of the poem, deepen the content of the most important aspects of the lyrical mood that the poem wants to convey. It is natural in our language to create a synonymous line of lexical units of words, dialects and dialects, and in such cases synonymous dialectisms play a leading role in the revival of figurative concepts in poetry, and such stylistic operations are performed in syncretic forms. The activity of synonymous dialectics in poetry is characterized by the fact that these units of speech, manifesting in a limited circle, strengthen the qualities of emotionality and expressiveness in context, help to convey the poet's poetic purpose and purpose in a precise and concrete way. is done.

Keywords: synonym, line, dialectism, dialect, linguistic analysis

Annotasiya: Ədəbi dilə məxsus sözlərlə, dialekt və şivələrə aid leksik vahidlərin sinonimik cərgə yaradılması dilimizdə qanunauyğun haldır və belə hallarda sinonim dialektizmlər poeziyada obrazlı anlayışların

canlandırılmasında aparıcı rol oynayır və belə üslubi əməliyyatlar sinonim cərgəni təşkil edən sözlərlə güclü əlaqədə, sinkretik şəkillərdə yerinə yetirilir. Poeziyada sinonim dialektizmlərin işləkliyi bir də onunla xarakterizə olunur ki, məhdud dairədə özünü göstərən bu nitq vahidləri kontekstual şəraitdə emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətlərini qüvvətləndirir, şairin poetik məram və mətləbinin dəqiqliklə, konkret şəkildə verilməsinə yaxından köməklik göstərir ki, məqalədə bütün bu üslubi dəyərlər zəngin nümunələr əsasında aydınlaşdırılmışdır.

Aktuallıq: Bədii mətnlərdə - poeziya nümunələrində sinonim dialektizmlərin işlədilməsinin, üslubi funksiyalarının öyrənilməsinin müasir dilçilikdə, mətn dilçiliyində böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin dil vahidlərinin tədqiqi yazıçı dilinin öyrənilməsi, fərdi üslubunun araşdırılması istiqamətində aktuallıq kəsb edir.

Metod: Məqalədə müqayisəli-tarixi, qarşılaşdırma və areal metodlardan, müasir üsullardan, statistik üsuldən istifadə edilmişdir.

Giriş:

Poeziya dilində sinonim dialektizmlərin üslubi səciyyəvi cəhətləri xeylidir və onlardan biri də həmin nitq vahidlərinin şeirdə semantik dinamikaya konkretlik verməsidir. Belə ki, sinonim dialektizmləri təşkil edən sözlər bir-birinin ardınca gələrək biri digərinin məna çalarının aydınlaşdırılmasına kömək edir, şeir dilindəki poetik xətti məzmunca dolğunlaşdırır. Şeir dilində çox geniş istifadə potensialına malik olan sinonim dialektizmlər müxtəlif cür səslənib, eyni cür məna ifadə edərək psixoloji semantikanın mükəmməlləşdirilməsində mühüm rol oynayır, poetik məzmunun oxucu tərəfindən dolğun şəkildə dərk olunmasına yaxından köməklik göstərir. Sinonim cərgələrdən birinin ədəbi dilə, digərlərinin şivə sözlərindən ibarət olması vəziyyəti şeir dilinə ağırlıq gətirmir, əksinə həmin sözlərin ardıcıl və yaxud yaxın məsafədə işlədilməsi şeir sətirlərini struktur-semantik cəhətdən bir-birinə möhkəm bağlayır. Poeziyada ikiüzlü, üçüzlü sinonim dialektizmlərin məqsədli işlədilməsi şeir dilinə milli koloritin təbiiliyini gətirir, bu səpkili sinonimlər poetik obrazların, motivlərin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır ki, bütün bu məsələlərin əhatəli linqvistik təhlilə cəlb edilməsi kifayət qədər aktuallıq kəsb edir.

Poeziya dilində sinonim dialektizmlərin üstünlüyü müşahidə olunur və kontekstual şəraitdə onlar estetik vəzifə daşıyır, obrazlı nitq çərçivəsində müxtəlif cür səslənib eyni məna ifadə edərək emosional-ekspressiv çalarlar qazanır, şeir dilində ən yararlı leksik vahidlər kimi çıxış edir. Məsələn, aşağıdakı bənddə işlənən “*qançır*” və “*qabar*” leksik vahidləri eyni və ya yaxın anlayışlı mənaları ifadə edən sözlərdir, poetik mühitdə uğurla yerləşdirilən bu nitq vahidləri bədii düşüncənin vüsətini genişləndirir, poetikləşdirilən motiv barədə dolğun təəssürat yaradır:

Gedirəm, qanımda ildırım işlər,
Gedirəm, qarşımda yol damar-damar.
Dizlərim *qançırdır*, ayağım *qabar*,
Kim arzu yolunda belə şərt qoyub? (2, 25)

Üçüncü misrada işlənən “*qançır*” sözü şivələrə, “*qabar*” leksik vahidi isə ədəbi dilə məxsus olub, misrada xüsusi seçilir və profesional deyim tərzini nümayiş etdirir. “... Əsl sənətkarın qəlbində bir-birinə söykənib misra yaradan sözlərin öz boy sırası olur, məqamları daha tutumlu, daha sanballı, daha əzəmətlidir” (1, 95). “*Qançır*” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Zəngibasar şivələrində “sətəlcəm” mənasında işlənir. (3, 226). Həqiqətən də insan soyuqdəymədən xəstələnəndə dodaqları suluğabənzər uçuqlar tökür. Və yaxud, yük heyvanları ağır yükü uzaq yerə apararkən çox yeriməkdən dizləri qabarabənzər yara tökür bə bunlar “*qançır*” sözü ilə ifadə olunur. Yuxarıdakı bənddə lirik “mən” enişlər, yoxuşlar dəf etməkdən dizləri qançır olub, ayaqları qabar töküüb və söz sənətkarı bunları məhz sinonim cərgəni əhatə edən leksik vahidlər üzərində reallaşdırmışdır.

Şeir dilinin ən mühim ifadə və poetik obrazlılıq vasitələrindən biri olan sinonimlərin elə variantlarına rast gəlirik ki, onlar konseptual şəraitdə şivələrə məxsus leksemlərdən təşkil olunur və belə sinonim dialektizmlər digər sözlərlə əlaqəyə girərək poetik obrazlılığı təcəssüm etdirir. Məs:

Kolda dovşan olub yaşaya bilər,
Ağac *koğusunda*, daş *çatdağında*,
Lap Ay səhrasında, lap Ay dağında,
Sürünə-sürünə yaşaya bilər (2, 15).

İkinci misrada təsvir-tərənnüm imkanlarının genişliyinə xidmət edən “*koğus*” və “*çatdağ*” sözləri şivələrə məxsus olub, birinci leksik dialektizm Azərbaycan dilinin Qarakilsə şivəsində “böyük ağacların gövdəsində olan dəşik” (3, 216) mənasında, “*çatdağ*” sözü isə Çəmbərək şivəsində “yarıq, para-para (torpaqda, əlin üstündə)” (3, 96) anlamında işlənir.

Semantik motivləşmə prinsipinin tələblərinə müvafiq olaraq söz sənətkarı çox hallarda söz seçmə fəhmi ilə sinonim variantları şivə sözləri üzərində qurur və aşağıdakı bənddə “*qır*” dialektizmi *balıq* motivinə, “*ovşar*” sözü isə *dəvə* motivinə aid olub, bədii məzmunu məharətlə uyğunlaşdırılmışdır:

Mən nə dəryadayam, nə də səhrada,
Nə ona tərəfəm, nə buna sarı.
Balığam, dəvəyəm, qaldım arada,
Biri *qırı* çəkir, biri *ovşarı* (2, 11).

“*Qır*” sözü Azərbaycan dilinin İsmayilli şivəsində “tilov, qarmaq” mənalarında işlənir. “*Ovşar*” dialektizmi isə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Qəmərlı, Zəngibasar şivələrində “dəvənin başına salınan ip, noxta” mənalarını bildirir (3, 293).

Poeziyada sinonim dialektizmlərin ədəbi dildəki dubletləri ilə işlədilməsi onların daha tez anlaşılmasına kömək edir, sinonim sözün ədəbi dilə məxsus variantı tam mənada şivə sözünün semantikasına aydınlıq gətirir. Məs:

Çay hellənib bənddən çıxıb,
İlan azdan, xətdən çıxıb,
İnsan ibadətdən çıxıb,
Hərəsi bir yana gedir (3, 33).

Şeirin bənd quruluşunda “**çız**” və “**xətt**” leksik vahidlərinin hər ikisi mənaca yaxınlıq və eynilik dərəcəsinə malikdir və buna görə onlar mütləq sinonimlər kimi dəyərləndirilməlidir və onların üslubi uğuru kontekstə uyğunluğundadır. Dialektoloji lüğətlərdən də belə məlum olur ki, “**çız**” dialektizmi Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində “**xətt**” mənasında işlənir (2, 82).

Nisbi sinonim dialektizmlərdən də şeir dilində istifadə edilməsi təbii haldır və bu, belə də olmalıdır, çünki “...canlı insan nitqi mütləq sinonimlərin yanaşı durmasını qəbul etmir. Hər bir söz, hətta başqa bir sinonim sözün ifadə etdiyi mənanı ifadə etmiş kimi görünsə də, yenə də həmin sözdən müəyyən əlamət və cizgilərlə fərqlənir” (4, 147). Məsələn, “**sap**” və “**tiyə**” sözləri eyni bir əşyanın ayrı-ayrı hissələrinin adlarının ifadəçiləri olub, forma və əlamətləri baxımından bir-birindən fərqlənir, şeir dilində buna baxmayaraq, biri dialektizm, digəri isə ədəbi dil sözü olmaqla, təsviri məqamların tələbinə uyğun olaraq sinonimlik variantlarında çıxış edirlər:

Sapı özümüzdən olan baltanın,
Tiyəsindən haray, **sapından** haray.
Haray dərdlərimiz, acılarımız,
Balta sapı olan ağaclarımız (2, 59).

Tiyə dialektizmi Azərbaycan dilinin şivələrində çoxmənalı söz kimi işlənərək İrəvan şivəsində “mal-qaranı kəsmək üçün işlədilən alət, bıçaq”, Çəmbərək şivəsində “bıçağın kəsər hissəsi”, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində “balaca bıçaq”, Qarakilsə şivəsində “nazik”, Laçın şivəsində “nazik paltar”, Şərur şivəsində “tikili paltar” anlamını bildirir (3, 378; 4, 500).

Kontekstual şəraitdə sinonim dialektizmlər artıq sözün, lüzumsuz təkrarın qarşısını alır, özünün üslubi mahiyyətini aydınlığı ilə biruzə verir, mətnin struktur-semantik tutumuna genişlik gətirir, poetikliklə müşayət olanda şairin fikri sərrastlaşır. Məs:

Bəlkə nəfsimizdən, paxıllığımızdan,
Bir ağac **yalaqdan**, bir tərs **çalaqdan**,
Bəlkə içimizə düşən **alaqdan**
Göyərək, çoxalıb günün birində (2, 59).

Bu bənddə **yalaq**, **çalaq**, **alaq** sözləri qafiyə quruculuğunda mühüm rol oynamaqla bərabər, bir-birinə sinonim dubletlər kimi də çıxış etmişdir. Şeir

bəndində *yalaq* dialektizmi “ağacın gövdəsində çökək, çuxur yer” mənasında işlənmişdir. Bu söz Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Çəmbərək, Kalinino şivələrində “çökək yer, çuxur”, Dərələyəz, İrəvan, Qarakilsə, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində “yal tökülən yer”, Qarakilsə şivəsində “ikiüzlü” (3, 405), Zaqatala şivəsində “toyuğun yumurtladığı çuxur yer”, Şəki dialektində “ayaq dingində çəltik töküb döyülən çuxur yer” (5, 538) mənalarında işlənir.

Poeziyada sinonim dialektizmlərin yeri olduqca genişdir və onlar şeir mətnlərinə ifadəlilik gətirdiyinə görə, təsvir-tərənnüm sistemi olduqca ahəngdar səslənir, sinonimlərin şivə dialektlərindən yerli-yerində istifadə edilməsi söz sənətkarının yüksək peşəkarlığından xəbər verir, şairin gərgin zəhmətə qatlaşaraq söz tapıntısının uğurunu əyaniləşdirir:

Qoyma o yuvaya qalxan ilanı,
Bəs Məlikməmmədin Simurğu hanı?..
Hələ ki, qoruyar yalan yamanı,
Zamanın *tənbehi*, *görkü* görünür (2, 68).

Göründüyü kimi, poetik bənddə ədəbi dilə məxsus *tənbeh* sözüne “*görk*” dialektizmi dublet kimi işlənərək poetik mətləbin obrazlı təsvirinə uğurlu bir şəkildə cəlb edilmişdir. “*Görk*” dialektizmi Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində “nümünə, məlum; günahkar” mənalarını bildirir. Bu söz “görk olmaq” frazeoloji vahidinin tərkibində, Çəmbərək şivəsində çıxış edərək “ibrət olmaq” mənasını ifadə edir (3, 163). “*Görk*” sözüne Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Şəmkir şivələrində “nümünə” mənasında, “görk olmaq” frazeoloji birləşməsinə isə “nümünə olmaq, ibrət olmaq” mənasında Şəmkir şivəsində rast gəlinir (5, 186).

Sinonim dialektizmlər şeir dilində tutumlu poetik fikirləri zənginləşdirmək gücünə malikdir, dolğun məzmunun lirik təcəssümü şeirin bədii strukturunda ikiüzlü sinonim dialektizmlər vasitəsilə də özünün orijinallığını tapır. İkiüzlü sinonim dialektizmlərin eyni misra daxilində işlədilməsi kommunikativ imkanları böyütməklə bərabər poetik anlayışla bağlı emosionalıq və ekspressiv keyfiyyətləri də gücləndirir. Məs:

Alma bu hicran qəmini,
Hicran qəmini neynirsən!
Gülüm *həşəm*, zəmin *vağam*,
Belə zəmini neynirsən? (77).

Üçüncü misrada işlənən “*həşəm*” və “*vağam*” sinonim dialektizmlər eyni məfhumların ifadəçiləri olsalar da, misra daxilində qaynayıb-qarışaraq bütövlükdə bənd sisteminin məzmun və üslub planında fəallıq göstərilir. “*Həşəm*” sözü “həşən” fonetik tərkibində (n-m əvəzlənməsi) və “tökülən taxıl dərzləri” mənasında Bakı, Şəki dialektlərində, Mingəçevir, Oğuz, Salyan, Əştərək şivələrində işlənir (3, 195; 5, 204). Bu söz “haşan” fonetik variantında və həmin mənada Culfa şivəsində də işlənir. Laçın şivəsində bu söz “haşan-

keşan” qoşa sözünün birinci komponentində çıxış edərək “var-dövlət” mənasını ifadə edir. Culfa şivəsində əsasını “haşan” sözü təşkil edən “haşannamax” feili dialektizmi də işlənir ki, bu da “küləşi döymək üçün yerə sərmək” mənasını bildirir (6,420).

“Vağam” sözü eyni fonetik tərkibdə Salyan şivəsində və “vağan”(n-m əvəzlənməsi) fonetik variantında Füzuli, Oğuz şivələrində işlənir və iki mənə ifadə edir: 1) Biçilmə vaxtı keçən hər növ dənli bitki; 2) yetişib yerə tökülmüş arpa, buğda (6,94). Füzuli şivəsində kökünü “vağan” sözü təşkil edən “vağannatmaq” feili işlənir və “vaxtında biçməmək, biçilmə vaxtını gecikdirmək, vaxtını ötürmək (taxılın)” mənasını bildirir.

Bütün bunlardan əlavə, feili dialektizm kimi bu söz Şəki dialektində “vağannamax”, Cəbrayıl, Füzuli, Şamxor şivələrində “vağanımax”, Oğuz şivəsində “vağnamax” fonetik variantlarında çıxış edərək “yetişib ötmək, taxılın biçilmə vaxtından ötmək” mənasını ifadə edir (6, 93-94). Bu söz Təbriz dialektində “vağanımaq” formasında “biçilmə vaxtını keçən taxıl zəmis” mənasını bildirir (7, 200).

Xalq şairi Musa Yaqubun “Dəyirman” poemasında “*qapı*” və “*kətil*” sözləri, yəni ədəbi dilə məxsus sözlə dialketizm sinonimləşdirilərək eyni bədii mətləbin təsvirinə yönəldilir, “dəyirman” obrazının ştrix və detallarının qədimliyi əyaniləşdirilir, sinonimik cərgənin üslubi yükü tündləşdirilir. Məs.:

Qapı yazı, *kətil* yazı,
Kölün necə istəyirsə,
Əlin yazır, dilin yazır (2, 133).

“*Kətil*” dialektizmi “*qapı*” leksik vahidinə nisbi sinonim kimi çıxış edərək kontekstdə söz sənətkarının fikir və duyğularının mərkəzləşməsinə xidmət göstərmişdir. “Kətil” sözü Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “ev tikərkən hər üç-dörd kərpicdən sonra uzununa qoyulmuş ağac” mənasını bildirir və şeir mətnində bu dialektizm dəyirmanı aid edilir (5, 260).

Sinonim dialektizmlərin poeziya dilində işlənməsi üçün əsas amil onun spesifik mənası və üslubi rəngarənglik yaratmaq vəzifəsinə malik olmasıdır ki, aşağıdakı şeir bəndində şair cərgələrdən birini şivə sözləri təşkil edən sinonim sözlərdən istifadə edərək emosional-eskpressiv çalarları uğurlu bir şəkildə verməyə müvəffəq olmuşdur:

Küləş kimi, *saman* kimi,
Bir can gəl, diril dedin.
Sən də yaşa insan kimi,
Dartıl dedin, *gəril* dedin (8, 50).

Bu bənddə bənzətmə məzmunu əsas götürülməklə cansız əşyalar şəxsləndirilir, *küləş-saman*, *dartıl-gəril* sinonim cütlükləri ilə üslubi çalarlar yaradılır və hər iki sinonim sözlərdə ayrı-ayrılıqda ümumi bir mənə ifadə etmək xüsusiyyəti qabarıq şəkildə özünü göstərsə də, incə mənə fərqlərinin

mövcudluğu da aydın şəkildə sezilir, çünki “... hər bir sözün özünəməxsus xarakter xüsusiyyətləri, incə mənə fərqləri vardır ki, bu da həmin sinonim sözlərin üslubi mahiyyətini müəyyənləşdirir” (9, 68).

Küləş-saman sinonim dialektizmləri bir ümumi mənə bildirərək, birinci tərəfdəki **küləş** sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində 2 mənada – “xırmana tökülən arpanın və buğdanın döyülməmiş hissəsi” və “biçilmiş taxıl (sünbülü çıxarılmış saplaq)” (3, 220), **saman** sözü isə Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində “döyülmüş arpa və ya buğda kütləsinin xırda hissələri” (3, 317) mənasını bildirir.

Şivələrə məxsus “**gərif**” feli dublikatı ilə işlədilməsi mətni üslubi cəhətdən şirinləşdirmiş, poetik fikrin qüvvətli, təsirli olmasını təmin etmişdir. “**Gərilmək**” feli dialektizmi Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində məhz “dartılmaq” mənasını bildirir.

Sinonim sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini, leksik tərkibini, semantik çalarlarını hərtərəfli tədqiq etmək üçün poeziya dilində külli miqdarda material mövcuddur. Hər hansı bir şeir mətnində sinonimik cərgədəki sözlərin birinin dialektizmdən ibarət olması yersiz təkrarın qarşısını alır, üslubi cəhətdən yeksənəkliyi aradan qaldırır və məkanın dəqiq ifadə edilməsinə kömək edir. Məs:

Döydüm sahilin
torpaqla bağlanmış, **cəftələnmiş** qapısını
Çox döydüm,
Çox döydüm (10, 425).

Şairin subyektiv fikirlərinin verilməsi üçün eyni mənəni daşıyan “**cəftələmək**” və “**bağlamaq**” sözlərinin bir sinonim cərgədə işlədilməsi təsvir olunan məkanın xarakteri ilə sıx bağlıdır və məhdud dairədə işlənən “**cəftələmək**” dialektizminin asan anlaşılmasına ədəbi dilə məxsus “**bağlamaq**” feili yaxından köməklik göstərir. Dialektoloji mənbələrdən də aydın olur ki, həmin dialektizmin əsasında “**cəftə**” ismi dayanır və bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində “qapının bağlanması üçün istifadə olunan alət” mənasını bildirir (3, 82). Deməli, “**cəftələnmiş**” şivə sözü düzəltmə feil olub kök+şəkilçi+şəkilçimodelinə əsaslanır və əşyanın, yəni “qapı” sözünün əlamətini, keyfiyyətini bildirir.

Poeziya dilində sinonim cərgələrdəki sözlərdən birinin dialektizmlərdən təşkil olunması halları aktiv müşahidə olunur. Məs:

Bir yol ki,
Hər sağa-sola dönümü
yenə də bu yola çıxarır səni
bir az yuxularda **hərlədib**
bir az başını
arzularda **gizlədib** (10, 184).

Şeirin müxtəlif misralarında hərlədib, gizlədib fonemləri eyni cərgədə duran sinonimlər kimi həm mətnin poetexnik tərtibatında həlledici rol oynamış, həm də mətnin məzmununun dolğun şəkildə verilməsinə xidmət göstərmişlər. Mətnə “gizlətmək” feli dialektizmi “dolanmaq” mənasında işlədilmişdir. Bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “boş-boşuna gəzmək, dolanmaq” (3, 151), Zaqatala şivəsində isə “vurnuxmaq” mənasında işlənir (5, 183).

Şeir dilində sinonim cərgəni təşkil edən sözlərdən birinin dialektizm kimi işlədilməsi söz sənətkarının ilhamının, təbinin tükənməzliyinə, coşğunluğuna dəlalət edir və bunun nəticəsidir ki, şeir mətni əksər məqamlarda xəlqi deyim tərzinin təbiətini özündə əks etdirir və estetik təsirin davamlılığında müstəsna rol oynayır. Məs:

Göy üzü lap *quramadır*,
Buludları *yumaq-yumaq* (10, 123).

Burada “*qurama*” və “*yumaq-yumaq*” sözləri bir cərgədə birləşərək sinonimlər yaradır və semantik xüsusiyyətlər kəsb edir və başqa sözlə desək, hər iki sözdə güclü mənə əlaqəsi mövcuddur. Qərbi Azərbaycanın Hamarlı şivəsində “müxtəlif parça kəsiklərindən tikilmiş yorğan, döşək” mənasında işlənən “*qurama*” sözü (3, 255) söz ustadı tərəfindən “*yumaq-yumaq*” qoşa sözü ilə elə məharətlə bir sinonimik cərgədə işlədilmiş və “bulud” motivinin lirik təsirinin əsas bədii məğzinin ifadə edilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Şair müəyyən bir hadisəni hərtərəfli və bütün mənə incəliyi ilə vermək istədikdə ikiüzlü sinonimlərə müraciət edir ki, həmin sinonimik vahidlərdən biri ədəbi dilə, digəri isə dialekt və şivələrə məxsus olur və belə sinonim sözlərdən istifadə meyli poeziya dilində daha çox müşahidə olunur. Məs:

Kəndimizin adı *solur, sozalır*,
Adamları yarpaq-yarpaq azalır.
Ölüm də ki, sırtıq-sırtıq üz alır,
İnsan gedir, bu dünyada söz qalır,
Neçə ildir sinəm üstə köz qalır (11, 182).

Bu bəndin birinci misrasında şair *solmaq, sozalmaq* sinonimlərindən istifadə etməklə erməni vandalları tərəfindən işğala məruz qalmış doğma kəndinin adamlarının iztirablarını, ağrı-acılarını nəzərdə tutmuş, ötən illər ərzində yüzlərlə soydaşının köçkünlük əzabına dözməyərək vafat etdiklərini poetikləşdirmişdir və həmin sinonimlər yerində işlədildiyinə görə, oxucuda müəyyən həyəcan oyadır, ona qüvvətli təsir edir. Ədəbi dildə (solmaq) və dialektlərdə (sozalmaq) məxsus leksik vahidlər kimi çıxış edən sinonimlər o qədər məharətlə işlədilir ki, burada heç bir ifadə ağırlığı hiss olunmur, xüsusən də belə sinonimlərdən poeziya dilinin təsir dairəsini genişləndirmək, poetik təsiri artırmaq üçün istifadə olunması olduqca vacib şərtlərdən hesab olunmalıdır.

Nəticə:

Eyni sinonim cərgəyə daxil olan dialektizmlər də poeziya dilində emosional və ekspessiv keyfiyyətlər yaratmağa xidmət göstərir, yersiz söz toplularının qarşısını alır, lirik “mən”in xarakterinin müəyyən cizgilərinin hərtərəfli poetik təqdimində əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı, “Yazıçı”, 1986, 221 s.
2. Musa Yaqub. Ürəyimdə yerin qaldı. Bakı, “Gənclik”, 1992, 168 s.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Лыков А.Т. Оксационализм и языковая норма, В книг., «Грамматика и норма», Москва, «Наука», 1977, 62-63 стр.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 1964, 406 s.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007, 240 s.
8. Tofiq Bayram. Ay gecikən məhəbbətim. Bakı, “Yazıçı”, 1987, 240 s.
9. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı, “Elm”, 1970, 360 s.
10. Səmədoğlu V. Mən burdayam İlahi... (şeirlər və poema), Bakı, “Gənclik”, 1996, 440 s.
11. Xələfli Ə.R. Həsərət körpüsü (şeirlər və poemalar), Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2003, 256 s.

Dilçilik konseptualizmində xəbərlik anlayışı

Fəhminə İsmayılova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Doktorantı
fehmineismayilova@gmail.com
+994702450848

Xülasə

Məqalədə xəbərliliyin konseptualizmdə tutduğu yer və müasir dilçilik konsepti olan koqnitiv dilçiliyin xəbərlik kateqoriyasına təsir aspektinin nəzəri cəhətləri ifadə olunmuşdur. 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində dilçilikdə bir sıra maraqlı modellər meydana gəldi. Avstriyalı alim K. Büler tərəfindən dil vahidlərinin üç funksiyasının (ifadə, müraciət və təsvir) fərqləndirilməsi ilə yeni dil modelinin əsasını qoyaraq, koqnitiv dilçiliyin əsaslarını hazırlamışdır. Koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifə dilin real dil fəaliyyəti daxilində empirik hərəkət forması kimi öyrənilməsidir. Dilin ifadə edilməsində isə əsas rolu cümlə oynayır. Cümlənin özəyini isə sözlər və ifadələr arasındakı əlaqələr və bu cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etməsi təşkil edir. Cümlənin bitmiş bir fikir ifadə edə bilməsi üçün əsas komponent xəbər və mübtəda arasındakı xəbərlik əlaqəsidir. Koqnitiv dilçiliyə görə subyekt-predikat konstruksiyası “beyin dili” dir, biliklərin təqdim edilmə formasıdır. Zehni varlıqlar arasında predikativ əlaqə qurmaq insan düşüncəsinin təbii mexanizmdir. Predikativ əlaqə dedikdə, sadə cümlənin struktur sxeminin (SCSS) yaradıldığı sadə quruluş (kateqoriya-semantik anlayış, məna) nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: konseptualizm, xəbərlik, koqnisiya, dilçilik, konstruksiya

Понятие предикатива в лингвистическом концептуализме

Фахмина Исмаилова

Резюме

В статье описывается место предикативного в концептуализме и теоретические аспекты влияния когнитивной лингвистики, являющейся современной лингвистической концепцией, на категорию предикативного. В конце 19 - начале 20 вв. В лингвистике возник ряд интересных моделей. Австрийский ученый К. Бюлер заложил основы новой языковой модели, выделив три функции языковых единиц (выражение, адрес и описание), и разработал основы когнитивной лингвистики. Основная задача когнитивной лингвистики - изучение языка как формы эмпирического действия в рамках реальной языковой деятельности. Предложения играют

ключевую роль в языковом выражении. В основе предложения - отношения между словами и выражениями, а также тот факт, что предложение выражает законченную идею. Основным компонентом предложения, позволяющим выразить законченную идею, является информационная связь между сказуемым и подлежащим. Согласно когнитивной лингвистике, конструкция субъект-предикат - это «мозговой язык», форма представления информации. Предикативное общение между мысленными существами - естественный механизм человеческого мышления. Предикативная связь - это простая структура (категория-семантическое понятие, значение), в которой создается структурная схема простого предложения (SCSS).

Ключевые слова: концептуализм, предикатив, познание, лингвистика, конструирование.

The concept of predicative in linguistic conceptualism

Fahmina Ismayilova

Summary

The article describes the place of predicative in conceptualism and the theoretical aspects of the impact of cognitive linguistics, which is a modern linguistic concept, on the category of predicative. In the late 19th and early 20th centuries, a number of interesting models emerged in linguistics. The Austrian scientist K. Buhler laid the foundations of a new language model by distinguishing the three functions of language units (expression, address and description) and developed the basics of cognitive linguistics. The main task of cognitive linguistics is to study language as a form of empirical action within real language activity. Sentences play a key role in language expression. At the heart of the sentence is the relationship between words and expressions, and the fact that the sentence expresses a finished idea. The main component for a sentence to be able to express a finished idea is the informational connection between the predicate and the subject. According to cognitive linguistics, the subject-predicate construction is the "brain language", the form of presentation of information. Predicative communication between mental beings is a natural mechanism of human thought. Predicative connection is a simple structure (category-semantic concept, meaning) in which the structural scheme of a simple sentence (SCSS) is created.

Key words: conceptualism, predicative, cognition, linguistics, construction

Annotasiya: Konseptlər-dil işarələrin arxasında dayanan zehni obrazlar, son zamanlar linqvistlərin diqqətinin mövzusunə çevrilmişdir. Kognitolo-

giyadan irəli gələn bir konsept anlayışının, dil öyrənmək üçün vacib və lazımlı olduğu ortaya çıxmışdır və bu, koqnitiv dilçiliyinin əsasında dayanmışdır. Konkret dilin semantik məkanı konseptlərdən ibarətdir, semantik məkandan isə bilik strukturlarını onların konkret milli qırılmaları üzrə mühakimə etmək üçün istifadə edilə bilər (3, s. 192). Məqalədə konsept anlayışı izah edilmiş, xəbərlik məsələsinə münasibət bildirilmişdir.

Aktuallıq: Müasir dil konseptləri və dil nəzəriyyələrindən istifadə etməklə xəbərliliyin dilçilik konseptualizmində tutduğu yer məqalədə təhlil edilmişdir. Müasir dövrdə bütün elmlərin öyrənilməsində əsas rolunu dərk etmə və ekspressivlik oynadığına görə, xəbərliliyin koqnitiv cəhətdən tədqiqi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Koqnisiya və konseptualizmin qarşılıqlı şəkildə izahının verilməsi oxucuya mövzunu daha dərinlən anlamağa kömək edəcəkdir.

Metodlar: Hər hansı bir mövzu öyrənilərkən müəyyən tədqiqat metodlarından istifadə olunmalıdır. Bildiyimiz kimi, təsviri metod dövrümüzün əsas dilçilik məktəblərindən olan strukturalizmin əsas tədqiqat metodudur. Bu məqalədə konseptualizmdə xəbərliliyin tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirərkən təsviri metoddan istifadə olunmuşdur. Ən qədim tədqiqat metodlarından olan təsviri metod vasitəsilə mövzu haqqında bir çox dilçi alimlər tərəfindən söylənilmiş dil faktları və dil hadisələri araşdırılmışdır. Mövzu araşdırılarkən təsviri metodun dilin zahiri əlamətlərini öyrənmə üsullarından (sosioloji, məntiqi, psixoloji və fizioloji) istifadə edilmişdir.

Giriş:

Dildə əks olunan dünya barədə təsəvvür həmişə mədəniyyətlə şərtlənmişdir. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, Y.S. Stepanov, konsepti, insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas vahidi olaraq müəyyən edir. Onun fikrincə, konsept mürəkkəb quruluşa malikdir, hər bir konsept sözlərin, predmetlərin, ritualların ümumi formasında birləşdirilən konseptual sahələrdən ibarət ola bilər (9, s. 65-71).

A.Vejbitskaya eyni zamanda bir insanın həqiqi dünya haqqında müəyyən mədəni şərtləndirilmiş təsəvvürü əks etdirən və adı olan "İdeal" dünyadan obyekt kimi anlayışı da müəyyən edir (2, s. 225-252).

Konsept anlayışında təmas nöqtələrinə baxmayaraq, lingvistlər onun təqdimatının sərhədlərini və əhatə dairəsini, təhlil üsulunu müxtəlif yollarla təyin edirlər. Onlar müxtəlif frazeoloji, leksik, semantik, sintaktik anlayışları fərqləndirirlər. Q.A. Voloxina və Z.D. Popova (3, s. 192) tərəfindən hazırlanan "sintaktik konseptlər" nəzəriyyəsi birbaşa predikativ münasibət və predikasiya ilə əlaqədardır, eləcə də, "təklif", "sxem", "situasiya", "model", "çərçivə" kimi anlayışlara əsaslanır. Bu nəzəriyyə semantikanı və sintaksisi birgə nəzərdən keçirir.

Beləliklə, sintaksis semantikadan, qrammatika isə söz ehtiyatından ayrı nəzərdən keçirilə bilməz. Bu da hazırda linqvistik tədqiqatlarda sistemli yanaşmaya uyğundur.

Zehni varlıqlar (müxtəlif növ konseptlər) arasında predikativ əlaqə qurmaq insan düşüncəsinin təbii bir mexanizmdir. Predikativ əlaqəyə sadə cümlənin struktur sxeminin (SCSS) yaradıldığı sadə quruluş (kateqoriya-semantik anlayış, məna) daxildir. Modallıq, zaman, şəxs sxemaları sadə quruluşun ifadə olunmasına kömək edir və onu, müəyyən bir zamana, insana aid edilən real, qeyri -real olaraq təmsil edir. Xüsusi sadə cümlənin struktur sxemi tərəfindən təyin olunan bu sadə quruluş **sintaktik konseptdir**-danışan şəxs tərəfindən sadə formada tutulan müəyyən əlaqədir (mövcud olma, digər qaydada mövcud olma, mövcud olmama və s.).

Sintaktik konsept ümumbəşəri məna səviyyəsində mövcuddur. Sintaktik anlayışlar toplusu, dilin semantik məkanını formalaşdırır, ona həyat və hərəkət gətirir (3, s. 192).

Sintaktik konsept, adları sintaktik konseptə xidmət edən ifadələrə düşən leksik konseptlərdən daha güclüdür. Tipik konseptlərə, insan düşüncəsinin həyata keçirildiyi tipik mülahizələrə xidmət edən cümlələrin mövqe və struktur sxemləri üzrə dilin bütün leksikonu "dağılmışdır".

T.A. Van Deyk və V. Kinş, ardıcıl mətni hazırlamaq üçün model yaratmaq və "anlayış strategiyalarını" xarakterizə etməklə, hər biri sözlərin mənalarına və sintaktik cümlə quruluşlarına görə ayrılıqda, təhlil olunan mətnin subyekt-predikat quruluşları zəncirindən ibarət olan müəyyən strategiyaların bu prosesdə xüsusi rol oynadığını göstərir. Bu prosesdə verilənlərdə cümlənin söz formulasiasında olan qədər formulasiyalardan istifadə edilmədiyi zaman və onların məntiqi çərçivəsini, əlaqələr sxemini, başqa sözlə, subyekt-predikativ quruluşunu təqdim etdikdə anlayış yaranır (4, s. 203).

Şüurun xüsusi bir quruluşu olaraq, subyekt-predikat konstruksiyası, "beyin dili" dir, biliklərin təqdim edilməsi formasıdır (7, s. 36).

"Təqdimat, obyekt tərəfindən perspektiv möhkəmlənmə olmadıqda obyektlə işləmək üçün müxtəlif fəaliyyət prosedurlarının yadda saxlanması kimi müəyyən edilir. Belə ki, təqdimatın bu cür inkişafı olmayan obyektlərin və onların yerləşməsinin yadda qalması ilə, həmçinin, olmayan modellərin təqlidi ilə bağlı problemlərlə əlaqələndirilir" (1, s. 95).

E.S. Kubryakova, yaddaşı dünya və özü haqqında məlumatları yadda saxlamaq, bir insanın gündəlik təcrübəsini ümumiləşdirmək və müəyyən bir şəkildə təşkil etmək qabiliyyəti kimi başa düşür. Yaddaşda, fərqli kanallar vasitəsilə alınan məlumatların kəsişmə sahələri vardır, bu zaman şifahi və şifahi olmayan məlumatların integrasiyası baş verir ki, bu da onların uyğun olmadığını əks etdirir və yaddaşın motor, məcazi, emosional və şifahi-məntiqi formalara bölünməsinə tənqidi yanaşma zərurətini yaradır. Dil yaddaşının özü,

hiss, məcazi və motor yaddaşının elementlərini "bu elementlərin artıq dil, mövcudluğun şifahi forması ilə əlaqəli olan vahid şifahi enqramlar sistemi" formasında təşkil edir (6, s. 4-20).

Q.V. Çeyz və Q.Klark, şəklin cümlə ilə eyni semantik təfsiri aldığına inandıqları üçün biliklərin dil və qeyri-dil formalarını ayırmağın çətinliyini vurğulayır (14, s. 35-47).

V.F. Petrenko "dil"in dərk edilməsi və dərin semantika səviyyəsində verbal dilin vahidliyi barədə tezisi əsaslandırır (8, s. 237).

A. Peyvio, xarici obyektlərlə və bir-biri ilə əlaqəli iki sistemi (dil və qeyri-dil), qeyri-verbal stimulların obrazlar sistemini birbaşa aktivləşdirməsi, verbal stimulların isə biliklərin təqdim edilməsi formalarının özünəməxsus formada birbaşa təqdim edilməsi üzrə nəzərdən keçirir (15, s. 254).

Nəticə:

Dil formasında olan məlumatlar insanın bilik sistemində xüsusi rol oynayır. Məsələn, Ç.Fillmor "istifadə etdiyimiz sözlərin çoxunun bildiyimiz şeylərin adlarına bənzədiyini və bu şeylərlə əlaqəsi olmadıqda danışla bilməyəcək mənalara olduğunu" qeyd etmişdir (Fillmor, 1984: 89).

Bunlar dünyanın insan yaddaşında təmsil olunma formaları ilə bağlı fikirlərdən yalnız bir neçə fikirdir. Onlar arasında əlaqə və məna haqqında heç bir fikir yoxdur.

Aydındır ki, hər halda bu formalar bir-biri ilə bağlıdır və aralarında məna əlaqəsi mövcuddur. Obraz, quruluş, sxem və çərçivə eyni quruluşu, eyni "beyin dili enqramlarını" aktivləşdirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бейтс Е. Интенции, конвенции и символы // Психолингвистика. - Москва: Прогресс, 1984. - С.50-102.
2. Вежбицка А. Из книги «Семантические примитивы» // Семиотика. - Москва: Наука, 1986. - С.225-252.
3. Волохина Г.А., Попова З.Д, Синтаксические концепты русского простого предложения. - Воронеж: ВГПУ, 1999. - 192с.
4. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М.: Наука, 1998. - 362с.
5. Курдюмов В.А. Предикация и природа коммуникации: Дис...доктора филол. наук. -М.: Прогресс, 1999. - 263с.
6. Кубрякова Е.С. Введение // Человеческий фактор в язык: Язык и порождение речи. - М.: Наука, 1991. - С.4-20.
7. Панкрац Ю.Г. Пропозициональные структуры в организации языковых единиц (опыт концептуального анализа) // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм. Вып. 1, 4.2. - Харьков: ХГПУ, 1991. - С.253-257
8. Петренко В.Ф. Лекции по психосемантике / Науч. ред. Магомедов Н. Самара: ПО "СамВен", 1997. - 237с.

9.Степанов Ю.С. К универсальной классификации предикатов // Известия. РАН СССР. Серия языка и литературы. - М.: Наука, 1980, - №4. - С.65-71, 311-323.

10.Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. - М.: Наука, 1981. - 360с.

11.Степанов Ю.С. Семиотика. Антология. - М.: Деловая книга, 1994. - 162с

12.Степанова М.Д. Теория валентности и валентностный анализ (на материале немецкого языка): Учебное пособие по курсу теоретической Грамматики. - М: Наука, 1983. - 110с.

13.ФиллморЧ. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXX. Когнитивный аспект языка. - М.: Прогресс, 1984.-С.52-92.

14.Chase W., Clark H. Mental operations in the comparison of sentences and pictures // Cognition in learning and memory, -New-York: Academic Press, 1972.№1 -P.35-48.

15.Paivio. A-Mental representation. A dual coding approach- Oxford: Oxford University Press, 1986. P-254.

Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin tipləri

Dos.Elşad Abışov
ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası
[**elsad_abisov@mail.ru**](mailto:elsad_abisov@mail.ru)

Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində fikrin obrazlılığının, ifadəliliyinin təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan təsadüfi omonimlər və onların spesifik xüsusiyyətləri linqvistik yöndə tədqiqata cəlb edilib.

Araşdırma prosesində təsadüfi omonimlərin, başqa sözlə, omonimlərin tiplərinin təsnifatı probleminə mövcud elmi-nəzəri mülahizələr əsasında aydınlıq gətirilmişdir.

Linqvistik müşahidələrdən məlum olur ki, omonimlərin tipləri sırasına omofon, omoform, omoqraf və leksik omonimlərlə yanaşı, leksik-qrammatik omonimlər və qrammatik omonimlər də daxil edilməlidir.

Müəyyən edilmişdir ki, dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində omonimləşmə hadisəsi qədim tarixə malikdir.

Açar sözlər: omofon, omoform, omoqraf, omonim, semantika

Виды омонимов в современном азербайджанском языке

Доцент Эльшад Абишов

Резюме

В статье рассматриваются случайные омонимы и их особенности, имеющие исключительное значение для обеспечения образности и выразительности мысли в современном азербайджанском литературном языке.

В процессе исследования проблема классификации случайных омонимов, иными словами, типов омонимов была прояснена на основе существующих научно-теоретических соображений.

Лингвистические наблюдения показывают, что типы омонимов должны включать, помимо омофонов, омоформы, омографы и лексические омонимы, лексико-грамматические омонимы и грамматические омонимы.

Установлено, что феномен омонимии в мировых языках, в том числе в азербайджанском, имеет древнюю историю.

Ключевые слова: омофон, омоформа, омограф, омоним, семантика.

Types of homonyms in the modern Azerbaijani language

Elshad Abishov

Abstract

The accidental homonyms and their specific features having exceptional importance during the providing of figurativeness, expressiveness of thought in the modern Azerbaijani literary language are attracted to the research linguistically in the article.

The accidental homonyms, in other words, the issues of classification of the types of homonyms are clarified on the basis of the existed scientific-theoretical views in the process of research.

It is known from the linguistic survey that, the lexical-grammatical homonyms and grammatical homonyms must be also included to the order of types of homonyms besides with the homophone, homoform, homograph and lexical homonyms.

Key words: homophone, homoform, homograph, homonym, phonomorphology, phono-semantic

Annotasiya: Omonimləşmə hadisəsi dildə ağırlıq yaratdığına görə müasir dövrə doğru omonim sözlərin sayı xeyli azalmışdır. Lakin buna baxmayaraq, omonimlər və onların tipləri bədii dildə, xüsusilə poeziyada üslubi rəng yaratmaq imkanlarına malik olduqları üçün Azərbaycan ədəbi dilində indi də geniş işləklilik imkanlarına malikdir. Omonimlərlə forma ümumiliyinə malik olan və bu səbəbdən də omonimlərin tipləri adlandırılan söz qrupları (bəzən bunları təsadüfi omonimlər də adlandırırlar) ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir.

Aktuallıq: Omonimlərin həm dildə, həm də ədəbi əsərlərdə əhəmiyyətini nəzərə alaraq deyə iləri ki, mövzu olduqca aktualdır.

Metod: Məqaldə müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş:

Mənbələrdə omonimləşmənin Azərbaycan dili ilə yanaşı, türk dillərində də əski çağlarda güclü olduğu, yəni omonimlərin sayının üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunur (6.s.160) ki, bu da bədii təfəkkürün məhsulu kimi təzahür edən omonim sözlərin, fikrin daha obrazlı, təsirli və emosional ifadəsindəki rolu, həmçinin bədii nitqdə cinas yaratması ilə bağlıdır. Məs.:

Könül, sən ki düşdün eşqin bəhrinə,

Narın çalxan, **narın** silkin, **narınüz**.

Dost səni bağına bağban eyləsə,

Almasın dər, gülün iylə, **narınüz**.

(Aşıq Ələsgər)

Şeir parçasında verilmiş məcazi mənalı narın (incə, ehtiyatlı) sözü meyvə anlayışını bildirən nar (-ı mənsubiyyət şəkilçisi, -n bitişdirici samitdir, təsirlik halın şəkilçisi isə ixtisar olunub) sözü ilə leksik-qrammatik, üz (suda üzmək) feli isə özündən sonra gələn və onunla fərqli mənaya malik olan üz (qoparmaq) sözü ilə leksik-semantik omonimlik əmələ gətirmişdir.

Prof. A.M.Qurbanov bu barədə yazır: “Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri vardır: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər (3.s.328). Prof. S.Cəfərov bu qrupa leksik-qrammatik omonimləri də daxil edir (1.s.26).

Omonimlərin tipləri içərisində maraq doğuran söz qruplarından biri omoqraflardır. Omoqraflar yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, başqa sözlə **müxtəlif şəkildə tələffüz olunub, eyni formada yazılan sözlərə omoqraf deyilir**. Məs.:

Sürüdən ayırıb tez əlli **qoyun**,
Dedi ki, bunları yol üstə **qoyun**

(S.Ə.Şirvani)

Prof. H.Həsənov omoqrafların bu xüsusiyyətini əsas götürərək onların fonetik tərkibcə və qrammatik cəhətdən omonimlərdən fərqləndiyini və buna görə də qrafik omonimlər kimi şərh edildiyini bildirir (7.s.54) O, sözünə davam edərək yazır ki, omoqraflar bir-biri ilə qarşılaşdırıldıqda adama elə gəlir ki, onlar həm yazılışca, həm də forma cəhətdən bir-birinin eynidir. Əslində isə bunlar müxtəlif vurğulu sözlər olub, tələffüzəcə fərqlənir. Məsələn: **alma`-a`lma, əki`n - ə`kin** və s. (7.s.54)

Göründüyü kimi alim omoqrafları qrafik omonimlər adlandırırsa da, onların omonimlərin digər tiplərindən (omofon və omoformlardan) vurğuya görə fərqləndiyini göstərir.

Prof. A.M.Qurbanov da omoqrafların omonimlərin digər tiplərindən vurğunun köməyi ilə fərqləndiyini diqqətə çatdırır (3.s.329). Lakin o, H.Həsənovdan fərqli olaraq omoqrafları morfoloji omonimlərlə, yəni omoformlarla əlaqəli şəkildə izah edir. Tədqiqatçı bununla bağlı yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər bu və ya digər qrammatik formaya düşəndə eyni zamanda həm omoform, həm də omoqraf olur. məs:

Alma` budağından alça tökülməz

(Atalar sözü)

Evini, malını yadına salma
Xan izn versə də, boynuna **alma**

(M.V.Vidadi)

Alim nümunələr üzərində fikrini belə şərh edir: “Alma sözü isimdir, meyvə anlayışını bildirir və vurğusu ikinci hecanın üzərinə düşür. İkinci misaldakı alma sözü feildir (almaq) , vurğusu birinci hecanın (al-ın) üzərinə düşür. Al feili ikinci şəxsin təki əmr formasında işlənərkən alma ismi ilə omoform, vurğuya görə isə omoqraf əmələ gətirir” (3.s.329).

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu dildə fərqli fonosemantik hadisə kimi çıxış edən omoqraf və omoformların mahiyyətə eyniləşdirilməsi deməkdir ki, bu da öz növbəsində onların sərhəddinin qarışdırılmasına və fikir dolaşıqlığına yol açır.

Fikrimizcə, bəzi dərsliklərdə omoformların məzmunca omoqraflarla eyniləşdirilməsi və hər iki dil hadisəsinin morfoloji omonimlərə daxil edilməsi faktı məhz buradan qaynaqlanır. Bu yanlışlıq omoformlara verilən tərifdə daha aydın müşahidə olunur. “Morfoloji omonimlər yəni omoform və omoqraflar yazılışı eyni olan və forması eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir”(5.s.168).

Problemin mahiyyətini aydınlaşdırmaq və fikir dolaşıqlığını aradan qaldırmaq üçün hər iki anlayışın (omoform və omoqrafların) dildə ifadə etdiyi mənanı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bu baxımdan S.Cəfərovun nəzəri mülahizələri məzmunca daha dolğun və anlaşıqlıdır. O omoqrafların yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması, omoformların isə sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşması yolu ilə yarandığını qeyd edir (1.s.24-25).

Deməli,omoformların əmələ gəlməsində yalnız morfoloji əlamətlər (şəkilçilər) iştirak etdiyi halda, omoqrafların yaranmasında söz kökləri və şəkilçilərlə yanaşı, vurğu da həlledici rol oynayır və onu tələffüzə morfoloji omonimlərdən (omoformlardan) fərqləndirir. Nəticədə omoqraflar (omoformlardan fərqli olaraq) dildə morfoloji yox, fonomorfoloji və fonoleksik hadisə kimi özünü göstərir.

Omoqrafları funksiyasına uyğun olaraq bu şəkildə izah etmək olar: **Dildə vurğuya görə fərqlənən söz və ya sözformalara omoqraflar deyilir.**məs:**akademi’k-a’kademik,şaxt’a-şa’xta,dimdi’k-di’mdik və s.**

Omoformlar bir çox hallarda məzmun etibarı ilə təkcə omoqraflarla deyil, leksik-qrammatik omonimlərlə də eyniləşdirilir, hətta fərqləndirilmədən morfoloji omonimlər kimi leksik-qrammatik omonimlər də omoformlar adı altında sistəmləşdirilir. Analoji hadisəyə son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı yazılmış demək olar ki, əksər dərslik və dərs vəsaitlərində təsadüf olunur. Belə mülahizələrdən birində deyilir: “Əsgər çoxlu yara almışdır” və “sözümü yara çatdır” cümlələrindəki “yara” sözləri köklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədəki “yara” sözü başlanğıc formadadır. İkinci cümlədəki “yara” sözünün kökü isə “yar” ismidir (a qrammatik şəkilçidir). Qrammatik şəkilçinin köməyi ilə aralarında bu cür oxşarlıq yaranan sözlər omoform adlanır (4.s.20).

Verilmiş cümlələrdəki “**yara**” və “**yar-a**” sözlərinin izahı doğrudur, lakin dildə bu qayda ilə əmələ gələn təsadüfi omonimlik omoform yox, leksik-qrammatik omonimlik hesab olunur.

Omoformların semantikasi və formalaşma xüsusiyyətləri göstərir ki, onları leksik-qrammatik omonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi omoformlar morfoloji əlamətlərin (qrammatik şəkilçilərin) köməyi ilə yaranır. məs:

Can evinə sığışmayan **arzular**

Bu dünyada neçə dünya **arzular**

(S.Vurğun)

Bəndin birinci misrasındakı arzular sözü isim (arzu) olub, cəm şəkilçisi (-lar), ikinci misradakı arzular sözü isə feil (arzula) olub, kökünə III şəxs təkdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi əlavə edilməklə qrammatik şəkilçilər hesabına omoform olmuşdur.

Nümunələrdən də aydın olur ki, omoformlar yalnız qrammatik şəkilçilərin iştirakı ilə yaranır (arzu-lar, arzula-r). Söz kökü və ya əsasının omonimliyinə onlarla (omoformlarla) hər hansı əlaqəsi yoxdur.

Mövcud nəzəri-lingvistik mülahizələrə əsasən başlanğıc formada olan sözlərlə (söz əsası ilə) qrammatik şəkilçili leksik vahidlərin omonimliyi leksik-qrammatik omonimlərə aid edilir. Leksik-qrammatik omonimlərin səciyyəvi cəhəti odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına omonim hüququ qazanır (1.s.26). Məs:

Dağdan yel **əsir** yenə,

Səbrimi kəsir yenə.

Gəldin məni eylədin

Yolunda **əsir** yenə.

(Bayatı)

Bayatının birinci misrasındakı “əs” feili indiki zaman (-ır) şəkilçisi qəbul edərək dördüncü misradakı “əsir” ismi ilə omonim (leksik-qrammatik) olmuşdur.

Omonimlərin tipləri ilə bağlı mübahisə doğuran məqamlardan biri də müstəqil mənalı sözlərin (əsas nitq hissələrinin) köməkçi sözlərlə (köməkçi nitq hissələri ilə) uyğunlaşması əsasında yaranan omonimliyin leksik omonimlərə daxil edilməsidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dildə mövcud olan digər söz qruplarında olduğu kimi, omonimlərin təsnifatında da elmi-məntiqi qanunauyğunluq gözlənilməlidir. Bu qanunauyğunluğa əsasən deyə bilərik ki, leksik omonimlik həqiqi və ya əsl omonimlikdir, onun əmələ gəlməsində iştirak edən leksik vahidlərin müstəqil lüğəvi mənaya malik olması mütləqdir. məs:

Ovçu gəlib saldı hər yana nəzər

Gördü tor yarılib, yox ovdan **əsər**

(Q.Zakir)

Kasıb komacığım özümə yetər

Burda yazılmışdır yüzlərlə **əsər**

(S.Vurğun)

Birinci bənddə verilmiş əsər (nişan, iz mənasında) vahidi ilə ikinci bənddəki əsər (yaradıcılıq mənasında) sözü eyni yazılışa, səslənməyə və fərqli lüğəvi mənaya malik müstəqil sözlər olduqları üçün leksik-semantik omonimlik təşkil edirlər.

Lüğəvi mənadan məhrum olan köməkçi sözlər (köməkçi nitq hissələri) isə ancaq qrammatik məna daşıdıqları üçün onların müstəqil sözlərlə (əsas nitq hissələri ilə) uyğunlaşmasından yaranan omonimliyin leksik omonimlərə daxil edilməsi özünü doğrultmur.

Əsas və köməkçi sözlərin omonimliyinin qrammatik omonimlərə aid edilməsi hallarına da rast gəlinir.

Mülahizənin nə dərəcədə əsaslı olduğunu aydınlaşdırmaq üçün ilk öncə qrammatik omonimlərin məzmun və xarakteri aydınlaşdırılmalıdır. “Bu tip omonimlərin də deyilişi və yazılışı eyni olur, lakin mənalarından biri əsas nitq hissəsinə, digəri köməkçi nitq hissəsinə və yaxud hər iki məna köməkçi nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: **kimi** (əvəzlilik, qoşma), **ilə** (bağlayıcı-qoşma), **yəni** (ədat-bağlayıcı)” (1.s.27).

Əsas nitq hissələrinin qrammatik omonimlər adı altında qruplaşdırılması qrammatik omonimlərin təyinatının nəzəri cəhətdən qüsurlu olduğunu göstərir, ona görə ki, sözlərin nitq hissələrinə qədərki leksik funksiyaları və omonimliyini şərtləndirən leksik məna leksikologiyasının əsas məzmun xəttini təşkil edir. Müstəqil mənalı leksik vahidlərdən ibarət olan əsas nitq hissələrinin omonimliyi də qrammatik deyil, məhz leksik zəmində baş verən semantik hadisə olduğundan sözün tam mənasında yuxarıda qeyd edildiyi kimi leksik omonimlik hesab olunur.

Bu fakt deməyə əsas verir ki, qrammatik omonimlik ancaq köməkçi sözlər (köməkçi nitq hissələri) və şəkilçilər arasında baş verən dil hadisəsidir.

Bunu nəzərə alaraq qrammatik omonimlərə belə bir tərif vermək olar:

Köməkçi morfemlərin qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimlərə qrammatik omonimlər deyilir. məs: **ki** (ədat, bağlayıcı), **ilə** (qoşma, bağlayıcı), **-in**⁴ (hal və mənsubiyyət şəkilçisi), **-li**⁴ (isim və sifət düzəldən şəkilçi) və s.

Leksik və qrammatik omonimlərin səciyyəli xüsusiyyətləri ilə bağlı qanunauyğunluqlardan, həmçinin dil materialları üzərində aparılan müqayisə və təhlillərdən aydın olur ki, əsas və köməkçi nitq hissələrinin qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimliyin istər leksik, istərsə də qrammatik omonimliyə daxil

edilməsi nəzəri cəhətdən qüsurludur. Bu da nəticə etibarı ilə omonimlərin tipləri üzrə təsnifata yenidən baxmağın zəruri olduğunu göstərir.

Sözlər omonimlərin tipləri üzrə qruplaşdırılarkən omonimliyi şərtləndirən spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla onu formalaşdıran hər bir leksik vahidin leksik, semantik, qrammatik mənası aydınlaşdırılmalı, tərkibində iştirak edən şəkilçinin (əgər iştirak edirsə) omonimyaratma imkanlarına diqqət yetirilməlidir.

Əsas və köməkçi nitq hissələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bu əsasda təhlili göstərir ki, onların qarşılıqlı iştirakı ilə formalaşan omonimlik leksik-qrammatik omonimlikdir. Ona görə ki, bu tip omonimliyi əmələ gətirən tərəflərdən biri müstəqil leksik məna daşımaqla leksikologiyanın, digəri ancaq qrammatik məna kəsb etməklə qrammatikanın obyektini təşkil edir.

Bu məntiqi qanunauyğunluq, yəni leksik-qrammatik omonimlərin spesifikasiyasının doğurduğu səciyyəli xüsusiyyətlər ona verilən tərifdə də öz əksini tapmalıdır. Həmin xüsusiyyətlərin əsasında leksik-qrammatik omonimlərə verilən tərfi bu şəkildə səciyyələndirmək olar

Kök və ya əsasdan (başlanğıc formadan) ibarət olan müstəqil mənalı sözlərin qrammatik şəkilçili leksik vahidlər və köməkçi sözlərlə (köməkçi nitq hissələri ilə) qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimlərə leksik-qrammatik omonimlər deyilir. Leksik-qrammatik omonimlər dildə iki formada özünü göstərir. Bunlardan biri leksik nominativ vahidlə qrammatik şəkilçili sözün qarşılaşması ilə yaranır. məs:

Əzizinəm **gündə** mən,
Kölgədə sən, **gündə** mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban **gündə** mən.

(Bayatı)

Bayatının birinci misrasında "gün" ismi yerlik hal şəkilçisi (də) qəbul edərək dördüncü misradakı "gündə" (hər gün) zərfi ilə omonim olmuşdur.

İkincisi isə əsas və köməkçi nitq hissələrinin uyğunlaşması əsasında baş verir. məs: isim-ədat omonimliyi; **azı** diş ağzındadır – isim; **azı** üç saata gələr - ədat

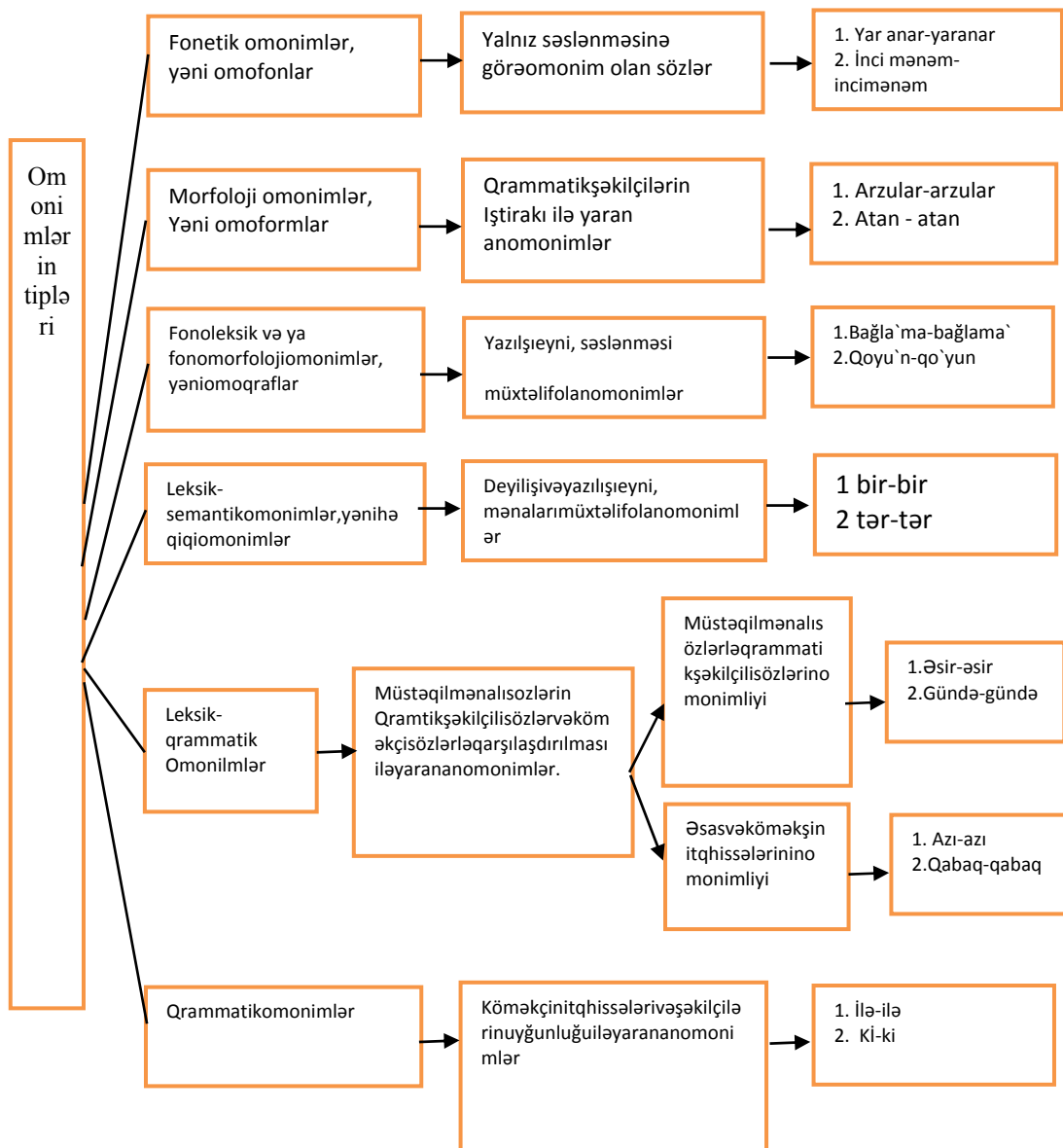
İsim nida omonimliyi: **Ay** yerin peykidir – isim; **Ay** deyiləm ki mən özgəsi-nida və s

Nəticə:

Beləliklə, dildə fonosemantik hadisə kimi özünü göstərən omonimləri fonetik,leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı tiplər üzrə qruplaşdırmaq olar:

- fonetik omonimlər , yəni omofonlar

- Morfoloji omonimlər, yəni omoforumlar
- Leksik-semantik omonimlər, yəni həqiqi omonimlər
- Fonoleksik və ya fonomorfoloji omonimlər, yəni omoqraflar
- Leksik -qarmmatik omonimlər
- Qrammatik omonimlər

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı. Şərq-Qərb 2007. 192 s
- 2.Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı. "Maarif" 1989. 568 s.
- 3.Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı. "Nurlan" 2003. 450 s.
- 4.Nağısoylu M. Zeynallı M. Hüseynov S. Azərbaycan dili (abituriyentlər üçün dərs vəsaiti) Bakı. 2013. 271 s.
- 5.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. "Nurlan" 2008. 442 s.
- 6.Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (fonetika). Bakı. "Bakı Çap Evi nəşriyyatı" 2013. 317 s.
- 7.Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. 1980. 308 s.
- 8.Manafov E. Azərbaycan dili (abituriyentlər üçün dərs vəsaiti) Bakı. "Güvən" nəşriyyatı. 2019. 319 s

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **linqvistikaproblemleri@yandex.ru** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstərməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 6-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

ПИСЬМЕННЫЕ ПРАВИЛА

- Статьи на азербайджанском, английском и русском языках отправляются на электронный адрес журнала - linguistikaproblemleri@yandex.ru.
- Статьи в Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 pt. следует писать с интервалом 1,0. Размеры страницы: документ должен иметь поля: правое и левое 2,0 см, верхнее 2,5 см и нижнее 2,2 см.
- Название должно быть написано чёрными заглавными буквами посередине.
- Структура статьи должна состоять из следующих разделов: имя автора, отчество и фамилия, место работы, учёная степень и научное звание, ключевые слова на трёх языках и аннотация (100-150 слов, 12 пт.) Литература. Резюме, написанные на всех трёх языках, должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи.
- **Рисунки, графики и таблицы**, приведённые в статьях, должны быть правильными, чёткими и содержаться в тексте, а также должны быть написаны под соответствующими статьями.
- Объем статей: 6-12 страниц.
- Статьи публикуются по решению редакционной коллегии журнала на основании экспертного заключения (конфиденциально). Редакция может вернуть статью автору для исправления.
- Автор несёт персональную ответственность за любые научные нововведения или тезисы и т.д. в статье.
- Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.

WRITING RULES

- Articles in Azerbaijani, English and Russian languages are sent to the journal's email address - lingvistikaproblemleri@yandex.ru.
- Articles in Microsoft Word in Times New Roman 12 pt. should be written at 1.0 spacing. Page dimensions: the document must have margins: right and left 2.0 cm, top 2.5 cm and bottom 2.2 cm.
- The title should be written in black capital letters in the middle.
- The structure of the article should consist of the following sections: author's name, patronymic and surname, place of work, academic degree and academic title, keywords in three languages and abstract (100-150 words, 12 pt.)
References. Abstracts written in all three languages must be identical and consistent with the content of the article.
- Figures, graphs and tables given in the articles must be correct, clear and contained in the text, and must also be written under the corresponding articles.
- Volume of articles: 6-12 pages.
- Articles are published by decision of the editorial board of the journal on the basis of an expert opinion (confidentially). The editors can return the article to the author for correction.
- The author is personally responsible for any scientific innovations or theses, etc. in the article.
- Articles not published in the journal will not be returned.

*Çapa imzalanmış 16.09.2021-ci il
Kağız formatı 60x84 ^{1/16}, çap vərəqi 16
Sifariş 228, sayı 100*

*ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru*